

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

KENKOL BÖLGESİNDE HUN KURGANLARI VE KÜLTÜRÜ

Gülşah ÇOBAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2020

KENKOL BÖLGESİNDE HUN KURGANLARI VE KÜLTÜRÜ

Gülşah ÇOBAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2020

TEŞEKKÜR

İki yıllık bir gayretin sonucunda ortaya çıkan bu tez çalışmasını tamamlarken ilk olarak danışman hocam sayın Doç. Dr. Erkin Ekrem'in 9 yıldır bana öğrettiklerine ve yol göstericiliğine olan büyük minnetimi ve teşekkürümü dile getirmek isterim. Arkeoloji bilimine dair bana ilk dersleri veren, yüzey araştırma ekibine dahil ederek ilk saha tecrübelerimin ve temellerimin mimarı olan Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Yiğit Hayati Erbil'e bana kattığı tüm bilimsel değerler için minnettirim. Müze, kütüphane ve saha araştırmaları için Kazakistan ve Kırgızistan'da Mayıs 2019'da başladığım çalışmalarda Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi Tarih Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Muzaffer Gürsoy ve aynı bölümde Dr. Öğretim Üyesi Bagdaulet Sızdıkov'a, Astana Ulusal Müzesi'nde arkeolog Syrym Esenov'a, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Bölümü başkanı Prof. Dr. Kubatbek Tabaldiyev'e, aynı bölümde Doç. Dr. Kayrat Belek'e, aynı üniversitenin Geleneksel Oyun ve Spor Araştırma ve Uygulama Merkezi başkanı Prof. Dr. Mehmet Türkmen'e, Kırgızistan Uluslararası Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Janyl Myrza Bapaeva'ya, Nazarbayev Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Aidyn Zhuniskhanov'a, Kazakistan'ın değerli bilim insanları Prof. Dr. Zainolla Samashev ve Prof. Dr. Abdesh Töleubayev'e, desteklerinden ve bana kattıklarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tez sürecince sunduğu maddi destekleriyle ve bu tez çalışmasına duyduğu ilgi ve alakayla büyük yardımını gördüğüm Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim. Beni, bir hedef doğrultusunda mücadele etmek öğüdüyle büyüten, eğitim hayatımın başladığı ilk günden bugüne dek en büyük destekçilerim olan annem Fatma Çoban ve babam Durali Çoban; çoğu şey gibi bu tezin de en güzel teşekkürü size.

ÖZET

ÇOBAN, Gülşah. *KENKOL BÖLGESİNDE HUN KURGANLARI VE KÜLTÜRÜ*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020.

Kurganlar, eski Türk mezarlarıdır. Türk kültürünün ve Türk inanç sisteminin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu mezarlardan elde edilen eserler sayesinde Türklerin toplumsal yaşamları, iktisatları, geçim kaynakları, coğrafyanın Türk insanı üzerindeki etkisi, dini inançları, ritüelleri ve öte dünya algıları hakkında pek çok belirleyici bilgiye ulaşılabilmektedir. Tarih bilimi temelinde yapılan bu çalışmada yardım alınan temel disiplin arkeoloji olmuştur. Mevcut tarihi ve etnografik bilgiler ile arkeolojik verilerin sunduğu bilgilerin bir sağlaması yapılmıştır.

Asya Hunları İç Asya'daki ilk Türk kökenli imparatorluğu kurmuş ve hâkim oldukları engin coğrafyada atlı-göçebe kültürün temsilcisi olmuşlardır. Hunlarla birlikte Asya içlerinde hem siyasi hem de kültürel bir birlik vücuda getirilmiştir. Unsurları incelendiğinde sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir bozkır imparatorluğu görülmektedir.

Hun kültürünün ve kurgan geleneğinin açık, anlaşılır bir biçimde ifade edilmesi bu çalışmanın öncelikli amacıdır. Bu çalışmada izlenilen esas yol Hunlarda; İç Asya tarihinin bu erken dönemlerindeki kurgan inşasını doğuran süreci aşama aşama açıklamak olmuştur. Süreci şekillendiren ilk unsur coğrafi şartlardır. Bu şartlar içerisinde gelişen göçebe yaşam stili sanat anlayışını ve dini inançları belirlemiştir. Dini sistemin içerisinden de ölü gömme gelenekleri ve kurgan mezarlar doğmuştur. Her biri zincirin halkaları mahiyetinde iç içe ve birbirini doğuran unsurlardır. Hun kurgan gelişiminin nihayetinde, Tanrı Dağlarının batı bölgesinde yer alan “Kenkol” örneği incelenmiştir. Hun coğrafyasının hem dini hem siyasi hem de kültürel açıdan en önemli bölgelerinden birisi Tanrı Dağlarıdır. Bölgenin en yüksek zirvelerini barındıran Tanrı Dağları silsilesi yer-su ruhları ve dağ kültü bakımından da önemsenen bir yer olmuştur. Bu sahadaki en önemli Hun kültür merkezi ise Kenkol'dur.

Anahtar Sözcükler

Kurgan, Orta Asya, Kazakistan, Kırgızistan, Kültür, Hun.

ABSTRACT

ÇOBAN, Gülşah. *THE KURGANS AND THE CULTURE OF THE ASIANS HUNS IN THE KENKOL REGION*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020.

Kurgans are old Turkish tombs. These are one of the most prominent elements of Turkish culture and Turkish belief system. Many characteristic information concerning social life, economics, livelihood, religious belief, rituals and perception of afterworld of Turkish people, and geography's impact, on Turkish people can be reached by means of artifacts obtained from these tombs. In this study conducted on the basis of historical science, the main discipline from which assistance was received is archeology. Present historical and ethnographic information with information obtained from archaeological data were crosschecked.

Asian Huns founded the first empire of Turkish origin in Inner Asia and became the representative of equestrian-nomadic culture in the vast geography they dominated. A political and cultural unity was constituted along with the Huns. A steppe empire based on solid foundations can be observed when the elements are examined.

The primary aim of this study is to express Hun culture and kurgan tradition in a clear and understandable manner. The main method in this study is to explain the process that led to the construction of kurgans in these early periods of Inner Asian history within the Huns. The first element that shaped the process was geographical conditions. The nomadic lifestyle that is developed under these conditions determines the understanding of the art and religious beliefs. Burial traditions and kurgan tombs were originated within the religious system. Each of them intertwined and give birth to each other as rings of the chain. The example of "Kenkol" located in the western region of the Tien Shan Mountains was examined as a result of the development of Hun kurgan. One of the most important regions of Hun geography in terms of religion, politic and culture is the Tien Shan Mountains. The Tien Shan Mountains range, which have the highest peaks of the region,

has become an important place in terms of ground-water spirits and mountain cult. The most important Hun cultural center in this area is Kenkol.

Keywords

Kurgan, Central Asia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Culture, Hsiung-nu.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM :ARAŞTIRMA TARİHÇESİ VE BÖLGE COĞRAFYASI	6
1.1. KENKOL KURGANLARI VE KÜLTÜR ÇEVRESİNİN ARAŞTIRMA TARİHÇESİ	6
1.2. İÇ ASYA COĞRAFYASI	12
1.2.1. İç Asya'nın İklimi ve Bitki Örtüsü	18
1.3. HUN COĞRAFYASI	20
1.4. TARİH BOYUNCA BATI TANRI DAĞLARI	22
1.4.1. Batı Tanrı Dağı Bölgesi Buluntu Tipleri	28
1.4.1.1. Balballar, Heykeller.....	28
1.4.1.2. Petroglifler.....	30
1.4.1.3. Kurganlar.....	31

2. BÖLÜM : HUN KÜLTÜRÜ VE KURGANLARI.....	33
2.1. HUNLARDA SİYASİ VE KÜLTÜREL GELİŞİMİN SEYRİ.....	33
2.1.1. Siyasi Seyir.....	34
2.1.2. Kültürel Seyir.....	39
2.1.3. Göçebelik Unsuru.....	50
2.1.4. Sanat ve Algı.....	55
2.1.4.1. Hayvan Üslubu.....	58
2.2. HUN İNANÇ SİSTEMİ.....	61
2.2.1. Gök ve Gök Tanrı.....	62
2.2.2. Tanrı ve Ruhlar İnancı.....	64
2.2.3. Şamanizm.....	66
2.2.4. Atalar Kültü.....	67
2.3. HUNLARDA ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ.....	68
2.4. HUNLARDA KURGAN KÜLTÜRÜ.....	74
2.5. KENKOL KÜLTÜR ÇEVRESİ VE KURGANLARI.....	79
2.5.1. Buluntular.....	87
3.BÖLÜM : ASYA HUNLARINDA KURGAN KÜLTÜRÜ ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME.....	96
SONUÇ	101
KAYNAKÇA.....	104
EKLER.....	113
EK 1. HARİTALAR.....	113

EK 2. RESİMLER.....	114
EK 3. ÇİZİMLER.....	142
EK 4. ORJİNALLİK RAPORU.....	148
EK 5. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	149

KENKOL BÖLGESİNDE HUN KURGANLARI VE KÜLTÜRÜ

GİRİŞ

Türk tarihinin bilinen ilk teşkilatlı devlet yapısı Hunlarla başlamaktadır. Hun tarihi ve kültürü araştırmalarında başvurulacak iki tip kaynak bulunur. Biri, komşu milletlerin yazılı kayıtlarıdır. Hunlara ait yazılı kaynakların bulunamaması bu noktada çevre milletlerin yazılı kaynaklarına başvurmayı zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede en önemli yazılı kaynak grubunu Çin'in tarihi kayıtları oluşturmaktadır. Köklü bir yerleşik kültüre sahip olan Çin, çok eski devirlerden itibaren tarih yazımı geleneğine sahiptir. Bu belgelerde Çin'deki hanedanların tarihinin yanı sıra sınırlarında olup bitenler, sınır komşuları, savaş yahut ticaret yoluyla tanıdıkları çevre kavimler ve milletlerle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Bu geniş kapsamlı kayıtların içinde Hunlara ve onların kültürüne ait önemli bilgiler verilmektedir. Dolayısıyla Çin yıllıkları Hunlara ait yazılı belgelerin membaı durumundadır.

İkinci kaynak grubunu ise arkeolojik kazılar ve saha araştırmaları sonucu ele geçen buluntular oluşturmaktadır. Esasında, yazılı bilgilerin arkeolojik verilerle desteklenmesi özellikle erken çağlarda daha büyük bir önem arz etmektedir. Bu sebeple eski çağ tarih yazımında arkeolojik buluntuların yadsınamaz bir önemi vardır. Çünkü arkeoloji tarihin laboratuvarıdır. Erken devir Türk mezar mimarileri olan kurganlar ve içlerinden çıkan malzemeler bu noktada en önemli buluntu grubunu oluşturmaktadır. Yazılı kaynakların kısıtlı olduğu devirler için arkeolojinin yanında folklor ve etnografya da kültür tarihi yazımına yardımcı olan değerli alanlardır.

Kurganlar, Türklerin göç ettiği, yurt tuttuğu tüm bölgelerde bulunmaktadır. Çünkü bu kültürü yalnızca İç Asya'da bırakmamışlar ve gittikleri her yere taşımışlardır. Bu sebeple günümüz Moğolistan topraklarından Çin'e, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan batıya; Avrupa içlerine ve Anadolu'ya varan geniş coğrafyada Türklerin çeşitli devirlerine ait bu eski mezar mimarileri tespit edilmiştir. Mezarlar dini bakımdan önem arz ettiği için çoğunlukla toplum tarafından kutsal kabul edilen bölgelere yapılırlardı.

Ayrıca toplumda önemli mevkilerde bulunan kişilere ait mezarlar altın, gümüş gibi malzemelerin çok fazla olduğu büyük mimarilere sahipken halka ait mezarların daha küçük çapta ve sade buluntulara sahip olduğu görülmüştür. Kılıç, ok, yay, kama gibi savaş aletlerinden, ayna, takı, kap-kacak gibi gündelik eşyalara, çeşitli hayvanların iskeletlerine kadar çok geniş bir buluntu yelpazesi vardır. Bu çeşitlilik, bolluk sayesinde Türk kültürü hakkında yapılan yorumlar ve değerlendirmeler doğruluk kazanmaktadır. Örneğin “hayvan üslubu”nda yapılmış tek bir eser dahi araştırmacılara toplum, coğrafya, kültür ve sanat hakkında birçok detay anlatır. Hayvan üslubu olarak adlandırılan sanat anlayışı, orijinal bir bozkır imzası niteliğindedir. Eserlerde tespit edildiği üzere, en büyüğünden en küçüğüne kadar hayvan üslubunun titizlikle işlendiği görülür. Çeşitli hayvanların mücadele sahnelerini ve mitolojik tasvirleri içeren bu anlayış, Hun devrine ait eserlerde de yoğun bir şekilde görülmektedir.

Kurgan buluntuları Hun kültürüne dair yazılı kaynaklar vasıtasıyla hâkim olunan bilgilerin doğrulanmasını, tarihi seyirde doğru bir kronoloji çizilmesini sağlamaktadır. Hun araştırmalarının en önemli noktalarından birini de bu buluntular oluşturmaktadır. Toplum yapısından dini inanca kadar pek çok kültür unsuru bu eserler yardımıyla yorumlanabilmektedir. Kurganlardan ele geçen seramikler, kılıçlar, kıyafetler basit birer eşya değil bütün bir İç Asya coğrafyasının; Hun birikiminin maddi kültür unsurlarıdır. Kültür tarihi yazımında özellikle de yazılı kaynağın az olduğu bu dönem için en güvenilir bilgileri verirler. Bu her iki kaynak grubundan elde edilen sonuçların birbiri ile uyuşması da kültür tarihindeki mevcut bilimsel birikimi oluşturmuştur.

Kurgan araştırmalarında, malzemeler kadar onların yapılışı, işlevi ve toplumu böyle bir mezar tipi oluşturmaya iten sosyal ve dini sebepler de önem kazanmaktadır. Bu sebeple, kurganlardan ele geçen malzemelerin yanında, eski Türk toplumlarındaki “kurgan kültürü” ve bu kültürün temel dinamikleri de önem arz etmektedir.

Bozkırlı Türklerin yaşam biçimi göçebelik, yarı göçebelik yahut konargöçerlik olarak tanımlanmaktadır. Hareketli bir hayata sahip olan konargöçer toplumlarda atın önemli bir yer tuttuğu bilinir. Ticaretten gündelik yaşama, dini inançlardan ordu düzenine kadar birçok farklı alanda atın ön planda olduğu görülmektedir. Bir kurgandan çıkan at iskeletleri, toplumdaki dini pratiklerin anlaşılmasına ışık tutarken hayvan üslubunda işlenen bir at tasviri de o hayvanı basit bir ticari ve ekonomik unsur olmaktan çıkarır. At, daha derinlere; bozkırlıların sanat anlayışlarına kadar nüfuz etmiştir. Nitekim at ve insan arasındaki bu derin bağ kültüre de adımı vermiştir. İç Asya’da ortaya çıkıp gelişen kültür atlı-göçebe kültürü olarak tanımlanmıştır. Bu örnekten yola çıkılırsa etnografik verilerin maddi buluntularla desteklenmesinin doğru bilgiye ulaşmadaki önemi de anlaşılmış olur.

Tarih bilimi temelinde inşa edilen bu tez çalışmasındaki yoğunluğu, Hun tarihinde ve kültüründe birbirine sıkı sıkıya bağlı olan halkalara değinmek esası oluşturmuştur. Coğrafya ve bu coğrafyanın oluşturduğu yaşam, coğrafi şartlara bağlı olarak şekillenen geçim kaynakları, yaşamın içerisinde belirli temellere oturtulmuş din, bu dinin içerisinde; tanrı inancı, toplumun hayat algısı, ölüm ve ölüm sonrası inançları, ritüelleri, mezar gelenekleri ve bu unsurların doğurduğu sanat incelenmiştir. Tüm bu akışta birbirinin içinden doğan ve birbirinden beslenerek varlığını sürdüren kültür kodları bulunmaktadır.

Türkiye’de yürütülen Eski Çağ Türk Tarihi araştırmaları içerisinde bugüne dek daha az ele alınmış konulardan biri olan kurganlar üzerine çalışmak ve dolayısıyla bu alana yeni bir çalışma sunabilmek tez konusu seçiminde etkili olan en önemli sebeptir. Bölge olarak Kenkol kültürü ve çevresinin seçilmesindeki esas sebep ise Türkiye’deki çalışmalar arasında bu bölgeye ait detaylı bir anlatım ve incelemenin eksik oluşudur. Kenkol kurganlarının bulunduğu bölge günümüz siyasi sınırları ile Kırgızistan’ın kuzeybatısında bulunmaktadır. Yukarı Talas Vadisindeki Kenkol Nehri kıyılarında 1930’lu yıllarda tespit edilen ilk kurganlar bölge adıyla anılmıştır. Sonraki yıllarda da devam eden araştırmalar ile Kenkol’un yalnızca bir kurgan grubu değil geniş bir bölgesel kültür olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı “Kenkol kültürü” tanımı literatüre girmiştir. Her yeni araştırma ve bulunan eser ile bu kültürün sınırları genişlemiştir. Tipik İç Asya

göçebelerine ait olan bu kültür geniş manada İç Asya temellerini taşıırken kendi dönemine göre yeni olan gelenek ve uygulamaların da beşiği olmuştur. Bu tezde, önemli ticaret yollarının ve doğu-batı istikametindeki göç güzergâhının üzerinde bulunan Kenkol bölgesi maddi ve manevi kültür unsurları ile incelenmiştir. Irksal ve kültürel açıdan önemli bir kaynaşmanın yaşandığı bu yoğun sahayı ele almak geniş İç Asya tarihinde bütünü görmek ve anlamak bakımından değer taşımaktadır.

Bu çalışmada en büyük halkadan -Kenkol'a dek daralan- en küçük halkaya doğru; genelden özele bir anlatım sunulmuştur. Birinci bölümde ilk olarak Kenkol bölgesinin araştırma tarihçesi ve araştırmacıların vardığı sonuçlara yer verilmiştir. Yine aynı bölümde kurgan kültürünü şekillendiren ilk unsur olarak coğrafya incelenmiştir. Çünkü coğrafyanın toplum ve birey üzerinde tartışılmaz bir etkisi vardır. Coğrafyada da genelden özele bir anlatım ile İç Asya coğrafyası ve iklimi, Hun coğrafyası, Batı Tanrı Dağları ve Kenkol bölgesinin iklimsel koşulları anlatılmıştır. Batı Tanrı Dağlarının genelden özele doğru giden anlatımda yer almasının sebebi Kenkol bölgesinin sınır itibariyle Tanrı Dağlarının batı kısımlarına tekabül etmesidir. Sık sık eser zenginliği ve kültür birikiminden bahsedilen Tanrı Dağlarının esasen batı uçları bu çalışmanın dâhilindedir. Aynı zamanda Tanrı Dağlarının coğrafi anlatımının yanında siyasi ve kültürel yoğunluğu, ana eser grupları ve bölge dinamizminin anlaşılması bakımından tarih boyunca barındırdığı farklı toplumlara da değinilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde Hun kurgan geleneğinin oluşum unsurlarını aşama aşama incelemek gayesiyle Hun siyasi tarihine kısa bir yer verildikten sonra Hunların kültürel birikimi incelenmiştir. Hem siyasi sınırlar hem de kültürel varlık olarak tez kapsamı Asya Hunları üzerinedir. Zincirin en önemli halkalarından olan göçebelik ile sanata, kültürel seyre ek olarak ayrı başlıklarda yer verilmiştir. Devamında din ve tanrı inancı ile ilgili öz bir anlatım sunulmuştur. Bağlantılı olarak ölü gömme gelenekleri ve kurgan kültürü incelenmiştir. Mezarla ilgili ritüellere ve geleneklere ait anlatımla birlikte Kenkol kurganları incelenmiştir. Amaçlanan, Kenkol başlığındaki anlatımı olgunlaştırmak için birbiriyle bağlantıda olan tüm hususlara değinmek olmuştur. Coğrafya insanı ve yaşamı

şekillendirmiş; bu yaşamın içerisinde kültürel kodlar oluşmuş, yine yaşam mitolojisi, dini, gelenekleri ve mezar kültürlerini belirlemiştir. Tüm bu ilmekler ise Kenkol kurganları örneği ile sonuçlandırılmıştır. Üçüncü ve son bölüm ise Asya Hun kurganları üzerine yapılan genel ve kısa bir değerlendirmeye ayrılmıştır. Tezin bütünlüğü eklerdeki harita, çizim ve resimler ile tamamlanmıştır. Sonuç olarak çalışmanın başlangıcı “neden?” sorusu ile başlamıştır. Hunlar neden kurgan inşa ettiler? Neden kurganları korumak savaş sebebi dahi oldu? Mezarlarda neden at iskeletleri ve savaş aletleri vardı? Motiflerdeki figürler ve hayvanlar neden kullanıldı? Kurganlar, geniş çapta Türk kültür tarihi içerisinde neden bu denli önemlidir? “Neden?” sorusu ile başlayan ve sonuç olarak varılan nokta kurgan kültürünün erken devirlerinin, oluşumunun, Hunlardaki olgunluk döneminin açık ve anlaşılır bir biçimde işlenmiş olmasıdır.

Günümüzde Moğolistan, Rusya, Çin, Kazakistan ve Kırgızistan’da yoğun bir şekilde devam araştırmalar Asya Hunlarına ait yeni veriler sunmaktadır. Bu çalışmalar bizi iki düşünceye sevk ediyor. Biri, uzun zamandır süregelen Hun araştırmalarının aslında o devre ait çok ufak bir kısmı aydınlattığı; ikincisi ise, mevcut bilgilerin her an yeni bir keşifle değişebileceğidir. Her yeni keşif bizi iki bin yıl öncesine, Hunlara daha çok yaklaştırmaktadır.

1.BÖLÜM: ARAŞTIRMA TARİHÇESİ VE BÖLGE COĞRAFYASI

1.1.KENKOL KURGANLARI VE KÜLTÜR ÇEVRESİNİN ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

İç Asya bozkırlarının kültürel ve tarihi birikimi, uzun yıllar el değmemiş bir konu olarak kalmıştır. 18.yüzyıla birlikte bölgede başlayan çalışmalar, takip eden yıllarda yoğunluk kazanmış ve bu zengin bölge, araştırmacıların ilgisini ve dikkatini üzerine çekmiştir.

Türkoloji çalışmalarının 18. yüzyılda, bilhassa I. Petro döneminden itibaren Rusya’da temellerinin atılmaya başladığı görülür. Şarkiyat araştırmaları çerçevesinde Türk dilinin ve lehçelerinin öğrenilmesi, öğretilmesi ve incelenmesi çalışmalarıyla başlayan süreç daha sonra tarih, etnografik ve folklorik miras, coğrafya, askeri, siyasi ve kültürel alanları da içine almıştır.¹ Rus çarı I. Petro, özellikle Sibiryaya bölgesinde yer alan kurganlardan çıkarılmış kıymetli eşyaları barındıran çok geniş bir koleksiyona sahipti. 19.yüzyıla birlikte Moskova ve Petersburg’daki müzelerde, Altay bölgesinden getirilen ve üzerinde çeşitli süslemeler olan Hun dönemi atlarına ait koşum takımları sergilenmiştir.² Bölge, ilk olarak barındırdığı kıymetli eserlerle Rusların dikkatini çekmiştir. Hem bu paha biçilemez eserlere sahip olmak hem de sömürgesi olan toplumları daha yakından tanımak amacıyla, siyasi düzeyde başlayan süreçte zaman içerisinde birçok araştırmacı yetişmiştir. Sonuç olarak bugünkü İç Asya araştırmalarında literatürün ciddi bir kısmını Rusça kaynaklar oluşturmaktadır.

Tanrı Dağı bölgesindeki araştırma tarihçesinde ilk olarak anmamız gereken isim Aleksandr Natanoviç Bernştam’dır. Esasen Bernştam, yalnızca Hunlar üzerine değil İç Asya’nın geniş tarihi ve arkeolojik birikimi üzerine birçok makale ve kitap yayınlamıştır. Aynı zamanda Kenkol kültür bölgesinde kazı ve inceleme araştırmaları yapan ilk araştırmacıdır.

¹ Cengiz Buyar, “Türk Tarihi Araştırmacısı Olarak A. N. Bernştam ve Eserleri”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:5, sayı:2, Bişkek, 2016, s.187.

² Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, Meb Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s.96.

Aleksandr Natanoviç Bernştam 1 Ekim 1910 tarihinde Kırım yakınlarında, Karadeniz ile Azak Denizinin birleştiği yerde bulunan ve tarihi bir liman şehri olan Kerç'te doğmuştur.³ Henüz ortaokul yıllarında iken dönemin meşhur arkeologlarından N. Ğ. Repnikov tarafından Kırım'da yapılan kazılara katılmıştır. Bu arkeolojik çalışmalar onun bu doğrultuda şekillenecek geleceğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.⁴ İlerleyen zamanlarında A. N. Bernştam, 1928 yılında Leningrad Devlet Üniversitesinin Coğrafya Fakültesi Etnografya Bölümünü kazanır. Kısa bir süre sonra üniversitede sosyal bilimler alanında yeni bir yapılanma olur ve o Tarih ve Dil Enstitüsüne aktarılır. Eğitimine burada devam eder.⁵ Üniversite eğitimi devam ederken Maddi Kültür Tarihi Devlet Akademisine verdiği proje teklifinin kabulü ile 1930 yılında Türkmenistan'a gider. Bu seyahat onun İç Asya halklarının kültürüne ait meseleler üzerinde yoğunlaşmasının da başlangıcı olmuştur.⁶

1931 yılında Leningrad Devlet Üniversitesi Tarih-Linguistik Enstitüsünü bitiren A. N. Bernştam aynı yıl, 1930 yılında görev yapmaya başladığı Maddi Kültür Tarihi Devlet Akademisinde doktora başlar. S. N. Bikovskiy ve S. E. Malov, onun danışmanı olarak atanır. Doktora yıllarında gerek danışmalarından gerekse o dönemin A. N. Samoyloviç gibi önde gelen hocalarından arkeoloji ve dil üzerine dersler alır. 1933 yılında, Yedisu, Frunze ve Taşkent'e arkeolojik ve etnografik incelemeler yapmak üzere sefer yapar.⁷

Kırgızistan ve Kazakistan'ın eski çağlarına dair yapılacak araştırmaların temelini A. N. Bernştam'ın attığı, onun bu bölgenin tarihine dair o güne kadarki birçok problemleri konuları aydınlattığı, bölge tarihiyle ilgili yeni teoriler ortaya koyduğu ifade edilebilir.⁸

Türklerin kökeniyle ilgili yaptığı incelemeler onu Hun tarihini araştırmaya yönlendirir. Yaptığı araştırmalar açık bir şekilde Hunların İç Asya Türklerinin selefleri olduğunu

³ Cengiz Buyar, 2016, s.188.

⁴ Cengiz Buyar, 2016, s.189; Alyokşin, 2010, s. 9.

⁵ Cengiz Buyar, 2016, s.189; Nekrolog, 1957, 289; Alyokşin, 2010, 10.

⁶ Cengiz Buyar, 2016, s.189; Alyokşin, 2010, s. 12.

⁷ Cengiz Buyar, 2016, s.190; Alyokşin, 2010, s. 12.

⁸ Cengiz Buyar, 2016, s.190.

ortaya koyar. Hun tarihini derinlemesine araştırması, metodolojik olarak İç Asya tarihini bir bütün olarak ele almasına, Türk halklarının tarihiyle ilgili birçok problemi de çözmesine yardımcı olur. Çünkü Türk halklarının tarihiyle ilgili birçok mesele Hunlarla ilişkiliydi.⁹ Bu noktada 1951 yılında yayımlanan Oçerk İstoriı Gunnov (Hun Tarihi Denemesi) kitabı Hun araştırmalarında önemli bir mihenk taşıdır.

1933 yılından itibaren İç Asya arkeolojisine eğilen Bernştam, aynı yıl Kazakistan ve Kırgızistan dağlarındaki ve bozkırlarındaki arkeolojik buluntu ve anıtları tespit için yola çıkar. 1938-39 ve 1940 yıllarında Yedisu bölgesine ek olarak Issık Göl evresi, Talas Irmağının yukarı boyları, Kenkol kurganları, Berkkara, Kargalı, Cuvan Tbe gibi bölgelerde de kazı yapar. Böylelikle Bernştam o döneme kadarki en geniş kazıları yapmış ve bölgenin tarihi gelişimini aydınlatacak birçok eseri gün yüzüne çıkarmıştır.¹⁰

Tanrı Dağları'na yapılan arkeoloji seferleri de A. N. Bernştam'ın başkanlığında gerçekleştirilmiş olup 1944, 1945, 1946 ve 1949 yıllarında devam ettirilmiştir. 1944 yılı çalışmalarında genel itibariyle Kırgızistan'ın güney bölgesinde araştırma yapılmıştır. Arpa'daki bronz dönemine ait kurganlarda ve Burmaap'taki kurganlarda kazılar yrtlmştir. 1949 yılında ise Issık Göl bölgesinde İskit, Vusun ve Göktürk dönemi kurganlarında da çeşitli kazılar yapılmıştır.¹¹

1947 yılında profesörlük unvanı alan Bernştam, önemli isimlerin hocalığını da yapmıştır. S. S. Sorokin, G. G. Babanskaya, S. G. Klyāřtornıy, İ. K. Kojomberdiyev, K. A. Akişev gibi isimlerin danışmanlığını yapmış ve onların yetişmesine katkı sağlamıştır.¹²

Bernştam, 1938-1939 yıllarında Kenkol kurganlarındaki ilk kazıyı başlatmıştır ve ilk incelemelerinde altmıştan fazla kurgan tespit etmiştir. Özellikle lakeli kaplar, kumaşlar,

⁹ Cengiz Buyar, 2016, s.191.

¹⁰ Cengiz Buyar, 2016, s.192-93.

¹¹ Cengiz Buyar, 2016, s.200; Dlujnevskaaya, 2011, 137.

¹² Cengiz Buyar, 2016, s.195.

ok uçları ve kemer tokaları üzerinden yapılan tarihlendirmede mezarların M.Ö. I ve M.S. I yüzyıla ait olduğunu açıklamış ve elde edilen maddi buluntuları inceledikten sonra Kenkol kültürünün tartışmasız Hun dönemine ait olduğunu savunmuştur. Kenkol'da bulunan kumaşlar, Moğolistan'da Kozlov'un, Transbaykal'da Sosnovskiy'in ve Doğu Türkistan'da Stein'in bulduğu gibi Han Hanedanlığı dönemine aittir. Bernştam'a göre karakteristik özelliklerden biri kumaşlardaki zikzak dokuma desenlerdir. Bu kumaşlar, Moğolistan ve Doğu Türkistan'daki örneklerle çok benziyordu.¹³

Mezar sahiplerinin hem kültürel hem de antropolojik anlamda tetkiklerini yapmış ve mezarların yerli halktan farklı, bu bölgeye doğudan göç eden ve yerli hakla da yakın temas içerisinde yaşayan topluluklara ait olduğu sonucuna ulaşmıştır. Mezar buluntuları üzerinde yapılan tarihlendirmenin verdiği dönem aralığında bölgenin Hunların yoğun göçüne maruz kalmasından dolayı Kenkol mezarlarının da ancak Hunlara ait olabileceğini dile getirmiştir. Kenkol insanının antropolojik özelliklerini, İç Asya'nın Türkçe konuşan popülasyonunun modern ve karakteristik bir ırk türü olarak yorumlar ve Mongoloid ırk türünü de içerdiğini belirtir.¹⁴

Bernştam İç Asya'daki farklı kültürlerin devamlılık içinde olduğunu destekleyen çok sayıda kanıt toplamıştır.¹⁵ Tanrı Dağları, Yedisu, Balkaş Gölü, Issık Göl havalisindeki ilk sistematik kazılar Bernştam ile başlamıştır. Etnograf, tarihçi, arkeolog ve şarkiyatçı olan Aleksandr Natanoviç Bernştam, 10 Aralık 1956 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.¹⁶ Bernştam'ın vardığı sonuçlar ve onun öne sürdüğü fikirler İç Asya göçebelerine ait kimi problematiklerin çözümlenmesinde halen büyük bir önem taşımaktadır.

Günümüzde, Tanrı Dağı bölgesi üzerine çalışan en önemli araştırmacılarından biri Kırgızistan'ın değerli bilim insanı Kubatbek Tabaldiyev'dir. Ağırlıklı olarak Kırgızistan

¹³ Aleksandr Natanoviç Bernştam, *Kenkol'skiy Mogil'nik*, Arkheologicheskiye Ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha, vol. II, 1940, s.28

¹⁴ A. N. Bernştam, 1940, s.32.

¹⁵ Gregoire Frumkin, *Archeology in Soviet Central Asia*, E. J. Brill, Netherlands, 1970, s. 21.

¹⁶ Cengiz Buyar, 2016, s.198.

topraklarındaki tarihi anıtların keşiflerini yapan Tabaldiyev, İç Asya'daki büyük göçebe kültürünün yanında özellikle Tanrı Dağları bölgesinin tarihi ve kültürel yapısına eğilmiştir. Yalnızca tarih alanında değil arkeoloji, Türkoloji, etnografya gibi alanlarda da çalışmalar yapmıştır ve bu çalışmaları Kırgızca, Rusça, İngilizce, Türkçe, Almanca olarak yayınlanmıştır. Eski bozkır toplumları ve yaşayışları, mezarlar, mezar yapıları, taş heykeller, ölü gömme gelenekleri, ritüeller, petroglifler, runik yazı ve tamgalar konusunda yıllar süren kapsamlı araştırmalar yapmıştır.

Tabaldiyev, 1962 senesinde Issık Göl'e bağlı Kızıl-Suu köyünde doğmuştur. 1984'te Kırgız Devlet Üniversitesinin Tarih bölümünden mezun olunca, iki sene boyunca Karakol Pedagojik Enstitüsünde tarih öğretmenliği yapmış ve öğretmenlikten sonra 1986-87 Narın İli Komsomol Komitesinde uzman sıfatıyla görev almıştır. Tabaldiyev, 1987-2003 arasında da Kırgız Devlet Üniversitesinde Arkeoloji ve Etnografya Bölümünde doçentliğe kadar yükselmiştir.¹⁷ 1998-2003 arasında bu bölümün başkanlığı görevini icra etmiştir. 1990-92 arasında ise Rusya'daki Novosibirsk Üniversitesinde hem araştırmacı hem de doktora öğrencisi olarak bulunmuştur. Rusya Bilimler Akademisinde "Tanrı Dağlardaki Göçebe Boylarının Ölü Gömme Geleneği" başlıklı doktora tezinin 1994'te savunmasını yaparak doktor unvanı almıştır. 2003'te Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne geçmiş ve doçentlik görevine bu üniversitede devam etmiştir.¹⁸ 2010'da da profesör olan Tabaldiyev, görevine ve çalışmalarına halen Manas Üniversitesinde devam etmektedir.

Kubatbek Tabaldiyev'in, Kırgızistan, Türkiye ve Rusya'daki önemli dergilerde 100'den fazla makalesi yayınlanmıştır. Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Moğolistan, Rusya ve Almanya, Amerika ve İran'daki uluslararası panel ve sempozyum gibi toplantılarda toplam 50 bildiri sunmuş ve akademik hayatı süresinde üç kitap çıkarmıştır.¹⁹

¹⁷ Nurdin Useev, Prof. Dr. Kubatbek Tabaldiev ve diğerleri Tarafından Hazırlanan Arkeoloji Albümü Adlı Eser Üzerine, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı: 3-4, 2014, s.206.

¹⁸ Nurdin Useev, 2014, s.207.

¹⁹ Nurdin Useev, 2014, s.207.

K. Tabaldiyev'e göre; Tanrı Dağlarının yüzlerce yıl birçok kavmin ve topluluğun yerleşim yeri olması kültürel ve etnik manada bir etkileşimi doğurmuştur. Burada elde edilen çok sayıda kıymetli eser bölgenin kronolojik geçmişi hakkında bilgi verdiği gibi kavimlerin etkileşimi hakkında da bilgi vermektedir. Kenkol kurganları Hunlarla yerli halkın iç içe oluşunu yansıtmaktadır. Hunlar kendi kültürel dinamiklerini bölgeye taşıdığı gibi yerel unsurlardan da etkilenmiştir. Büyük devletlere ve kavimlere ek olarak Tanrı Dağlarında birçok farklı grup vardı. Tabaldiyev, bu gruplar arasındaki etnik ve sosyo-kültürel kaynaşma sebebiyle arkeolojik anıtları herhangi bir etnik gruba atfetmenin çok zor olduğunu belirtir. Bu gibi durumlarda üst kimlikte ortak bölge, benzer antropolojik tip ve ortak gelenekler göz önünde tutularak aynı arkeolojik kültürden söz edilir. Tanrı Dağlarında bulunan arkeolojik malzemeler bölge için genel bir çatı olan "Kenkol kültürü" altında birleştirilmektedir. Tabaldiyev, Kenkol kültürünü M.S. III. ve VI. yüzyıllar arasına tarihlendirmektedir.²⁰

Bernştam ve Tabaldiyev'in dışında Kenkol ile çevresindeki kültürleri ve arkeolojik anıtları inceleyen diğer bilim insanları S. S. Sorokin, A. K. Kibirov, Y. K. Kojomberdiyev, A. K. Abetekov, K. İ. Taşbaeva, V. P. Mokrının, Yu. D. Baruzdin gibi isimlerdir.

1.2.İÇ ASYA VE HUN COĞRAFYASI

Tarih araştırmalarında en önemli yardımcı bilimlerden biri şüphesiz coğrafya olmuştur. Tarihi, kültürü ve medeniyeti anlamak coğrafi şartları ve sınırları bilmekle mümkün olmaktadır. Bu sebeple tarih yazımında coğrafyanın tanımı, sınırları ve koşulları mühim bir yer tutmaktadır. Topluların yaşamı, buldukları coğrafyanın şartlarıyla doğrudan

²⁰ Kubatbek Tabaldiyev, *Drevniye Pamyatniki Tyan-Şanya*, Vrs Company, Universitet Tsentralnoy Azii, Bişkek, 2011, s.68.

bağlantılı olmuştur. Özellikle doğayla birebir temasta yaşayan Hunların kültürü ve tarihi incelenirken, maruz kaldıkları iklim koşullarını ve çevrenin etkisini göz ardı etmek imkânsızdır.

Hunlar milattan önceki asırlardan miladi asırlara değin yalnızca Asya içlerinde kalmamışlar, büyük bir göç zinciri oluşturarak Avrupa içlerine dek girmişlerdir. Bu birbirinden uzak coğrafyalarda kültürleri belli temeller ve dinamikler üzerinde yaşamaya devam etmiştir. Ancak farklı coğrafyalarda farklı geçim koşulları ve yaşam tarzı geliştirmişlerdir. Bütün olarak Hun toplumuna ve kültürüne bakıldığı zaman bölgeler arası görülen farklılıkların da ana sebebi coğrafya olmuştur. Örneğin Hun sanatının esasını oluşturan hayvan stili, bölgelerinde var olan hayvanların stilizasyonu şeklinde tezahür etmiştir. Yine bölgedeki hayvan varlığı dini yaşamlarında ve ritüellerinde de baskın bir şekilde ön plana çıkmaktadır. Örneğin Sibirya bölgesinde yaygın bir şekilde yaşanan geyik, hem taşımada kullanılan hem etinden ve kürkünden faydalanan hem de şamanların ayin esnasında yardımcı olan; şamanı göklere ve yeraltı dünyasına taşıyan bir hayvan olarak bölge kültüründe varlığını sürdürmüştür.

Coğrafi etkenler toplumların ekonomisini ve geçim şartlarını da belirler. Geçim şartları ise toplumsal örgütlenmeye biçim verir. İç Asya gibi sert karasal iklimin hüküm sürdüğü bölgelerde ise insan ve yaşam üzerindeki coğrafya etkisi daha belirgindir. Karasal iklimin hâkim olduğu sahalarda yaşayan insanlar, doğaya ve çevrelerindeki düşmanlarına karşı verdiği var olma mücadelesinde –farklı iklimlerde ve coğrafyalarda yaşayan toplumlara nazaran- daha çok insan gücüne ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebepten dolayı, geniş akraba toplulukları onlar için büyük önem taşımaktadır. Hayat şartları göz önüne alındığında aile yapısı tek başına yetersiz kalır. Birbirlerine kan ve soy ile bağlı bulunan daha büyük topluluklara ihtiyaç duyulur.²¹

²¹ Murat Öztürk, *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*, Hiperyayın, İstanbul, 2019, s.69.

Hunlardaki oğuş, urug, boy, boylar birliği şeklindeki toplumsal örgütlenme, yukarıdaki tespiti doğrular niteliktedir. Hunlardan daha geç dönemlere değin tüm bozkır kavimlerinin toplum yapısı incelendiği zaman aile yapısından millet yapısına doğru büyüyen bir örgütlenme görülür.

İbrahim Kafesoğlu “bozkır kültürü” çatısı altında değerlendirdiği cemiyet yapısını Göktürlere ait yazılı kaynakları temel alarak değerlendirmiştir. Orhun Kitabelerinden hareketle toplum yapısını Şu Şekilde incelemiştir: aile (oğuş), aileler birliği (urug), boy, boylar birliği ve en büyük birim olan devlet (il).²²

Cemiyetteki en küçük sosyal birim olan aile, bir manada bütün toplumun merkezi, en içteki halkası durumundaydı. Bu kelimenin kana bağlı akrabalığı anlatan bir terim olduğu Őüphesizdir.²³ Urug ise aileler birliğini ifade etmektedir. Soy anlamına gelen ‘urug’ kelimesi daha çok bir sülale şeklindeki yapıyı gösteriyor. Çünkü sülale ‘aynı atanın çocuk ve torunlarının oluşturduğu bir yapı’ şeklindedir. Burada kan bağı esastır.²⁴ Aile ve sülalelerin birleşmesi ile oluşan bir sonraki yapı bod yani boydur. Her boyun belirli arazisi ve savaş gücü bulunmaktaydı. Yine her bir boyun damgası bulunmakta ve kendi mallarını ve hayvan sürülerini diğer boylardan ayırabilmekteydi.²⁵ Boyların birleşmesi ile de boylar birliği meydana gelmekteydi. Son ve en büyük teşkilatlanma da il yani devlettir.

Özelde coğrafi Şartlara göre Şekillenen kültür, uzak bölgelere, farklı yabancı toplumların ve farklı dinlerin etkilerine rağmen temelde bir birlik, ortaklık arz etmektedir. Örneğin; Hunlarda, en küçük toplumsal yapıya; aileye verilen önem göç ettikleri bölgelerin hiçbirinde kaybolmamıştır. Özet olarak; kültürler göç ettiği coğrafyanın Şartları doğrultusunda özelde farklı yaşayışı genelde ise ortak temelleri koruyarak binlerce yıllık geçmişten, günümüze değin varlığını devam ettirmektedir.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s.219.

²³ Abdülkadir İnan, “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, I.cilt, TTK Basımevi, Ankara 1998, s.630.

²⁴ İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s.133.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., 2011, s.221.

İç Asya bozkırları binlerce yıl çeşitli kavimlere ve imparatorluklara ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafyadaki varlığın büyük bir kısmını teşkil eden Türk kavimlerinin de ilk yurtları, ilk başkentleri ve kurdukları ilk devletler yine İç Asya bölgesinde bulunmaktadır. İnsan çeşitliliği ve kültürel süreklilik açısından incelendiği zaman büyük bir zenginlik göze çarpmaktadır.

Bahsi geçen bu büyük bölgenin isimlendirilmesi konusuna gelindiğinde ise farklı araştırmacıların farklı yorumları görülür. Orta Asya ve İç Asya tanımlarına ilişkin Istvan Vasary; Orta Asya kavramının dar manada, günümüzdeki Batı ve Doğu Türkistan'a bağlı olarak kullanıldığını, bunun yanında İç Asya kelimesinin bundan çok daha büyük coğrafi ve kültürel bir birliğe atfen kullanıldığı yorumunu yapar. Orta Asya'yı daha büyük bir birim olan İç Asya'nın merkezi kısmı olarak açıklar.²⁶ Lajos Ligeti de, Asya kıtasını beş büyük coğrafya ve medeniyet birliğine ayırırken, İç Asya'yı kıtanın en merkezi kısmı olarak tanımlamıştır.²⁷ İç Asya üzerine yaptığı önemli çalışmalar ile bilinen Denis Sinor, İç Asya'nın sınırlarını kültürel yayılımla açıklar ve durağan bir sınır olarak görmez. Sınırların bu değişken yapısını çevre bölgelerle etkileşimine ve kültürel manada değişime açık oluşu ile yorumlar.²⁸ Julian Baldick ise Orta Asya terimini çağdaş siyasal coğrafyanın bir terimi olarak yorumlarken İç Asya'yı sabit siyasal sınırları olmayan, coğrafi olduğu kadar aynı zamanda tarihsel ve kültürel bir terim olarak tanımlar.²⁹ Bu geniş bölge için Orta Asya, Orta Avrasya, Türkistan, Merkezi Asya, İç Asya gibi tabirler kullanılır. Bu tabirlerin hepsi de bilim camiasında doğru olarak kabul edilmiştir ve her bir tanımın kullanımına sıklıkla rastlanır.

Bu çalışmada, Hunların büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına aldıkları bu coğrafya için hem kültürel özellikleri hem de sınırları itibarıyla Asya'nın iç kısımlarından bahsettiğimiz için "İç Asya" tanımı kullanılacaktır. İç Asya'nın temel coğrafi ve iklimsel özelliklerinin

²⁶ Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. : İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, syf.22.

²⁷ L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev: Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.15.

²⁸ Denis Sinor, "Giriş: İç Asya Kavramı", *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İletişim Yayınları, 2014, İstanbul, s.13-14.

²⁹ Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman: Orta Asya'nın Antik Dinleri*, Hill Yayın, İstanbul, 2016, s.11.

bilinmesi ise bölgede kurulan kültüre ve yaşama dair anahtar noktaların açıklanması konusunda önem taşımaktadır.

İç Asya genel bir ifade ile kuzeyinde Sibiry'a'nın, doğusunda Kingan (Kadırgan) Dağları'nın, güneyinde Himalaya ve Hindikuş Dağ sırasının, batısında ise Hazar Denizinin çevrelediği büyük bir ülkedir.³⁰ Yüksek dağ sıralarını barındıran İç Asya'nın (geçmişten günümüze) dağlık alanlarının doğusu Doğu Türkistan, batısı Batı Türkistan olarak tanınmıştır.³¹

Doğu ile batı arasındaki kapı ve medeniyetler arasındaki geçiş noktası olması sebebiyle İç Asya, taşıdığı önemi tarih boyunca korumuştur. Dünya karalarının önemli bir bölümünü İç Asya toprakları teşkil etmektedir. Bölgede, uzun mesafelerle ilişki kurmanın ilk yolu, karadan hareketler olmuştur. Çünkü İç Asya, denizyolu şansı bulunmadığı için kara odaklı bir bölgedir.³²

Denizlerin uzaklığı diğer etkenlerin yanında bölgenin iklimini de şekillendirmiştir. Bu bölgeye yeryüzünün en sert kıta iklimi hâkimdir. Yani soğuk ve sıcak mevsimlerin ısı ortalamaları arasında çok büyük farklar görülür. Kışlar aşırı soğuk, yazlar ise aşırı sıcaktır. Bölgenin, okyanus ve denizlere olan uzaklığı dağ engeliyle birleşir; denizlerden buraya hava kitleleri geçmez ve orman kuşağının güneyindeki bölgelerde sürekli bir nem eksikliğine sebebiyet verir.³³

İç Asya'da yüksek zirvelere sahip büyük sıradağlar ve bu dağların arasında da çukurlar bulunmaktadır. Bu büyük sıradağlardan biri olan ve 5000-7000 metre arasında yüksekliklere sahip olan Pamir Dağları 800 km boyunca uzanır. En yüksek noktası 7495

³⁰ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Genel Türk Tarihi*, cilt:1, Ankara, 2002, s.453.

³¹ Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı Birinci Cilt: Coğrafya-Tarih*, , 2001, s.11.

³² Robert N. Taaffe, "Coğrafi Ortam", *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.34.

³³ Robert N. Taaffe, 2014, s.35.

metredir. Güneydeki çizgide yer alan bu dağların güneydoğusunda Himalaya ve Karakorum, güneybatısında Hindikuş, kuzeydoğu kısmında da Tanrı Dağları bulunmaktadır.³⁴ Dağlar arasından havzalara geçilir. Kuzey şeritte, Altay ve Tanrı Dağlarının arasında Cungarya Havzası, Tanrı Dağlarının doğusunda Turfan Havzası, yine Tanrı dağın arasında Tarım Havzası bulunmaktadır.³⁵

İç Asya'nın kuzeyinde dünyanın en büyük akarsuları yer alır. Okyanus ve denizlere dökülmeyen nehirlerin dışında, büyük nehirler Kuzey Buz Denzine dökülmektedir. Bunlar, Obi ve kolları(İrtiş, İşim, Tobol) Yenisey, Lena Nehirleri ve onların kollarıdır. Volga nehir sistemi, bunun yanında Ural ve Emba Nehirleri Hazar Denzine dökülür. Sırderya(Seyhun) ve Amuderya(Ceyhun) Aral Gölüne, İli Nehri Balkaş Gölüne Selenga ve kolları da (Orhon, Tola vs) Baykal Gölüne dökülmektedir. Tarım Nehri ise doğuya doğru gider ve kaybolur.³⁶

Dünyanın en büyük gölü olan Hazar (hem deniz hem de göl özellikleri taşımaktadır), Aral, Balkaş, Baykal, Issık gölleri İç Asya'da coğrafi ve tarihi planda önemli yer tutan göller arasındadır.

İç Asya'daki çöller, genellikle orta kuşak çöl grubundadır. Yaklaşık 30° ile 50° kuzey enlemleri arasında uzanan bozkır ve çöl sahanın kuzeyi ve güneyi hem yağış hem de sıcaklık açısından birbirine benzemez.³⁷

Hazar'dan Gobi ve Ordos çöllerinin bitimine varana dek İç Asya'nın güneydoğu bölgesinin çoğunda çöller kuşağı bulunmaktadır. Aral'ın doğu ve güneyinde Karakum ve Kızılkuş çölleri bulunmaktadır. Bu çöller kuşağı, bir dağ çizgisinden sonra doğuya;

³⁴ İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.244-245.

³⁵ İbrahim Atalay, 2002, s.255.

³⁶ Istvan Vasary, 2007, syf.25.

³⁷ Ahmet Ardel, 2001, s.23.

Tanrı Dağlarını ve bozkır kuşağını aşarak iki şerit halinde devam eder. Şeritler, Tarım Havzasının bitiminde tekrar birleşir ve Moğolistan'ın güneyindeki Gobi ile birlikte sürekli bir çöller kuşağı doğuya doğru uzanır. Tarım Havzasının orta kısmında da Taklamakan Çölü yer alır.³⁸

Fiziki özelliklerinin, sınırlarının ve ikliminin yanında İç Asya'yı, tarihsel ve kültürel birikimi, bir bütün haline getirir. Bölge, binlerce yıl boyunca birçok farklı kavime ve kültüre sahiplik yapmıştır. Ancak buna rağmen bu coğrafyadaki insanda ve yaşamda belli bir ortaklık söz konusudur. Bahaeddin Ögel'in deyimiyile "Orta Asya, tıpkı bir kazan gibidir: Bu bölgede kavimler kaynaşır, karışır ve aralarında pek az bir ayrılık meydana gelirdi."³⁹

1.2.1.İç Asya'nın İklimi ve Bitki Örtüsü

İç Asya, yüksek dağları, geniş bozkırları, nehirleri, gölleri, ormanlarıyla birlikte birçok farklı yüzey şeklini barındıran büyük bir bölgedir. Bu büyük bölge için tek bir iklim tipinden bahsetmek zordur. Geniş sınırlara sahip bu bölgede, kuzeyden güneye doğru tundra kuşağı, orman kuşağı, bozkır kuşağı ve çöl kuşağı mevcuttur. Ancak genel itibariyle iklimi, sert karasal iklim olarak nitelendirilmektedir.

En kuzeyde yer alan kuşak, her türlü bitkiden mahrumdur. Burayı yılın çoğunda don olarak kalan uçsuz-bucaksız tundralar oluşturur. Tundraların güneyinde ormanla karışık bataklıklar ile iğne yapraklı ağaçlardan oluşan Tayga ormanları vardır. Kayın gibi bazı

³⁸ Robert N. Taaffe, 2014, s.55-57.

³⁹ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.229.

yaprak dökken ağaçların da bulunduğu tayga ormanlarında sarıçam, sedir, ladin, köknar gibi ağaçlar bulunmaktadır. Bu ormanlarda bozayı, dağ parısı, dağ keçisi, kurt, yaban koçu, geyik, samur, gelincik, vaşak, sincap, tavşan, kunduz ve birçok kuş türü yaşar.⁴⁰ Kuzey bölgelerinde çoklukla bulunan ren geyiği seyrek tundra bitkisiyle beslenir. Bölgedeki insanlar iklimin zor şartlarıyla bu hayvanla birlikte mücadele ederler.⁴¹ Kuzey kuşağının hayvanı olan geyik, kültürel unsurlarda da doğal olarak ön plandadır. Her ne kadar sayıları az da olsa, bu kuşakta yaşayan insanlar, günümüzde halen ren geyiklerinin her türlü yardımcılığı ile yaşamını sürdürmektedir.

Orman kuşağı, Ren geyiği çobanlığı ve avcılıkla geçinen bir bölgedir. Burada sığın (iri kuzey geyiği), geyik, ayı, vaşak ve Sibiryaya kaplanı gibi büyük hayvanlar yaşar. Küçük kürk hayvanlarının varlığı da bilinmektedir.⁴²

Orman kuşağının güneyinde bozkırlar yer alır. Altay, Sayan(Kögmen) ve Tanrı Dağları ile tam ortasından ayrılan bozkır kuşağı adı geçen dağların doğu ve batısında tekrar çıkar ve devam eder. Bozkırlarda, kuzeydeki ormanların yerini, ilkbaharda yeşeren ve çiçeklenen fakat kısa bir süre sonra kuruyan otlar alır. Ağaçlar ise bodurlaşır seyrek bir hale gelir. Bu kuşak, bol miktarda ot ve bozkır tuzu bulunması sebebiyle hayvan sürüleri yetiştirmek için ideal bir bölge konumundadır.⁴³ Uçsuz bucaksız bir ot örtüsü, bozkırın başat özelliğidir. Bu otların kalitesi yer yer değişir. Göçebe çobanların sürüleri için gayet bol bir besin kaynağı olurlar. Bozkır alanda çoğunlukla mayıs ayından güz mevsimine kadar art arda çeşitli ot türleri yetişir. Böylece, geniş bir yem yelpazesi sunar.⁴⁴ Bozkırların yaygın hayvan sürüleri at, sığır, koyun ve keçilerden oluşmaktadır. İç Asya'nın orta şeridinde yer alan bozkır kuşağı, güneye doğru gittikçe çoraklaşır ve yer

⁴⁰ Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, sayı:1, cilt:1, 2017, s.3.

⁴¹ Robert N. Taaffe, 2014, s.48.

⁴² Robert N. Taaffe, 2014, s.50-51.

⁴³ Salim Koca, 2017, s.3-4.

⁴⁴ Robert N. Taaffe, 2014, s.52.

yer çöllere dönüşür.⁴⁵ Kuzey güney istikametinde yer alan bu kuşakların egemen hususu, diğer doğal özelliklerin çoğu üstünde de belirleyici bir etkiye sahip olan iklimdir.⁴⁶

Yerel etkenlerin üstüne dağlık yörelerin etkilerinin de eklenmesi, İç Asya'nın coğrafi çeşitliliğini artırmaktadır. Bölge, enlemsel olarak sınıflandırılan doğal kuşaklara sahip iken, dağlarında enlemsel çeşitlenmenin yerini; bitki örtüsü, toprak türü ve nem derecesine göre farklılaşan dikey boyutta değişimler alır. Dağların, bölgenin coğrafi çeşitliliğinin artmasında önemli bir etkisi vardır.⁴⁷

İç Asya'da iklimi şekillendiren üç baskın özellik şu şekilde sıralandırılmıştır: denizlerden ve okyanuslardan uzaklık, yağış getiren rüzgârlara engel olan dağların mevcudiyeti, kış mevsimleri çok sert geçen kuşakta soğukun, kuraklığı artıran yüksek basınç etkisi.⁴⁸

Sonuç olarak, İç Asya, dünyanın en büyük topraklarını içeren coğrafi birimdir. Bu büyük arazide homojen, tek tip bir iklimden bahsetmek zor olsa da, tek bir tanımla açıklamak gerekirse, aşırı karasal denilebilir. Bu iklime, oldukça sıcak yazlar ve soğuk kışlar, ayrıca -okyanustan gelen bulut kütleleri kıtanın iç kesimlerine sokulamadığı için- kuraklık şekil verir. Ortalama yıllık sıcaklık düşüktür. Çok sert kışlar hüküm sürer ve bulutlar az olduğundan, yaz gündüzlerinde yüksek derecelere çıkan sıcaklığı geceleri hızlı bir düşüş yaşar.⁴⁹

1.3.HUN COĞRAFYASI

⁴⁵ Salim Koca, 2017, s.5.

⁴⁶ Robert N. Taaffe, 2014, s.43.

⁴⁷ Robert N. Taaffe, 2014, s.36-37.

⁴⁸ Ahmet Ardel, 2001, s.22.

⁴⁹ Istvan Vasary, 2007, s.23.

Dünyadaki Hun birikimi incelendiği zaman Asya içlerinden Avrupa içlerine dek bir takip yapılabilir. Bu takip, hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik verilerle sağlanabilmektedir. Çoğu araştırmacı Avrupa Hunlarının Asya Hunlarının bir bakiyesi olduğunu savunur. Asya Hun İmparatorluğunun sınırları, Altay Dağlarından doğuda Moğolistan (Baykal Gölünün güneyi, Orhun ve Selenge Vadileri) ve Ordos bölgelerine (Sarı Irmak ve Wei Irmağı arası), batıda Kansu'dan (İpek Yolunu hizasında) Talas bölgesine değin ulaşmıştır. Buradan da Doğu Avrupa içlerine dek yayılmışlardır⁵⁰ (Harita 1). Bu tezin kapsamı Asya Hunları olduğu için derinleşilen alan da onların hüküm sürdüğü coğrafyalardır. İç Asya'nın büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına almakla birlikte, Asya Hunlarının yaşadığı bölgeler ağırlıklı olarak İç Asya'nın doğu ve kuzeydoğu sahalarıdır.⁵¹ Asya Hunlarının yaşadığı coğrafya bugünkü sınırlarla Moğolistan, Çin, Rusya, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkelerin kimi kısımlarını kapsamaktadır. Hunlar şiddetli karasal iklimin hâkim olduğu bir coğrafyada yaşamışlardır. Tabiatla iç içe olan Hun toplumunun yaşamı da bu şartlar çerçevesinde gelişmiştir.

Hun coğrafyasında birbiri ardına uzanan dağ silsileleri bölgenin karakteristik özellikleri üzerinde önemli etkilere sahiptir. İlk bakışta, coğrafyanın büyük bölümü yaşama elverişli olmadığı düşüncesini verir. Ancak kimi verimli arazilerin oluşumunda dağlar önemli rol oynarlar. Örneğin Tarım ve Turfan havzaları gibi bölgeler, dağların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, denizlere paralel uzanarak, iç bölgelerin nemden mahrum kalmasının ve dolayısıyla kuraklaşmasının sebebi de dağlar olmuştur.⁵²

Hun coğrafyasındaki en önemli iki dağ, Altay ve Tanrı Dağlarıdır. Güneyinde yer alan Pamir Dağlarından kuzeydoğu yönüne doğru uzanan Tanrı Dağları, her mevsim karla kaplı zirvelere sahiptir. Bölgedeki dağlar kuşağı, Pamir ve Tanrı dağlarının bitiştikleri yerden doğuya doğru, Altay Dağlarına kadar küçük sıradağlar halinde yayılır.⁵³

⁵⁰ Gözde Sazak, *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.53.

⁵¹ Murat Öztürk, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2013 s.6.

⁵² Murat Öztürk, 2019, s.71.

⁵³ Murat Öztürk, 2019, s.72.

İç Asya'nın batısındaki çöl kuşağının doğusunda Tanrı ve Altay Dağları vardır. Tanrı dağlarının doğu ucunda Tarım Havzası vardır ve Tarım'ın da doğusunda Gobi Çölü başlar. "Doğudaki çöller yani Hun coğrafyasında bulunanlar, batıdakilere nispetle daha sert karaktere sahiptir."⁵⁴

Gobi Çölü'nün bölgede yarattığı bölünmüşlük Hunlar için hep problem olmuştur. Hunlar, Çin'in güçlü olduğu dönemlerde çölün kuzeyine itildikleri zaman çok güçsüzleşmişlerdir. Hunlar kimi zaman bu bölgenin tamamına hâkim olmuştur ancak, Çin'e karşı yenildikleri dönemlerde bu büyük ve sert tabiatlı çölde yaşama olanağı olmadığı için daha kuzeye çekilmişlerdir. Kuzeyde kalan bölgelerde de hayvanları besleyecek yeteri kadar otlak bulunmamaktaydı.⁵⁵ Dolayısıyla Hunlar hem Çin ile hem de coğrafi şartlar ile mücadele etmek zorunda kalıyordu.

Hun coğrafyasında, Sarı Irmak (Hoang-Ho) ve çevresi, Hunlar ve Çinliler arasında yıllarca süren çatışmalara sebep olan önemli bir bölge olmuştur. Sarı Irmak kıvrımında gayet verimli olan Ordos toprakları vardır. Han Devleti, Hunları Gobi Çölünün kuzeyinde tutarak araya doğal bir sınır koymak ve verimli topraklara tek başına sahip olmak istiyordu. Hunlar da verimli topraklara sahip olmak ve aynı zamanda Çin'in yakınında bulunarak baskı altında tutmak istiyordu.⁵⁶

Özetle, Hunlar yaşadıkları bölgenin zor ve çetin şartları ile sürekli mücadele halinde olmuşlardır. Bu sert coğrafyanın etkileri, yaşamın, ekonominin ve kültürün yanında toplumun ve bireyin karakterini de şekillenmiştir.

1.3.TARİH BOYUNCA TANRI DAĞLARI

⁵⁴ Murat Öztürk, 2019, s.73.

⁵⁵ Murat Öztürk, 2019, s.73-75.

⁵⁶ Murat Öztürk, 2019, s.80.

Tanrı Dağları ve çevresi tarih boyunca İç Asya toplumları için önemli bir siyasi nokta olmuştur. Büyük bozkır imparatorluklarının ve –ağırlığı Türk kökenli olmakla birlikte- farklı toplumların iskân bölgesi olması dolayısıyla bu bölgedeki büyük kültürel birikim de ön plana çıkmaktadır. Siyasi ve kültürel açıdan taşıdığı önemin yanında Türk toplumlarının inanç sistemi içerisinde yer alan “dağ kültü” ve bununla bağlantılı gelenekler ele alındığı zaman Tanrı Dağlarının manevi yönü de göze çarpmaktadır. Aynı zamanda Tanrı Dağları, doğu-batı istikametinde bir göç bölgesidir. Bu sebeple çeşitli Türk topluluklarıyla birlikte birçok farklı kavmin de izini barındırmaktadır. Dolayısıyla farklı kültürlerin iç içe geçmesi, bir “bölge kültürü”nden bahsetmemize de vesile olmuştur. Uluslararası literatürde, Çinedeki kullanımı ile yani “Tien-Şan/ Tyan-Shan” olarak bilinmektedir. Bunun dışında büyüklü küçüklü birçok dağ ve tepeyi barındıran bu muazzam sıradağ, bölge bölge; Aladağ (Ala Too), Karadağ (Kara Tav) gibi isimler almıştır.

Tanrı Dağları günümüz siyasi sınırları ile Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Doğu Türkistan’a dek uzanan bir dağ silsilesidir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ bölgesi tarih boyunca çeşitli kavimlere ait kültürel birikimin önemli noktalarından biri olmuştur. Tanrı Dağları Özbekistan’ın doğusuna, Kazakistan’ın güneydoğusuna, Kırgızistan’ın neredeyse tamamına ve Doğu Türkistan içlerine uzanır. İç Asya sahasında 2500 km. boyunca uzanan Tanrı Dağlarının ortalama yüksekliği 4000 metre üzerinde ve en yüksek zirvesi de 7435 metredir.⁵⁷ Daimi kar sınırı ise 3800-4100 metreleri arasındadır. Yaz aylarında yeşile bürünen dağ eteklerin ve kar sınırının altındaki alanlar hayvan otlatmak için ideal bir seviyede olur. Dağın yukarı kısımlarında da buzulların açtığı vadiler ve buzul gölleri yer alır.⁵⁸ Aynı zamanda yaz aylarında dağların zirvelerinden eriyip akan kar suları dağların etrafındaki nehirleri besler.

⁵⁷ İbrahim Atalay, 2002, s.256.

⁵⁸ İbrahim Atalay, 2002, s.246.

Bahaeddin Ögel, Türklerin başlangıçtan beri büyük kitleler halinde yaşadıkları yerler olarak Tanrı Dağları ile Issık Göl çevrelerini anmaktadır. Ancak hakanların otağ yeri, devlet başkenti Ötüken bölgesi olmuştur.⁵⁹

Yüksek zirveleri ile dünyanın en büyük dağ sistemlerinden biri olan Tanrı Dağları, jeostratejik öneminin yanında Hunlar ve diğer bozkırlılar için dini bir önem de taşımaktadır. Çünkü toplumun değer verdiği önemli kişilere ait birçok kurgan dağlık bölgelerde yer almaktadır.

Bugünkü siyasi sınırlar göz önünde tutulduğunda Kırgızistan toprakları dâhilinde kalan Tanrı Dağları, Batı Tanrı Dağları olarak anılır. Tez içerisinde bahsi geçen Tanrı Dağları Bölgesi ve kültürü ile dağ sırasının bu batı kısmı ifade edilmektedir. Asya'nın doğusundan ve içlerinden, batı topraklarına geçiş noktalarından biri olan bu bölge yalnızca Hunlara değil birçok bozkır kavmine ve devletine yurtluk yapmıştır. Bunlardan bazıları Sakalar, Vusunlar, Yüeciler, Kanglılar (Kang-Kü), Göktürkler, Karluklar, Türgeşler, Karakitaylar, Karahanlılar'dır.⁶⁰ İli Nehri ve kolları yani Yedisu Bölgesi, Tanrı Dağları, Issık Göl çevreleri yüzlerce yıl bahsi geçen toplulukların yoğun nüfusunu barındırmıştır. Dolayısıyla bu nüfus yoğunluğunun sonucunda bölge hem kültürel hem de ırksal anlamda bir kaynaşma noktası olmuştur. Örneğin; bu sahadaki Saka ve Yüeci bakiyelerinin Vusunların toplumsal ve genetik yapısını etkilediği keşfedilmiştir.⁶¹

Esasında, İç Asya coğrafyasında göçebe toplumların yer değiştirmesinde de toplumlara ait sosyo-kültürel unsurlarda da keskin bir ayrılık görülmemektedir. Çünkü büyük kitlesel göçlerde dahi kavimlerin bir kısmı aynı topraklarda kalmış ve değişen siyasi iktidarın çatısına uyum sağlayarak yaşamaya devam etmiştir. Bu noktada genetik karışma doğal

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, 2001, s.56.

⁶⁰ Anıl Yılmaz, "Arkeolojik Veriler Işığında Yedi Su Şehirleri ve Balasagun Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt: 13, sayı: 4, 2016, s.64; Bahaeddin Ögel, a.g.e., 2001, s.134; Salim Koca, a.g.m., 2002, s.464; Istvan Vasary, a.g.e., 2007, s.58; İlhami Durmuş, "Vusunlar" *Türkler Ansiklopedisi*, cilt:1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.783; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, s.150.

⁶¹ Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 214.

bir sonuçtur. Tanrı Dağları gibi kaynaşma noktaları ortak bir kültürel kimlik oluşmasını da sağlamıştır. Şüphesiz bu sonucu oluşturan sebeplerden biri Asya Hunlarının geniş sınırlara uzanan bir imparatorluk yapısı kurmuş olmasıdır. Tek devletin çatısı altında toplanan boylar ve kavimlerde üst kimlik olarak ‐Hun olmak‐ hususu doğmuştur. Bunun yanında her bölgenin ve kavşak noktanın belli kültürel dinamikleri vardır ki burada da o bölgeye ait iklimsel ve coğrafi şartların insana, insanın da kültüre şekil vermesi söz konusudur. Özetle ilk olarak şunu belirtmek gerekir; Hunların Asya topraklarında geniş bir devlet kurarak farklı toplumları tek çatı altında toplamış olması siyasi olduğu kadar kültürel bir birlik de sağlamıştır. Bu, kavimleri kaynaştıran ilk noktadır. İkinci olarak; çeşitli sebeplerle göç eden kavimler önüne çıkanları yerinden etmiştir ancak belli bir bakiye de aynı topraklarda yaşamaya devam etmiştir. Üçüncü olarak; aynı coğrafi çember insanlarda ortak motifleri ve pratikleri geliştirmiştir. Tanrı Dağları ve Yedisu Bölgesi tam da böyle bir sahadır; bahsettiğimiz üç ana temeli de taşımıştır ve bu sebeptendir ki önemli bir kaynaşma noktası olmuştur.

Hâkimiyetlerini M.S.41 yılına kadar koruyan Hunların, Çin sınırında ve İç Asya’da güç kaybetmesi, ayrıca bölgede başlayan büyük kuraklık gibi sebepler onları batıya göç etmeye zorlamıştır. Hun kütlesi, önce Tanrı Dağlarının kuzeyine, oradan da Batı Türkistan’a gitmişti. Hunlar Tanrı Dağlarının batı eteklerinde büyük kitleler halinde toplanmaya başlamışlardı. Bunun akabinde bölgede büyük kültürel izler bırakmışlardır.⁶²

Sakalar, tıpkı Hunlar gibi bozkır kültürünün taşıyıcılarından biridir. Konargöçerlik, ağırlıklı olarak hayvancılık ve avcılık ile uğraşmak, çadırlarda yaşamak, ölülerini tümsek bir mezar yaparak gömmek, demiri ve altını işlemek gibi kimi adetlerine bakıldığında Hunların yaşamıyla ve kültürüyle olan benzerlikleri kesinlikle yadsınamaz derecededir. Sakaların, M.Ö. VIII. - M.Ö. II. yüzyıllar arasında Tanrı Dağlarına dek uzayan hâkimiyetleri bilinmektedir.⁶³ Tanrı Dağı Bölgesindeki sosyo-kültürel izlerden biri de şüphesiz ki Sakalara aittir.

⁶² Bahaeddin Ögel, 2001, s.37.

⁶³ Salim Koca, 2002, s.464.

Vusunların ana vatanı Doğu Türkistan'da Turfan bölgesindedir. Ancak burada Hunlar tarafından mağlup edilmiş ve batıya doğru göç etmişlerdir. Komşuları Hunlarla uzun süre bir arada yaşamış oldukları için birçok geleneklerini benimsemişlerdir.⁶⁴ Vusunlar batıda Tanrı Dağları etekleri, Balkaş gölü ve Yedisu otlaklarına yerleşmişlerdi.⁶⁵ Vusunlar bu bölgede Saka mirası üzerine yerleşmişlerdi. Aynı zamanda Vusunlar birçok yönden Saka kültürüne de yakındı. Bu sebeple her iki toplumu arkeolojik açıdan ayırt etmek zordur. Bu döneme ait birçok buluntu Saka-Vusun kültürü adı altında incelenir. Tanrı Dağlarında oldukça fazla Vusun mezarı bulunmaktadır.⁶⁶

İç Asya'nın kültürel gelişiminde iz bırakan ve aynı zamanda büyük göç hareketlerinin içinde bulunan kavimlerden biri de Yüceçilerdir. Kaynaklardan tespit edildiği üzere Yüceçiler konargöçer bozkırlılar idi. "İç Asya'daki ilk büyük kavim hareketini tetikleyen olay Maotun ile ve hem oğlu hem de halefi olan Laoşang ile ilişkilidir. Bu olay, milattan önceki 174 yılında Yüceçi kavminin yenilgiye uğratılmasıydı."⁶⁷ Hun baskısı neticesinde topraklarını terk eden Yüceçilerin bir kısmı güneye, Tibet sınırlarına; bir kısmı da batıya doğru ilerledi (Harita 2). İlk olarak Doğu Tanrı Dağları Bölgesinde Vusunlara saldırarak mağlup oldular. Ardından Batı Tanrı Dağlarında, Issık Göl civarında yaşayan Sayvanglara⁶⁸ saldırdılar. Daha sonra Vusun-Hun ittifakı ile bu topraklardan da sürülüp batıya olan göçlerine devam ettiler. Ancak bir kısmı da orada kalmaya devam etti.⁶⁹ Yüceçiler de Hunlar gibi hayvan besliyorlardı. Adları, konargöçer ve savaşçı bir kavim olarak geçiyordu. Bu bölgede birçok Hun kavmi de Yüceçiler ile birlikte yaşıyordu.⁷⁰

M.Ö. III.-II. yüzyıllarda Çin sınırlarında, Hun Devletinin yükselişi ve akınları sonucunda kimi kavimler batıya göç etmişti. Bunlardan Kang-kü ile aynı kültürden oldukları Çin

⁶⁴ Sergei Yatsenko, "Vusunlar", *Türkler*, cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.776.

⁶⁵ Sergei Yatsenko, 2002, s.779.

⁶⁶ Kubatbek Tabaldiyev, 2011, s.66.

⁶⁷ Istvan Vasary, 2007, syf.55.

⁶⁸ Istvan Vasary, Sayvangları Sakalarla özdeşleştirmektedir.

⁶⁹ Istvan Vasary, 2007, s.58.

⁷⁰ Bahaeddin Ögel, 2001, s. 63.

tarihlerinde kayıtlı olan boylardan, Vusunlar ve Yüeciler, Kang-kü'lerin, doğu ve güney komşularıydılar.⁷¹ Göçebelerden oluşmuş bir devlet olan Kang-kü'lerde, diğer göçebe devletler gibi askeri yapıya önem verilmiştir. Altı yüz bin kadar olan nüfusunun yüz bini asker idi. Yaylak ve kışlak hayatının olduğu da tespit edilmiştir.⁷² Kang-kü yani Kanglılar M.Ö.36 yılında, doğudaki kardeşi ile anlaşmazlığa düşüp kaçarak batıya gelen Hun hükümdarı Çiçi'nin akınlarına maruz kalmıştır. Kang-kü hükümdarı Çiçi'ye kızını vererek bu husumeti çözmek istedi. Ancak Çiçi'nin bu hatunu öldürmesi üzerine Kang-kü hükümdarı Çin ile müttefik olarak Çiçi'nin kalesini kuşatmış ve yıkmışlardır.⁷³

Tanrı Dağlarının batı bölgesi 6. yüzyıldan itibaren ise tüm İç Asya'ya yayılan Göktürklerin batı kağanlığının hâkimiyeti altına girmiştir.⁷⁴ Göktürk yaşamının ve geleneklerinin izahında Çin kaynakları göçebelerin genel özelliklerini sıralamıştır. Göktürkler keçe çadırda yaşar, hayvan yetiştiriciliği, çobanlık ve avcılıkla geçinirler, otlaktan otlağa göç ederlerdi. Bu anlatım, her göçebe kavim için karakteristik özelliklerdendir.⁷⁵

İç Asya bozkır devletlerinin gelişip yayılmalarındaki istikamet doğu-batı yönünde olabilmekteydi. İç Asya'nın güneyi, aşılması zor çöllerle ve dağlarla; kuzeyi de tundralar ile çevriliydi. Doğu ve batı yönünde genişlemek için ise neredeyse hiç engel yoktu. Bir "kavimler havuzuna" benzetilen bu bölge, içinde barındırdığı farklı toplumları kaynaştırmış ve sonucunda kültürel yakınlıklar doğmuştu.⁷⁶ Tanrı Dağlarının sakinleri incelendiğinde çoğunun konargöçer bozkır kültürünün taşıyıcısı kavimler olduğu görülür. Bu sebeple bölgede tespit edilen kurganları ve diğer buluntu gruplarını birbirinden ayırt etmekte oldukça çok güçlüklerle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın ana konusu olan Kenkol kültürü ve çevresi incelenirken de bölgenin dinamik yapısı ve birçok farklı göçebe topluma ev sahipliği yapmış olması, yani bölgeye ait ortak üsluplar göz önünde

⁷¹ Emel Esin, "Farabi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt: 6, cüz: 3-4, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.86.

⁷² Emel Esin, 1976, s.88.

⁷³ Emel Esin, 1976, s.90.

⁷⁴ Istvan Vasary, 2007, s.114.

⁷⁵ Istvan Vasary, 2007, s.124.

⁷⁶ Bahaeddin Ögel, 2001, s.438.

bulundurulacaktır. Ek olarak Kenkol bölgesinin iklimsel özelliklerini ve jeopolitik konumunu, arz ettiği ortaklık bakımından Batı Tanrı Dağları coğrafyası içerisinde değerlendirmek mümkündür.

Asya içlerinden Karadeniz'in kuzeyine giden en önemli ilk yol şüphesiz Tanrı Dağları ve Aral Gölü istikametinde, Hazar Denizinin kuzeyine doğru gidiyordu. Bütün büyük çaplı göç silsileleri ve ticaret kervanları, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahaya bu yoldan ulaşıyordu.⁷⁷ Esasen, Türklerin batı yönündeki yayılmalarında coğrafya adeta bir yol gösterici rolündedir.⁷⁸ Bu noktada, Kazak ve Kırgız bozkır bölgesi, her açıdan doğu ile batı arasında bir geçiş sahasıdır. Buradaki yer şekilleri siliktir ve aralıklı bulunan nehirlerin akımları zayıftır. Yer şekillerinin ve akarsuların durumu doğu-batı hizasında yer değiştirmeye engel oluşturmuyordu.⁷⁹ Bu durumda göçebeler, Cungarya'yı geçmiş ardından Kazak bozkırlarına doğru ilerlemişlerdir. Bu bölgede yolları iki yöne ayrılıyordu. Zaman zaman güneybatıya; Amuderya ve Sırderya arasına giriyorlar, ardından İran'a ilerliyorlardı. Diğer seçenekte ise Kazak bozkırlarının batı bölgelerine göç etmeye devam ederek Volga Nehri'ni geçip yine Karadeniz'in kuzeyine ulaşıyorlardı.⁸⁰

1.4.1. Tanrı Dağı Bölgesi Buluntu Tipleri

Dünyanın en büyük dağ sistemlerinden biri olan Tanrı Dağları'nın batı kısmı 2016 yılında Unesco Dünya Mirası listesine alınmıştır.⁸¹ Tanrı Dağları Bölgesi, İç Asya'nın elverişli iklime, birçok akarsuya, geniş vadilere, yaylalara, verimli topraklara, zengin bitki örtüsü ve hayvan varlığına sahip olan bir bölgesidir. Dolayısıyla bu bölge çok erken dönemlerden bu yana insanların dikkatini çekmiş ve buraya çok erken çağlardan itibaren

⁷⁷ Bahaeddin Ögel, 2001, s.230.

⁷⁸ Salim Koca, 2002, s.453-454.

⁷⁹ Ahmet Ardel, 2001, s.32.

⁸⁰ Istvan Vasary, 2007, s.31.

⁸¹ <http://whc.unesco.org/en/list/1490>

yerleşmişlerdi.⁸² Böylece Tanrı Dağları hem barındırdığı bitki ve hayvan çeşitliliği sebebiyle biyoçeşitlilik yönünden hem de tarih boyunca bölgede yurt tutan toplumların birikimleri sonucu oluşan kültürel seviyesi yönünden taşıdığı değer ile ön plana çıkmaktadır.

Batı Tanrı Dağları Bölgesi, özellikle de bozkır toplumları ve devletleri için önemli bir kaynaşma noktası olmuştur. Bölgede, farklı dönemlere ait farklı anıtlar ve kalıntılar mevcuttur. Bakıldığı zaman, balballar-heykeller, petroglifler ve kurganlar üç ana buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bu buluntular taşıdığı sanatsal değer yanında ait olduğu toplumun yayıldığı coğrafyaları ve hareket ettikleri güzergâhları belirlemek açısından da önemli ipuçları verirler.

1.4.1.1.Balballar, Heykeller

Bölgenin önemli bir buluntu grubu, balballar ve insan biçimli taş heykellerdir. Bu eserlerin yapımında dini inançlar baskın rol oynamıştır. Atalar Kültü ve ölü gömme geleneklerinin bir uzantısı olarak yorumlanmıştır. Genel hatlarıyla bu taş heykel ve balbal geleneği bütün İç Asya'da, Orhon vadisinden, Türkistan'dan Avrupa'ya, Ukrayna ve Kırım'a dek yayılmıştır.⁸³

Şekil verilmemiş taşlar olan balballar mezar komplekslerinin yanında bulunduğu için onların, mezarda yatan kişi tarafından öldürülerek ahirette kendisine hizmete mahkûm edilmiş kimseleri sembolize ettikleri düşünülür.

⁸² Ferhad Maksudov, "Tanrı Dağları ve Çevresinde Konargöçer Kültürü", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Editörler: Mustafa Gökçe-Eren Fehmi Eroğlu, Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla, 2018, s.87-88.

⁸³ Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK, Ankara, 1959, s.11.

Taş heykeller ise hem erkek hem de kadın olarak yapılmış ve ölen kişinin hatırasını yaşatmak gayesiyle gerçek mezarlara ya da temsili mezarlara dikilmiştir. Eski Türk erkek heykellerindeki örneklerin bir veya iki eliyle birden kadeh tutar şekilde betimlendikleri dikkati çekmektedir.⁸⁴

Balbal, öldürülen düşmanın taş dikilerek ifade edilmesidir ki; öteki dünyada kahraman savaşıya hizmet etmesi, onu koruyup kollaması için dikilen basitçe işlenmiş taşlardır. Kurganlara ve önemli kült merkezlere dikilen, özenle işlenenler ise taş heykellerdir. Bu taş heykeller de Atalar Kültü'nün bir yansımasıdır.⁸⁵

Tanrı Dağlarında Göktürlere ait çok sayıda heykel tespit edilmiştir. Heykeller özellikle Issık Göl çevresinde yer almaktadır. Bunlar sol elleri ile kılıç, sağ elleri ile de kadeh tutan örneklerdir ki bu özellikleri ile Orhun Bölgesindeki heykellerle örtüşürler. Bıyık ve şapka vardır ki bu da Doğu Türkistan tarzına benzemektedir.⁸⁶ Heykel örneklerinde Göktürkler doğudan getirdikleri özellikleri yansıtmışlardır.

1.4.1.2.Petroglifler

Kaya üzerine yapılan resimler olan petrogliflerin, Tanrı Dağları Bölgesindeki varlığı yüzlerce yıla yayılmıştır. Her biri yapıldığı dönemin gündelik yaşamını, dini inancını, kültürel unsurlarını barındırmaktadır. Kimi kayalarda bozkırın en önemli kültürlerinden biri olan avcılık sahnesini, kiminde dini ayinlere ait sahneleri, yani çoğunlukla, çevrelerinde gördükleri ve yaşamlarının içinde barınan her şeyi resmetmişlerdir. Ancak kayaların üstünde ölümsüzleştirilen resimler tek başına, hayatın içindeki unsurların

⁸⁴ Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı:3-4, Türkiye, 2014, s.13.

⁸⁵ Oktay Belli, "Türk Dünyası'nda Taş Heykel ve Balballar", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, sayı:6, 2003, s.86.

⁸⁶ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 173.

sembolleştirilmesi değil aynı zamanda felsefik ve mitolojik anlayışların da bir yansımasıydı.

Tanrı Dağ Bölgesindeki büyük petroglif alanlarından biri olan Çolpan-Ata, Kırgızistan sınırları içerisinde yer alan Issık Göl'ün kuzey yamaçlarında konumlanmaktadır. Çolpan-Ata petrogliflerinde yer alan resimler arasında; boğa, keçisi, kaplan, at, deve, atlı asker gibi resimler bulunmaktadır. Bu resimlerde eski göçebelerin dinini ve yaşam şekillerini görmek mümkündür⁸⁷ (Resim 1-2-3). Tanrı Dağları, bölgeden büyük ticaret yollarının geçmesinden ve doğudan batıya göçün ana güzergâhlarından biri olmasından dolayı sosyo-kültürel bakımından karmaşık ve hareketli bir yapıdadır. Saka ve Vusun toplumlarına ait geniş bir petroglif yelpazesi barındıran Çolpan Ata'daki petroglifler, M.Ö.8.yüzyıl ila M.S.5.yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir.

Bölgenin bir diğer büyük petroglif grubu da Saymalı Taş'tır. Saymalı Taş, Tanrı Dağlarının Fergana Havzası kısmında, Kogart dağ geçidinin (ve nehrinin) yanında bulunmaktadır. Buradaki petroglifler de tek bir döneme ait değildir; uzun bir tarih aralığını kapsar. Erken Bronz Çağdan (M.Ö. II. bin yılın başı) Göktürk Dönemi'ne (M.S. VIII. yüzyıl) kadar tarihlendirilmiştir.⁸⁸ Bu örneklerde de hayvan sembollerinden, adak ve ritüellere, gündelik yaşama değin birçok kültürel unsur işlenmiştir.

Batı Tanrı Dağlarındaki petroglif sanatı incelendiğinde, diğer Türk yerleşimlerinde de olduğu gibi baskın motifin “atlı savaşı” imajı olduğu görülmektedir. Gelişmiş askeri kültür, bu şekilde sanat eserlerine de iz bırakmıştır.⁸⁹

⁸⁷ Alparslan Aşık, *Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bişkek, 2006, s.96.

⁸⁸ Anıl Yılmaz, “Saymalı Taş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of Institute of Social Sciences*, sayı: 5, 2010, s.144-145.

⁸⁹ Kubatbek Tabaldiyev, “The Turkic Culture of the Inner Tien-shan: the Latest Information”, *International Journal of Eurasian Studies*, 2015, sayı:1, Pekin, s.161.

1.4.1.3.Kurganlar

Kurganlar, taş yahut toprak yığınlarından tümsek şeklinde bir yapıya sahip, erken devir Türk mezarlarıdır. Kurganlar hem yazılı kaynaklarda geçen bilgilerin birer sağlaması hem de yazılı kaynaklarda bulunmayan kültürel unsurların tespit edilmesi bakımından önem taşır. Toplumların kültürel yaşamlarına dair bilgiler sunduğu gibi iskeletler üzerindeki incelemeler, genetik varlığı tespit etmek açısından ırk araştırmalarında önemli birer kaynak konumundadırlar.

Yerleşik milletlerin yerüstüne kurduğu mimariyi, estetiği; Türkler yeraltına inşa etmişlerdir. Kurganlar, bozkır sanatına dair barındırdığı eşsiz örneklerle, yalnızca bir mezar mimarisi olmanın çok ötesindedir. Kurganların içerdiği malzeme kadar, o kurganların yapım tekniği ve mimarisi de kimi detayları sunması bakımından önem kazanmaktadır. Kurganların yapılacağı yerin seçimi de önemlidir. Yer seçimlerini incelediğimizde dini inancın etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Seçilen yerlerin dağ, orman ve yer-su kültürleri ile alakadar olduğu anlaşılmaktadır. Kurgan yerleri için çoğunlukla dağ tepeleri tercih edilmiştir. Irmak ve göl yatakları da kullanılmış ve böylece suyun akıp gitmesiyle ölenin ruhunun da temizleneceğine inanılmıştır.⁹⁰

Tanrı Dağı Bölgesinde, Bronz Çağ'dan Orta Çağ'a kadar kurgan tespit edilmiştir. Bölgede, Hunlara, Sakalara, Vusunlara, Göktürklerle, Karluklara ve bölgenin diğer sakinlerine ait çok sayıda kurgan grubu vardır.

İslamiyet'i benimseyen Karlukların Tanrı Dağlarında yer alan kurganları, döneminin kültürel değişimini yansıtan önemli örneklerden biridir. Kazısı yapılan Karluk kurganlarında cesetler kerpiçten yapılan bir kısma gömülmüştür. Bu tarz kerpiçten yapılmış Karluk mezarlarına Çu bölgesinde de rastlanmaktadır. Bu kerpiç mezar odaları

⁹⁰ Oktay Belli, "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler*, cilt:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.928.

Karluklara ait bir gelenektir. Bu örneklerde, Karluk ölülerinin halen göçebe geleneklere göre gömülüğü ancak şehir yapımının etkisini de taşıyarak mezar odalarının kerpiçten yapılışı görülmektedir.⁹¹

Her kültürel motif ve iz, toplumların kendi gelişimi ve yaşayışı çerçevesinde oluşmaktadır. Ancak İç Asya gibi kavimlerin kaynaştığı bir bölgede toplumlar üstünde genel bir bölge üslubunun oluşması da şaşırtıcı değildir. Buna rağmen, belirli ayırt edici sanatsal özellikler de korunmaya devam etmişti. Böylece maddi kalıntılar hem toplulukların göç güzergâhını aydınlatmakta hem de gittiği coğrafyadaki etkileşimi ve değişimi sunmaktadır.

2.BÖLÜM: HUN KÜLTÜRÜ VE HUN KURGANLARI

2.1.HUNLARDA SİYASİ VE KÜLTÜREL GELİŞİMİN SEYRİ

İç Asya, tarih boyunca birçok imparatorluğun kurulduğu, hüküm sürdüğü, pek çok farklı topluluğun izini bıraktığı önemli bir siyasi ve kültürel merkez olmuştur. Bozkırlardaki kültürel birikimin altında ise Türk toplulukları çoğunluğu temsil etmektedir. Bu coğrafyaya hâkim olan Türk bozkır devletleri ve toplumlarında da başlangıcından itibaren bir kültürel devamlılık söz konusudur. Asya Hunları da uzun bir geçmişe sahip olan Türk tarihinin ilk imparatorluğu, günümüze dek ulaşan zincirin ilk halkası olarak yerli ve

⁹¹ Bahaeddin Ögel, 2014, s.352.

yabancı çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Bu sebeple Hun kültürünü anlamak bozkırlı Türkleri tanımakla ve bozkır yaşamını bilmekle mümkün olacaktır.

Türkler Avrasya bozkırlarında yüzlerce yıl yaşamış, devlet kurmuş ve atlı-göçebe kültürünün temsilcisi olmuşlardır. Anayurtları olan İç Asya'nın sert iklimi ve bölgenin coğrafik koşulları sonucunda tabiata bağlı olan yaşam tarzlarını geliştirmişlerdir. Coğrafya, Türklerin hayat tarzlarına, ekonomilerine, geçim kaynaklarına, dinlerine ve sanatlarına kadar etki etmiştir. Temsilcisi oldukları atlı-göçebe kültürde geçim kaynakları büyük oranda hayvanlara dayalı olmuş ve hayatları çoğu zaman coğrafi koşullara ve hayvanlara bağlı olarak devam etmiştir.

İç Asya'nın ilk kültür merkezlerine bakıldığında, elde edilen verilerden hareketle yaşamın Hunlara benzediği görülür. Hun yaşamı ise ufak dönemsel farklılıklarla Göktürklerde ve ardından Uygurlarda devam etmiştir. Öyle ki kimi gelenekler aradan yüzlerce yıl geçmesine ve kültür çevresi açısından belirgin bir farklılık içerisinde olmasına rağmen Anadolu'ya ve Balkanlara kadar taşınmıştır. Bu zincir tam bir kültürel devamlılık örneğidir.

Hunların teşkilatlı bir yapılanma olarak ilk ortaya çıkışları M.Ö. III. yüzyıla tekabül etmektedir. Ancak bu tarih Hunların devlet olarak varlıklarını ortaya koydukları daha doğrusu devlet varlıklarının Çinlilerce anlaşıldığı ve kaydedildiği tarihtir. Devletleşmeden önceki boy yaşamı düşünüldüğünde Hunların mevcudiyetleri çok daha eskiye gitmektedir. Tarihte, Hun İmparatorluğunun yükselişi ve düşüşü tüm İç Asya'yı etkilemiştir. Dolaylı olarak Çin'den Roma'ya kadar olan toplulukları da şekillendirmiştir.⁹²

2.1.1.Siyasi Seyir

⁹² David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, Blackwell Publishing, 1998, s.183.

M.Ö.5. yüzyıldan beri Çinliler kendi sınırlarının kuzeyinde birkaç güçlü grubun varlığından haberdardı. Bu grupları tanımlamak için genel bir terim olarak ‘at süren barbarlar’ anlamına gelen ‘Hu’ sözcüğünü kullanıyorlardı. Bu kavram, Çinlilerin çokça aşına olduğu tarımla uğraşan barbarlardan çok farklı bir grubu ifade ediyordu. M.Ö. 300’lerden itibaren Çin’in kuzeyinde, sahip oldukları istikrar sayesinde devlet olma yolunda olan üç büyük bozkırlı topluluk vardı. Bunlardan biri Ordos ve civarını mesken tutan Hsiung-Nu, diğeri doğu Moğolistan’da bulunan Tung-hu’lar (ya da doğu barbarları), bir diğeri de Kansu bölgesinde yaşayan Yüeh-chih’lerdir.⁹³

Ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz İç Asya’daki ilk göçebe imparatorluğu Asya Hunlarına aittir. Toprakları doğuda Kore’ye, kuzeyde Baykal Gölüne, batıda Balkaş Gölüne, hatta Aral Gölü civarına kadar uzanıyordu. Güneyde ise Çin ile sınırlanıyordu.⁹⁴

Asya Hun Devletinin kuruluş tarihi belirlenememiş olsa bile devletin temel unsurları ve halkın önemli kesiminin Hun olduğu bilinmektedir. Bu sebeple çoğunlukla “devletin ortaya çıkışı” tabiri kullanılır. Motun’dan önceki Hun Devleti için “bin yıldan uzun zaman sürecinde devlette zaman zaman büyüme, zaman zaman küçülme oldu, fakat bölündüler, parçalandılar” denilmektedir. Bu anlatım, devletin zaman zaman küçülmesiyle alakalı görülmektedir.⁹⁵

Çin yıllıklarından adı tespit edilebilen ilk Asya Hun hükümdarı Tuman’dır. Onun başa geçiş tarihi bilinmese de oğlu Motun’un çıkışı M.Ö.209 olarak kayıtlıdır. Aynı Çin yıllıkları, Motun ve sonraki Asya Hun hükümdarlarına ait daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Tuman zamanında Hunların merkezi, Gobi’nin güneyinde Sarı Nehir

⁹³ David Christian, 1998, s.184.

⁹⁴ Istvan Vasary, 2007, syf.55.

⁹⁵ İlhami Durmuş, “Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları”, *Prof. Dr. Abdülhaluk M. Çay Armağanı*, cilt:I, Işık Ofset Matbaacılık, Ankara, 1988, s.402 ; J.J.M.De Groot, *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921, s.53.

kıvrımı civarında olmalıdır. Bu bölgede Tuman kalesi, Sarı Nehir kıvrımının kuzey kıyıları ve Yin-Şan Dağları gibi yerler Tuman'ın konak bölgeleriydi.⁹⁶

Tuman'ın hâkimiyeti sıralarında, M.Ö.221'de bütün Çin topraklarını tek bir hâkimiyet altına almayı başaran Şı Huang-Di, bir süre sonra Hunları da Ordos'tan çıkarır.⁹⁷ Altı derebeyliği ortadan kaldıran Çin hükümdarı Shih Huang-ti, generali Meng T'ien'in komutasına on binlerce asker vererek onları kuzeye yani Hunlar üzerine saldırıya göndermişti. Bu saldırılar neticesinde Sarı Nehrin güneyini ele geçirdiler. Böylece sınır olan Sarı Nehir boyunca ilçeler ve setler inşa ettirerek sınır bölgelerini koruma altına almak istemiştir. Tuman, istediği başarıyı elde edemeyince kuzey bölgelerine çekilmiştir. On yıldan uzun bir sürenin sonunda ünlü General Meng T'ien ölünce, Çin içerisinde yerel beyler yönetime başkaldırdı. Sınır bölgelerine sürülenler de geri dönmüşlerdi. Bu durumdan faydalanan Hunlar da Sarı Nehrin güneyine inerek⁹⁸ eski topraklarına kavuşmuşlardı.⁹⁹

Şanyü Tuman'dan sonra Hunların başına oğlu Motun geçmiştir. Çin kaynaklarında Motun'un başa geçişi ile ilgili destansı, efsanevi bir anlatımla şu hikâye kayıtlıdır;

“Tuman'ın Motun adında ulu hatundan doğan bir veliahdı vardı. Şanyü, ikinci hatunundan doğan oğlunu başa getirmek ve Motun'u yönetimden uzaklaştırmak ister. Bu sebeple Motun'u Yüceçilere rehin olarak gönderdikten sonra Yüceçiler üzerine bir sefer düzenler. Bunun üzerine Yüceçiler Motun'u öldürmek isteyince Motun Yüceçilerin elinden kaçır. Ülkesine döndüğünde Tuman onu gücü ve cesareti için emrine verdiği on bin atlı ile ödüllendirir. Daha sonra Motun emrindeki bu on bin askeri sıkı bir askeri eğitimden geçirir. Kendi icat ettiği ıslıklı oku¹⁰⁰ ne yöne atarsa askerleri de sorgusuz sualsiz o yöne ok atacaktır. Bunu

⁹⁶ Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hâkimiyet Dönemi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, Eylül 2019, s.38.

⁹⁷ Konuralp Ercilasun, 2019, s.38.

⁹⁸ Kayıtların bu kısmı, Motun dönemine atıfta bulunularak yazılmış.

⁹⁹ Ayşe Onat, Konuralp Ercilasun, Sema Orsoy, *Han Hanedanı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-Nu Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.5.

¹⁰⁰ Motun'un icat ettiği ıslıklı ok, okun temren(ok ucu) kısmına delikler açılmasıyla elde edilirdi. Bu delikler sayesinde ok havada rüzgârla temas ederken ıslık sesi çıkarır. Yön gösterme bakımından elverişli olduğu için hem avlarda hem de savaşlarda Hun askerine avantaj sağlaması bakımından önemli bir buluştur.

uygulamayanların başları vurulur. Nihayetinde askerleri onun istediği disipline ulaşınca bir süre avı esnasında okunu babası Şanyü Tuman'a atar ve emrindeki askerler de onu izler. Daha sonra üvey annesini, üvey kardeşini, kendine itaat etmeyen devlet görevlilerini öldürtür. Böylelikle Motun, Hunların yeni şanyüsü olarak başa geçer.”¹⁰¹

Hun tarihine bakıldığı zaman devletteki olgunluk ve bütünlüğün Motun ile sağlanmış olduğu görülür. “Motun başa geçtiğinde Hunlar, muhtemelen Orhun bölgesi merkez olmak üzere Ordos'un kuzeyinde kalan sahadaydılar.”¹⁰² “Hunların doğu komşusu Tung-hular henüz başa geçen şanyünün toyluğundan faydalanmak istemişler ancak büyük bir hezimete uğramışlardır. Hunlar, Motun döneminde ilk olarak Tung-hular üzerine sefere çıkar ve Tung-hular büyük bir mağlubiyet alır. Hükümdarları öldürülür, Hunlar ülkelerine çok sayıda esirle ve ganimetle döner. Bu savaşta Motun'un stratejik üstünlüğü görülür. Tung-hulara hemen saldırmamış ve savaşa kadar geçen süreçte ordusunu hazırlamak için zaman yaratmıştır. Bunu takiben batı komşuları Yüe-çiler üzerine sefere çıkarlar ve onları da mağlup ederler. Üstelik Motun'un seferlerine kadarki dönem hem Tung-huların hem de Yüe-çilerin kuvvetli dönemleri idi. Ardından güney komşularına, Çin üzerine sefere çıkar. Ordos bölgesini Hunların elinden alan Çinli General Meng T'ien'in M.Ö.210 yılındaki ölümü ile bölgedeki savunma sistemi de çökmüştü.¹⁰³ Çin'deki iç karışıklıkların sınırlarda doğurduğu boşluktan da faydalanarak Hunlar Ordos bölgesini yeniden topraklarına katmışlardır.

M.Ö.201'de Hunlar büyük bir ordu ile Çin üzerine yürüdü ve Pe-teng (Bay-dung)'a kaçan Çin ordusunun etrafı kuşatıldı.¹⁰⁴ Bu sefere çıkarken Motun'un Çin'i fethetmekten ziyade gücünü kabul ettirip baskı altında tutma, vergiye bağlama amacı güttüğü üzerinde bir fikir birliği vardır. Neticede M.Ö.198 yılında “ho-ch'in” yani evlilik yoluyla uyum antlaşması imzalanmıştır. Böylece Motun hedeflediği gibi Çin üzerinde güç sahibi olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰¹ Ayşe Onat, Konuralp Ercilasun, Sema Orsoy, 2015, s.5-6.

¹⁰² Konuralp Ercilasun, 2019, s.45.

¹⁰³ Ying-Shih Yü, “Hsiung-Nu (Şyung-Nu)”, *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.171.

¹⁰⁴ Konuralp Ercilasun, 2019, s.48.

¹⁰⁵ Ayşe Onat, Konuralp Ercilasun, Sema Orsoy, 2015, s.10.

Motun'un yarattığı sistemin temelinde göçebe hayat tarzı yatıyordu. M.Ö. I. bin yılda İç Asya'daki çoğu bozkır topluluğu gibi Hunlar da öncülleri olan Sakaların kültüründen izler taşıyordu. İç Asya coğrafyasının çoğunda büyük oranda göçebe bir bozkır hayatı yaygındı. Barış zamanlarında Hun toplumu yaylak-kışlak hayatı arasında süren mevsimsel göçler dâhilinde konargöçer bir kültüre sahipti. Hunlar da tıpkı İskitler gibi kolayca taşınabilen çadırlarda yaşıyorlardı.¹⁰⁶ Motun ile birlikte devlet içerisinde birlik sağlanmış ve diğer devletlere karşı da üstünlük kurulabilmiştir. Böylece, gerçek manada Hun Devleti ortaya çıktığı gibi onun unsurları da belirginleşmiştir.¹⁰⁷

Motun dönemi Hunların siyasi ve askeri anlamdaki bütün kurumlarının en olgun dönemidir. Özellikle ordu kapsamında bu dönemde yapılan yenilikler yalnızca sonraki bozkır devletlerine ve toplumlarına miras kalmamış komşu devletlere de öncü olmuştur. Böylelikle Motun ve onun faaliyetleri yalnızca Asya Hun dönemine ve Asya Hun sınırlarına değil kendinden sonraki tüm dönemlere ve dünya tarihinin ciddi bir kısmına izini bırakmıştır.

Motun öldüğünde yerine oğlu Ki-ok (Çince kaynaklarda geçen diğer ismiyle Lao-şang) geçmişti. M.Ö. 174 yılından 160 yılına kadar hüküm sürmüş ve Motun'dan kalan kimi sorunları ortadan kaldırmıştır. Laoşang zamanında Yüeciler kesin olarak mağlup edilmişlerdir.¹⁰⁸ Hikâyeye göre Lao-şang şanyü, öldürdüğü Yüeci hükümdarının kafatasından şarap içmiştir. Bu, hükümdara yapılmış bir övgüdür. Heredotos İskitlerde de bu tür adetlerin olduğu ihtimalinden bahseder.¹⁰⁹ Yüecilerin kesin mağlubiyeti onları yurtlarından ayrılmak zorunda bırakmış ve bir kısmı batı topraklarına göç ederek bölgenin çehresini değiştirmiştir. Sonuç olarak Motun ve devamında Lao-şang dönemlerindeki hadiseler neticesinde bölgede hem siyasi hem de kültürel birçok değişim meydana gelmiştir.

¹⁰⁶ David Christian, 1998, s.187.

¹⁰⁷ İlhami Durmuş, 1988, s.406-407.

¹⁰⁸ Bahaeddin Ögel, 2001, s.69.

¹⁰⁹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, Şubat 2006, İstanbul, s.90.

Yüceçilerin elinden çıkan Kansu bölgesi, Hunların denetimine girer ve bununla birlikte Yüceçiler Balkaş Gölü ve Aral Gölü'nün kuzey kesimlerinde dek uzanan bozkırlara yerleşirler.¹¹⁰ M.Ö. 115 - 60 yılları arasını kapsayan yarım yüzyıllık Hun ve Han mücadelesinin temel sebebi, Batı Bölgelerinin hâkimi olmaktır. Çinliler, bu batı topraklarının Hunlar için önemli bir ekonomik, askeri ve siyasi kaynak olduğunun farkındaydı.¹¹¹ M.Ö.60'dan sonra ülke içinde birbiri ardına gelen sorunlar Hun hâkimiyetinin zayıflamasına sebep olmuş ve devleti parçalanmaya götürmüştür. Doğudaki Hun hakanının zayıflaması ile de batıdaki Hun prensleri güç kazanmış ve devlet tarihi doğu-batı arasındaki çatışmalara sahne olmuştur.

Tarihin önemli bir evresini Türk kavimlerinin batıya kayması oluşturmaktadır. Hun şanyüsü Hohanyeh zamanında iç karışıklık doruğa ulaştı ve M.Ö.46 yılında kardeşi Çiçi ayaklandı. Çiçi, batıya kaçarak burada kısa ömürlü Batı İmparatorluğu'nu kurdu. Çiçi ilk önce Tanrı Dağlarının batısındaki Vusunlar'ı yendi. Ardından kuzeyindeki ve batısındaki kavimlere de boyun eğdirdi.¹¹² Zaten Çiçi'nin yerleştiği bölgeler başlangıçtan beri Hunların elindeydi. Burada Çiçi'nin kendisine bir kale inşa ettirdiği ve askerlerine kale savunmasını öğrettiği de görülmektedir. M.Ö.36 yılında, Çin ile müttefiklerine direnemeyerek yenildi ve Çiçi de savaş esnasında hayatını kaybetti. Ancak bu hadiseden sonra batı yolu Hunlar için işlek bir hale geldi ve takip eden yıllarda da bu bölgeye Hun göçleri tekrarlandı.¹¹³ M.S.91 yılında kuzeydeki Hunlar da Çin tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Tanrı Dağlarının batısına kaçmışlardır.¹¹⁴ Böylece, (bugünkü siyasi sınırları gözeterek söyleyecek olursak, Kazakistan'ın güneyi ve Kırgızistan) Tanrı Dağlarının batısında dalga dalga büyüyen bir Hun varlığı birikmişti.

2.1.2.Kültürel Seyir

¹¹⁰ Jean-Paul Roux, Şubat 2006, s.95.

¹¹¹ Ying-Shih Yü, 2014, s.184.

¹¹² Istvan Vasary, 2007, s.64-65.

¹¹³ Bahaeddin Ögel, 2001, s.76-77.

¹¹⁴ Istvan Vasary, 2007, s.66.

Asya Hunları zamanında İç Asya’da siyasi birliğin bir çatı altında birleşmesinin sonucunda kültürel anlamda da bir olgunlaşmanın doğduğu görülmektedir. Bunu sağlayan sebeplerden biri de bozkır coğrafyasındaki kültür birikimidir. Bakıldığı zaman bozkır kuşak, Asya’nın içlerinden uzanıp Güney Rusya’yı aşarak Karpatlara değin uzanmaktadır. Dolayısıyla bozkır kavimleri yahut bozkır kültürü yalnızca Asya içlerinde değil Güney Rusya bozkırlarında da tezahür etmiştir. Bu bozkır devletlerinden biri İskitlerdir. İskitlerde baskın unsurun Türk kökenli olduğu bilim camiası tarafından genel kabul görmüştür. Bozkır kültürü ele alındığında ise dini inançlarda, sanatsal anlayışta ve yaşayışta İskitlerin sonraki toplumlara öncülük ettiği görülmektedir.

Coğrafyanın, kültür çevresine sunduğu imkânlar toplumların, beslenme, giyinme, eğlenme gibi alışkanlıklarına büyük ölçüde etki etmiştir.¹¹⁵ Hunların da bir parçası olduğu bozkır kültüründe her biri diğerini doğuran ve tamamlayan büyük bir “kültür zinciri” göze çarpar. Bu noktada bozkır kültürünün ilk temsilcileri olan İskitlerden bahsedebiliriz. Göçebe, doğayla birebir temastaki yaşam tarzları, keçe çadırdan evleri, besledikleri büyük hayvan sürüleri, dini inançları, savaş taktikleri, kurgan kültürleri, yeme-içme ve giyim-kuşamları ile tam anlamıyla bozkırlı bir topluluk görülmektedir. Orta Asya ve Sibirya’da baskın bir biçimde görülen ve Hun sanatının esasını oluşturan hayvan üslubunun da ilk temsilcisi olarak İskitler gösterilmektedir.

Bu bağlantı ve devamlılıkla ilgili Zeki Velidî Togan şunu belirtmiştir;

“İskitlerin hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hippokratüs tarafından verilen malûmat Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Akideleri, defin merasimleri ve adetleri Altaylarınkinin aynıdır.”¹¹⁶

Asya Hunların devlet yapısı ve yayıldıkları bölgelerdeki toplumsal vaziyet de dikkat çekicidir. Sınırlarına kattıkları bölgelerde eski nüfusun ciddi bir bölümü yaşadıkları aynı

¹¹⁵ İlhami Durmuş, 2016, s.250.

¹¹⁶ A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, cilt:1, Enderun Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s.34.

yerde kalmıştır. Dolayısıyla, etnik durum daha girift bir duruma gelmiştir. Her yeni tarihi dönem geçişinde kültürün hem maddi hem de manevi unsurları büyük oranda, yeni unsurlarla bir arada korunmuş, kimileri de değişime uğramıştır. Hun dönemi, etnik ve toplumsal açıdan hareketli ve hızlı bir dönem olmuştur.¹¹⁷

Elimizdeki bu bilgilerden yola çıkarak bozkır kültürü ve anlayışının yüzlerce ve binlerce yıl sıkı bir bağ ile gelişerek devam edişini rahatlıkla söyleyebiliriz. Temeldeki felsefe ve mana bugün dahi aynı bozkırlarda yaşayan insanlar tarafından yaşatılmaktadır. İç Asya coğrafyası ise bu kültürel devamlılığın beşiği ve taşıyıcısıdır.

Asya bozkırlarının bilinen ilk teşkilatlı sakinleri olan Hunların gelenekleri ve kültürleri ile ilgili kayıtlara Çin yıllıklarından ulaşılmaktadır. Ancak bilgilerin zamanını tespit etmek güçtür. Çünkü M.Ö 11.yüzyılda biriken veriler Motun zamanında yeniden verilir. Devlet geleneğinde, çocuk eğitiminde her iki tarih arasında bir değişme yoktur. Hatta daha geç tarihlerde de gelenekler aynı şekilde devam etmiştir. Hukukta ve cezalandırmalarda ufak değişmeler tahmin edilebilir ama burada da büyük bir fark yoktur ve sosyal disiplin kesintisiz sürmüştür.¹¹⁸

Hunların göçebe yaşam biçimine ilk kez Çin tarih yazımının en önemli ismi olan Sema Kien, “Shih-Ji” yani “Tarihi Kayıtlar” isimli eserinin 110.bölümünde yer vermiştir. İsbetli anlatımları sayesinde bu kayıtlar, Çinli yazarların göçebe kültüre dair yazacakları tanımlar için başvuru niteliği taşımıştır.¹¹⁹

Hunlarda boylar şeklindeki örgütlenmenin varlığından daha önce de bahsetmiştik. Atlı-göçebe yaşam tarzı ve toplumsal örgütlenme, devlet yapısında önemli bir yere sahip olmuştur. Hun devletinin oluşumunda aileler, boylar ve boy birlikleri etkin olmuştur. Aile

¹¹⁷ A. İ. Martinov, *Altay Kaya Resimleri*, çev: Z. Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2013, s.421.

¹¹⁸ Bahaeddin Ögel, 2001, s.86.

¹¹⁹ Istvan Vasary, 2007, s.52.

ve aile birlikleri boyları; boylar ise boy birliklerini meydana getirmiştir. Boy birlikleri de bir araya gelerek en üst siyasi kurum olan devleti oluşturmaktaydı.¹²⁰ Asya Hun İmparatorluğu'nda henüz yerli halk kesimleri ile boy beylerinin imtiyaz ve beylikleri kaybolmamıştı. Ancak sıkı bir askerlik disiplini içinde, bunların hepsi kaynaşmış ve birleşmiş görünüyordu.¹²¹

Hun devleti kanun demek olan “töre” hükümlerine göre yönetilmekteydi. Halkın devlete karşı sorumluluk ve yükümlülüklerinin olduğu gibi, devlet yöneticilerinin de halka karşı sorumlulukları vardı. Devletin güçlü olması, halkın mutlu ve güvende olması ile ilişkiliydi. Güç, refah ve mutluluk içinde yaşamak, yöneticilerin tutumu ile bağlantılı görülmüştür.¹²² Devlet yapısını ve toplumsal yaşamı düzenleyen bir sistem olarak karşımıza çıkan töre, suçluyu caydıracak hükümler içermekteydi. Hapis cezası, göçebe hayat şartlarının bir sonucu olarak 10 gün ile sınırlı tutulmaktaydı. Devlet, kanunlara (töre hükümlerine) dayalı bir kuruluştur. Devletin varlığı töre varlığı ile eşdeğer görülmüştür.¹²³ Hunların yasaları ile ilgili Shi-Ji'de şu satırlar kayıtlıdır:

“Yasalarına göre, kılıcını (kınından) bir ch'ih (yaklaşık 27 cm) kadar çeken öldürülür. Soygunculuk yapanların bütün malına mülküne el konur. Suçu küçük olanların ayak bilekleri arabayla ezilerek kırılır. Büyük suç işleyenler ise öldürülür. En uzun hapis cezası on günü geçmez. Bütün bir ülkede mahkûmlar birkaç kişiden fazla değildir.”¹²⁴

Hunlarda devleti yönetme anlayışı ilahi kaynaklıydı. Bu inanışa göre, hakanlara devleti yönetme yetkisinin gök yani tanrı tarafından verildiğine inanılırdı. Bu inanca da kut denilmektedir. Hun hükümdarı Motun'un unvanı bu inanışın önemli bir örneğidir. Tanrı-kut şanyü, Tengri-kutu şanyü, yani “Tanrının kutunu almış hükümdar” ifade edilmektedir. Şanyü kelimesi ise büyüklük, genişlik anlamına gelen hükümdarlık adıdır.

¹²⁰ İlhami Durmuş, 1988, s.407.

¹²¹ Bahaeddin Ögel, 2001, s. 67.

¹²² İlhami Durmuş, 1988, s.411.

¹²³ İbrahim Kafesoğlu, 2011, s.237.

¹²⁴ Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.68.

(Hun imparatorlarının şanyü unvanını, Göktürk devletinin kurucuları bile kullanıyorlardı. Türk dünyasında bu unvan, 750 yıldan fazla kullanılmıştı)¹²⁵ Bu yönetme anlayışı yani kut, esasında sonsuz bir hâkimiyet vermemektedir. dare yetkisi bazı şartlarla sınırlandırılmıştır. Bunların başında dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmak, halkı doyurmak, giydirmek gelir.¹²⁶ Eğer hükümdar görevlerini yerine getirmezse kut yetkisinin elinden alındığına inanılırdı ve yönetimden indirilirdi. Bu inancın bir diğer yansıması da hakanın tahta çıkışında da daima töre hükümleri göz önünde tutulmakta idi.¹²⁷ Yani hükümdarlar da toplumu düzenleyen “töre” ye tabi idi. Böylece Hunlarda erken devirlerden itibaren olgunlaşmış bir siyasi kültür dikkati çekmektedir.

Diğer bozkır imparatorluklarında olduğu gibi Asya Hunlarında da devletin işleyişindeki ilk rol kağan ve onun etrafında vücuda getirilen nizam ile düşünülebilmektedir. Bu sebeple halkın mutlu ve refah bir yaşama sahip olması için de hükümdara karşı kayıtsız şartsız itaati gerekmektedir.¹²⁸ Hükümdar kendi üzerine düşen görevleri ve halk da devlete karşı görevlerini yerine getirdiği müddetçe devlet güçlü ve müreffeh olmaktadır. Bu noktada halkın ve hükümdarın karşılıklı sorumlulukları söz konusudur.

Asya Hunlarında, yılın belli zamanlarında yapılan, halkın ve yöneticilerin katıldığı kurultaylar büyük bir öneme sahiptir. Hem dini hem de siyasi bir işlevi olan bu kurultaylar Han Shu’da da kayıtlıdır:

“Yılın ilk ayında bütün beyler şanyünün otağında küçük bir toplantı düzenleyerek dini tören yaparlardı. Beşinci ayda, Lung-ch’eng’deki büyük toplantıda atalarına, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara kurban sunarlardı. Sonbaharda atlar semirdiğinde büyük bir toplantı düzenleyerek ormanın çevresini dolaşırlar, insan ve hayvan sayımı yaparlardı.”¹²⁹

¹²⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.121.

¹²⁶ İbrahim Kafesoğlu, 2011, s.247.

¹²⁷ İbrahim Kafesoğlu, 2011, s.248.

¹²⁸ Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, *DTCF Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1-2, 1954, s.167.

¹²⁹ Ayşe Onat, Konuralp Ercilasun, Sema Orsoy, *Han Shu*, 2015, s.8

Hunlar bu toplantılarda “tüm boylarıyla bir araya gelip ülke sorunlarını tartışmakta, hayvanların sayımını yapmakta, gerektiğinde başa geçecek olan şanyünün seçimini, onaylanmasını, yeni bir askeri harekât olması durumunda bunun hedef bölgesini ve zamanını kararlaştırmaktaydılar.”¹³⁰ Yılın beşinci ayındaki toplantılarında Gök Tanrı ve yer-su için çeşitli kurbanlar verirlerdi.

Tipik bozkır ekonomisinin bir örneği olan Hun ekonomisi, ticaret, yağma, vergi ile halkının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Ticaret ve yağma bu bölge için önem arz etmekteydi. Çünkü ihtiyaç duydukları her şeyi her zaman üretebilmeleri mümkün değildi. En başta coğrafya buna müsaade etmemektedir. Coğrafya, iktisadi gelişmenin ve farklılığın ilk sebebidir.¹³¹

Bozkır insanı, ehlî olsun, vahşi olsun birçok hayvanla iç içe yaşamıştır. Tabiatın içinde akıp giden yaşamlarında, bütün hayvanlar, olağan hayatın tabî birer parçasıydı.¹³² Hayvan, hem ekonomik sistemin temeli hem de sanatın ve dini geleneklerinin önemli bir unsuru idi. İç Asya’da hayvan yetiştirme, ziraatçılıktan daha verimli ve daha kârlıydı. Ayrıca göçebe bozkır insanı, uzun yılların verdiği tecrübeyle, hayvan üretiminin uzmanı haline gelmişti.¹³³ En önemli geçim kaynakları hayvancılık olan Hunların, sürülerinin büyük bir bölümü at, sığır ve koyunlardan oluşurdu. Bunların yanında hörgüçlü develeri, az da olsa eşek ve katırları da vardı.¹³⁴ Bozkır ekonomisinin en karakteristik özelliklerinden birisi olan hayvancılık, geçim kaynaklarının önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Ancak toplumsal örgütlenmedeki işleyiş ve düzen, sürüler için gerekli olan otlak ve su kullanımında herhangi bir karışıklığa yol açmıyordu. Çünkü “boy örgütlenmesi”ndeki töreye göre hangi boyun hangi otlığı kullanacağına dair belirli bir düzen vardı. Bu sayede, toplumdaki yapı ve işleyişin her alanda aksaklığa maruz kalmasına engel olunuyordu.

¹³⁰ Pulat Otkan, *Shi Ji*, 2018, s.27.

¹³¹ Murat Öztürk, 2019, s.23.

¹³² Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 61.

¹³³ Bahaeddin Ögel, 2001, s. 672.

¹³⁴ Bahaeddin Ögel, 2001, s.91.

Hayvancılık Hunların temel faaliyeti idi ancak tek faaliyeti değildi. Bunun yanında Hunlar, tarım, ticaret, madencilik, marangozluk, el sanatları ve dokumacılık faaliyetleri de mevcuttur.¹³⁵ Göçer kültür taşıyıcısı olan Hunlar hem eşyalarını hem de süsleme unsurlarını yetiştirdikleri hayvanların yünleri ve derileri ile sağlıyorlardı. Yün ile giyim, çadır için gerekli olan keçe ve türlü dokumalar yapıyorlardı. Keçecilik ve dokumacılık Hunlar için çok önemli birer faaliyetti.¹³⁶ Arkeolojik kazılar neticesi açığa çıkarılan kentler ve buluntular, yerleşikliğin ve tarımın varlığını ispatlamaktadır. Örneğin, İvolga şehri Hun kültürü için büyük bir önem ihtiva etmektedir.

Baykal bölgesinde Selenge ve İvolga Nehirlerinin birleştiği noktanın aşağısında konumlanan İvolga şehri, arkeolog ve tarihçilerle açığa çıkarılmıştır. İvolga insanları, Selenge ve kollarının beslediği toprakları kullanmışlardı. Baykal Gölü'nün güneyinde, bugünkü Buryat Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde İvolga dışında birçok Hun şehrinin olduğu tespit edilmiştir. (Örn. Derestuyskiy Zamok, Yenhor, Durenı I ve Durenı II) gibi yerleşim yerleri önde gelenleri arasındadır.¹³⁷

İvolga'da yalnızca tarım değil avcılık ve balıkçılık gibi faaliyetlerin de varlığı bilinmektedir. O bölge habitatındaki vahşi hayvanlara ait kemikler ve çeşitli kayık parçaları ile bu durum tespit edilebilmektedir. Ayrıca evlerin içlerindeki “kang” denilen ev ısıtma sisteminin kalıntıları, tarım aletleri, Çin seramikleri de İvolga'ye ait arkeolojik veriler arasındadır. Arkeolojik araştırmalarda, genellikle bir insan için kabul edilen yaşam alanı 1.8-3.6 metrekaredir. Bu bilgiye dayanarak İvolga'de ortaya çıkarılan alanda kaç insanın yaşadığını tahmin etmek mümkün olabilmektedir. İvolga kentinin içinde bir mezarlık alanı da bulunmaktadır. Günümüzde halen devam eden kurgan kazılarından elde

¹³⁵ Murat Öztürk, 2019, s.23.

¹³⁶ Nejat Diyarbakirli, 1972, s.55.

¹³⁷ Ekrem Kalan, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, sayı: 24, Ankara, 2012, s.8.

edilen sonuçlarda bu kurganların diğer bölgelerdeki Hun kurgan kültürü ile paralellik gösterdiği belirlenmiştir.¹³⁸

Hun devrindeki tarıma ait ispatlar ağırlıklı olarak Selenge Nehri ve Baykal Gölü civarında bulunmuştur. Bu bölgelerde çok sayıda sulama kanalının izlerine rastlanmaktadır. Tarıma işaret eden türlü kalıntılar tarım kültürünün Hunlardan itibaren oluşmaya başladığını açık bir biçimde göstermiştir.¹³⁹ İvolga gibi şehirlerin kurulmuş olduğu bölgeler ve bulunan çeşitli tarım aletleri Hun İmparatorluğunun ekonomisinin boyutlarını ve tek yönlü olmadığını ispatlamıştır.

Arkeolojik verilerden de anlaşılacağı üzere, Hunlar hem bakırcılıkta, hem demircilikte bir sanayi haline gelmiştir. Savaş eşyalarını demirden, günlük eşyalarını da bakırdan yaparlardı. Çin kaynaklarının kaydettiklerine göre, Hunların, hâkimiyeti altındaki bölgelerde çok erken zamanlarda demircilik sanatını öğrenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hunlardan sonra, Çin dâhil tüm İç Asya, demir çağının parlak dönemini yaşamaya başlamıştır.¹⁴⁰ Özetle, savaşçı bir kimliğe sahip olan Asya Hunlarında, özellikle savaş aletlerinin üretimi için demirin işlenmesi ve kullanılması büyük bir öneme sahipti. Bu sebeple demirciler de toplumda saygın bir yere sahipti.

İç Asya'nın çetin hayat şartlarını bölge insanları için kolaylaştıran başlıca hayvan at idi. Hem hayvan sürülerinde büyük bir ekonomik kaynak hem savaş ve ordu düzeninde önemli bir yardımcı hem de dini inançlarında ve ritüellerindeki baş unsurlardan biriydi. Hayatın büyük bir kısmında var olduğu için sanat eserlerinde ve sembollerde de atın bulunması doğal bir sonuçtur. Ayrıca İç Asya'daki bozkır insanına, konargöçer hayat tarzı ve bunun sağlayıcısı olarak atın kattığı bir dinamizm vardır.

¹³⁸ N. N. Kradin, "Social and Economic Structure of The Xiongnu of The Trans-Baikal Region", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 1 (21), 2005, s.2.

¹³⁹ Bahaeddin Ögel, 2014, s.91.

¹⁴⁰ Erkin Ekrem, "Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık", *Bilge*, Ankara, 1997, s.7.

Bozkır sakinleri zaman içerisinde artık birçok hayvan türüne sahip bulunup çok yönlü çoban hayatı sürseler de, hayatlarının esas manzarasını yine de büyük ölçüde at yetiştirme teşkil etmiştir.¹⁴¹ İç Asya atının kendine has özellikleri; dayanma gücü ve soğuğa direnci, bu atı hiç görmeyen Herodotos'tan başlayarak herkesçe övülmüştür. Bakıldığında, güzelliğiyle ön plana çıkmayan bu hayvanlar çirkin gelebilir. Ancak yiyeceklerini karın ve buzun altından toynaklarıyla kazıp çıkarabilir, gerektiğinde de, dal, ağaç kabuğu ya da herhangi bir bitki yiyerek hayatta kalabilirlerdi.¹⁴² Güzel görünüşlü, narin bir at yerine, coğrafyanın ve iklimin her türlü güçlüğüne ayak uydurarak hayatta kalan bu at elbette ki Hun insanının en sadık yoldaşı olacaktı.

Asya Hunlarında çocuk eğitimi önemli bir yer tutardı. Çünkü geleceğin iyi yöneticileri ve cesur komutanları özenle yetiştirecekleri çocuklar sayesinde mümkün olacaktı. Bu sebeple çocuklarının eğitim ve terbiyelerine özen gösterirlerdi. Onları milletin genel menfaatine uyumlu bir şekilde büyütürlerdi; yani açlığa ve savaşçılığa alıştırdılar. At yerine koyunlara binen çocuklar, küçük oklarla kuş ve sıçan vururlardı. Biraz daha büyüyünce tavşan ve tilki avına giderlerdi. Bu, hem süvarilik eğitimi için önemli bir aşama idi hem de avladıkları hayvanlar kendilerine gıda hizmetini görüyordu. Daha kuvvetli, ağır silahları kullanacak ve dörtnala giden atın üstünde öne, arkaya, sağa ve sola hedef vuran oklar atacakları yaşa geldikleri zaman da savaşlara katılacaklardı.¹⁴³

Avlara giderek gıda ihtiyacını karşılayan, savaşlara giderek toplumun canını ve malını koruyan, varlıkları ve uğraşları ile devleti ayakta tutan gençlere toplumda büyük saygı duyulurdu. Örneğin, yemeklerde etin iyi kısmı gençlere arta kalan kısımları ise yaşlılara verilirdi. Bu durum yabancılar tarafından doğru özümsememiş ve Hunların, yaşlılarına saygı duymadığına, toplumda yaşlıların hor görüldüğüne inanmışlardır. Bu durumu Motun'un oğlu Lao-şang'ın Çinli veziri Zhong-hang Yüe, Çin hükümdarına yazdığı mektupta anlaşılır bir şekilde açıklamıştır;

¹⁴¹ Jozsef Deer, 1954, s.161.

¹⁴² Denis Sinor, 2014, s.19-20.

¹⁴³ Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, cilt:1, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.125.

“Sizin Han geleneklerinde orduyla kışlaya gönderilirken onların yaşlı yakınları kendi rahatlarından ve boğazlarından fedakârlıkta bulunup giden askerlere yiyecek, içecek yardımında bulunmazlar mı? Hsiung-nuların savaşçılıkla uğraştıkları açıkça bilinir, onların yaşlıları ve zayıfları savaşamaz. Bu nedenle iyi yiyecek, içeceklerini güçlü ve sağlıklı olanlara vererek böylece kendilerini güvence altına almış olurlar. Bu yolla baba-oğul her biri her zaman birbirini kollarlar. Hsiung-nuların yaşlıları küçümsediğinden nasıl söz edilebilir?”¹⁴⁴

Hunlar henüz çocukken başlayan sıkı eğitim ve disiplin çerçevesinde yetişerek ciddi bir askeri kültür oluşturmuşlardır. Özellikle Motun’un askeri alandaki faaliyetleri günümüz Türkiye Cumhuriyeti ordularına dek temel oluşturmuştur.

Asya Hunlarıyla; daha çok Şanyü Motun ile başlayan askeri kültürün iki temel dinamiği vardı; taktik ve disiplin. Motun’un uyguladığı askeri eğitim veliaht iken emrine verilen on bin kişilik süvari ile başlamıştı. Motun’un tahta geçiş hikâyesinin gerçekliği üzerine tartışmalar olmuştur. Esas önemli olan ise bu anlatılardaki detaylardır. Örneğin askeri disiplinin kuruluşu ve Motun’un bundan hiç taviz vermemesi gibi. Hunlarda askeri eğitim çok küçük yaşlarda başlar ve o küçük çocuklar yetiştiğinde sıkı bir askeri disiplin ve yüksek ideal çerçevesinin birer parçası ve tamamlayıcısı olurlardı.

Adı bilinen ilk Asya Hun hükümdarı Tuman zamanında da askeri stratejinin varlığı tespit edilebilmektedir. Bunlar; beraberlik (güç), zayıf dönemde sessizlik, düşmanın zayıf döneminde saldırı idi. Küçük gruplar halinde yapılan atak baskınların da Tuman döneminden, Motun dönemine devredilen bir strateji olmuştur.¹⁴⁵ Motun ise ordu düzeninde manevra ve hareket kabiliyetinin taşıdığı önemin farkındaydı ve temelde bir yapı kurdu. Atlı birlikleri akın ve saldırı taktiği ile eğitilmiş, at kullanma becerisi, ok atma, yay ve kılıç hâkimiyeti ile düzen tamamlanmıştı.¹⁴⁶ Türklerdeki askeri teşkilatlanma çok erken çağlarda başlamıştır. İlk Türk imparatorluğunu kuran Asya

¹⁴⁴ Pulat Otkan, *Shi Ji 110*, 2018, s.74.

¹⁴⁵ Necati Ulunay Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s.38.

¹⁴⁶ Necati Ulunay Ucuzsatar, 1986, s.40.

Hunları zamanında ise eskiden beri var olan askeri teşkilatlanma belirginleşmeye başlamıştır.

Teşkilatlanmanın temelinde “onlu sistem” vardır. Bu sistemde her bir birim öncekinin on katı şeklinde oluşur. En küçük yapı on askerden oluşur ve başında onbaşı bulunur. Yüz askere yüzbaşı, bin askere bin başı, on bin askere tümen başı komuta eder. Tarihçiler, Hun ordusunda 24 tümenin varlığından bahseder. Her bir komutan, kendi askeri birliğinin eğitiminden, düzeninden ve disiplininden sorumludur. Savaş alanlarında, birliklerin sevk ve idaresi de yine başlarında bulunan komutanların sorumluluğundadır.¹⁴⁷

Hun savaş stratejisinde yıpratma ve yıldırma önemli bir taktikti. Amaç, büyük kuvvetler harekete geçmeden önce küçük kuvvetlerin ani baskınları, ordunun esas kuvvetlerinin riske girmemesini ve düşman hattının bu küçük kuvvetlerin baskınlarıyla yıpratılmasıydı. Aynı zamanda bu taktikle birlikte düşman ordusu üzerinde psikolojik bir hâkimiyet de kuruluyordu.¹⁴⁸ Hun ordusunun bir diğer özelliği de dört ana coğrafi yöne göre belli renkteki atlıların dizilmesi idi. Yönlerin renklerle ifade edilmesine göre doğu gök, batı ak, kuzey kara, güney kırmızı renk ile sembolize edilmişti.¹⁴⁹ Hunların göçebe yaşamı coğrafyaya hâkim olma ve yönleri daha iyi belirleme mecburiyetini doğurmuştur. Buna göre ordu düzenlerinde batı kanatta ak atlılar, kuzeyde yağız atlılar, güneyde doru atlılar, doğuda boz renkli atlılar yer alıyordu.¹⁵⁰ Bu düzen, savaş alanında oluşabilecek bir karışıklığa engel olduğu gibi saldırı esnasında da bir düzen sağlıyordu. Sonuç olarak, bu yüksek askeri kültürün varlığı, hem yazılı kaynaklar hem de kurgan buluntuları vasıtasıyla ispat edilebilmektedir.

Devleti oluşturan unsurların belirginleşip gücünün yükselmesiyle Hunlar, İç Asya'nın büyük bir kısmına hâkim olmuşlardır. Hun akınları, yeni toplumsal ve etnik ilişkilerin doğmasına da yol açmıştı. Hunlar, Ordos bölgesini yeniden ele geçirerek güneye doğru

¹⁴⁷ Necati Ulunay Ucuzsatar, 1986, s.46-47.

¹⁴⁸ Necati Ulunay Ucuzsatar, 1986, s.77.

¹⁴⁹ Emel Esin, “Türk Sanatında At”, *Türkler*, cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.128.

¹⁵⁰ İlhami Durmuş, 2016, s.400-401.

ilerlemiş daha sonra kuzey ve batı yönünde ilerleyerek Altay-Sayan bölgesine kadar olan bölgeleri hâkimiyetleri altına almışlardı. Bu, bölgedeki mevcut düzenin değişime uğradığı bir dönem olmuştur. Altaylarda, İskitlerin oluşturduğu kültürün ve geleneklerin halen korunduğu, yeni kültürel ve tarihî değerlerin oluşmaya başladığı bu geçiş zamanı, dönemin arkeolojik buluntularına da yansımıştır. Ayrıca, Hun hâkimiyetine giren bölge halklarının tamamen kaybolmadığı, sadece yeni düzene uyum sağladığı da göz önünde tutulması gereken önemli bir husustur.¹⁵¹

Büyük Hun İmparatorluğu, bünyesinde birçok Asyalı kavmi de bulundurarak 400 yıl gibi bir süre ile Asya içlerinde hüküm sürmüştür. Çin'den başlayarak batıya doğru uzanan ve büyük bir değere sahip olan İpek Yolu'na uzun bir süre sahip olmuşlar ve elde ettikleri stratejik noktaların üstünlüğüne ve zenginliğine sahip olmuşlardır. Yıkılışları ile varlıkları son bulmamış ve çeşitli örgütlenmelerde yine devam etmiştir. Hatta Bahaeddin Ögel, Çin'den kaçıp gelen ve derin bir devlet tecrübesine sahip olan bazı soylu Hunların Göktürk devletinin kuruluşunda rol oynadığını savunmuştur.¹⁵² Hunların yaşamının her noktasında disiplin büyük rol oynamıştır. Sosyal disiplin, toplumsal işleyişi ve akışı sağlarken askeri disiplin de ordudaki işleyişin sorunsuz bir biçimde devam etmesini sağlamıştı. Hunlar, askeri yeterlilikleri ile Asya'da ve Avrupa'da birçok toplumu etkilemiş, kültürel anlamda buldukları her coğrafyada iz bırakmıştır. Bu sebeple Hunlar, yalnızca İç Asya tarihinde değil dünya tarihinde önemli ve büyük bir yer tutmaktadır.

2.1.2.1.Göçebelik Unsuru

Toprak ve insan birbirinden ayrılamaz iki dinamiktir. Coğrafya şartları da insanın tarihi birikimini, yaşamına dair özellikleri adeta kader gibi şekillendirir.¹⁵³ Hunlar, yaşadıkları çevrenin ve doğanın şartlarına uyum sağlayarak yaşamlarını sürdürmüşler ve bu

¹⁵¹ A. İ. Martinov, 2013, s.421-422.

¹⁵² Bahaeddin Ögel, 2001, s. 40.

¹⁵³ Lajos Ligeti, 2011, s.13.

doğrultuda İç Asya coğrafyasında konargöçer kültürün temsilcisi olmuşlardır. Coğrafya, hem bireye hem de yaşama yön ve şekil vermiştir. Bu kültürde bireylerin bedensel yetkinliğinin yanı sıra manevi direnci de önem kazanmaktadır. Çünkü büyük hayvan sürülerini idare etmek, düzenli bir şekilde göç etmek her anlamda ciddi bir kapasite gerektirmektedir.

İç Asya'nın büyük kısmını kaplayan bozkır kuşağı, zengin otlakları sayesinde yaygın bir hayvan yetiştiriciliğini mümkün kılmıştır. Göçebelik olarak isimlendirilen hayvan yetiştiriciliği temelli ekonomik düzen ve yaşam biçimi de ancak bozkır kuşağında oluşabilirdi. İç Asya göçebeliği, otlakların düzenli olarak değiştirilmesine ve hayvan yetiştiriciliğine dayanan çobanlıktır.¹⁵⁴ Yaşamları, hayvan sürülerinin etrafında şekillenmiştir. Hayvanların etini tüketmiş, sütünden türlü içecekler yapıp içmişler ve yününden de sanat değeri çok yüksek dokumalar yapmışlardır. Hem yaşayış tarzlarında hem de gündelik akışta sürüleri çok önemli bir esastı.

Bozkırlı kavimlerin yaşamları genel olarak incelendiğinde kurdukları düzen kimi zaman göçebelik kimi zaman da konargöçerlik olarak isimlendirilmiştir. Esas önemli nokta, tanımdan ziyade bu yaşam biçimini anlamak ve tüm dinamikleriyle ele alarak açıklamaktır. Bu konargöçer hayatta düzen, yaylak ve kışlak arasındaki mevsimsel göçlerden ibaret olmuştur. Boylar şeklinde örgütlenen Hun toplumu, yaylaklara yahut kışlaklara vardığı zaman herhangi bir kargaşa meydana gelmiyordu. Çünkü hangi boyun nerede konaklayacağı belirlenmişti. Tüm unsurlarıyla incelendiğinde, bozkır kültüründe, her biri diğerini doğuran ve tamamlayan bir hayat göze çarpmaktadır. Bu konargöçer yaşam, sanatı da etkilemiş ve şekillendirmiştir. Bozkır topluluklarının göçebe alışkanlıkları, onları, kilimler, süs eşyası ve aksesuar olarak kullanılan nesnelere (tokalar, kılıç kabzaları, ziynet iğneleri, kılıç kayışları için ağırşaklar, rozetler) yahut atlar ve arabalar için koşum takımları gibi küçük ve taşınır eşyalar yapmak zorunda bırakmıştır.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Istvan Vasary, 2007, s.28.

¹⁵⁵ Germain Bazin, *Sanat Tarihi*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s.63.

Hunların yaşam tarzında, hem yazlık hem de kışlık yaşam yerleri bir bütünün parçalarıdır. Biri diğerini tamamlardı ve her birinin ayrı ayrı değeri vardı. Biri olmadan diğerinin de önemi olmazdı.¹⁵⁶ İç Asya bozkırlarının deniz seviyesinden yüksekliği her yerde aynı olmadığından, iklim etkileri de bölge bölge farklılık göstermektedir. Bunun sonucunda hayvanların beslenmesini sağlayan ot da her yerde aynı derecede bulunmuyordu. Bozkır insanı, hayvan sürüleri için gerekli şartları her daim sağlayabilmek için göçebe çobanlığa ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple bu iklim değişikliklerine de ayak uydurmak zorunda kalırlar. Özetle, yaylak ve kışlak tarzı yaşamın olduğu bozkırlarda sürekli yer değiştirme olmayan bir hayat düşünülemezdi.¹⁵⁷ Bu yer değiştirmeler esnasında hayvanları düzenli tutmak için de bir uygulamaları vardı. Her boyun kendine ait bir damgası vardı. Mevsim göçleri sırasında, sürülerin birbirine karışmaması için, her bir boy hayvanlarına kendi damgasını vuruyordu. Bu boy damgaları zaman içerisinde bozkır sanatının ve kültürünün de önemli bir parçası haline gelmiştir.¹⁵⁸

Orta Asya bozkırlarının konargöçer toplumunda hayvan sürüleri at, koyun, keçi ve sığırdan oluşmaktaydı. Konar-göçer yaşam tarzında en önemli unsur ise at olmuştur. Uzun mesafeleri kısa sürede kat etmek bu hayvan sayesinde mümkün olmuştur. Gündelik hayattan kültüre değin toplum işleyişine bakıldığında atın önemi ön plana çıkmaktadır. Sürülerindeki hayvanlar gıda ihtiyacını karşıladığı halde, konu hız olduğu zaman at, bu coğrafyada insanın yadsınamaz bir müttefiki halini alır. At olmadan bütün büyük ölçüdeki çobanlıkla bağlı bulunan hususların tasavvuru imkânsızdır. At olmasaydı, savaşçı bozkırlılar yıldırım çabukluğuna ve delip geçme özelliğine sahip olan savaş tarzını oluşturamazdı.¹⁵⁹ Bir bozkırlının eşsiz müttefiki olan bu İç Asya at cinsi, oldukça küçük yapılı, uzun tüylü, kalın boyunlu ve kalın ayaklıdır. Gösterişli bir hayvan değildir ancak dayanıklılık ve hızlılık bakımından erişilmezdir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya, Nisan 2012, s.19.

¹⁵⁷ Jozsef Deer, 1954, s.161.

¹⁵⁸ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1985, s.1.

¹⁵⁹ Jozsef Deer, 1954, s.161.

¹⁶⁰ Istvan Vasary, 2007, s.28.

Başlangıçta, bozkırların doğusunda ehlileştirilmiş ve binek olarak kullanılmış olan at, daha sonra demirin kullanımı ile birlikte askeri anlamda da önem kazanmıştır. Çünkü demirden yapılan sağlam silahları kullanan askerlere hız kabiliyetini katan at idi. Bu süreçle birlikte büyük at sürüleri, Hunların ekonomik yaşamının da önemli bir parçası olmuştur. Devamında siyasi ve dini yaşamda da etkili olmuştur. Böylece at, bozkırın kültürel gelişiminde çok yönlü bir rol oynamıştır.¹⁶¹ Aynı zamanda atları süslemek de yaygın bir gelenektir. Hunlar, kendilerini binlerce kilometre mesafelere kolaylıkla ulaştıran, günlük hayatta dinamizm, savaşlarda da sürat avantajını veren bu hayvanları çeşit çeşit malzemeyle süslemişlerdir. Koşum takımını, eyeri, eyer altı örtüsünü (bu örtü eyerin hayvanın sırtına zarar vermemesi için konulurdu) çevrelerinde gördükleri ve hayal güçleri ile zenginleştirdikleri motiflerle bezemişlerdir.¹⁶² At sayesinde göçebelerin hareketliliği ve faaliyetleri önemli ölçüde artmış; bölgedeki kültürel iletişim ve etkileşim de aynı oranda hız kazanmıştır.

Göçebe kültürdeki ikinci önemli unsur ise kolayca kurulup kaldırılabilen evler olan “çadır”lar olmuştur (resim 4). Hayvan sürülerini otlatılabilme ve iklimle mücadele gayeleri konargöçer yaşamı, konargöçer yaşam da bu taşınabilir evleri doğurmuştur. Bu çadırlar sadece inşa ve mimari bakımından değil, kültür bakımından da değerli medeniyet eserleriydi. Kuruluşundaki şekiller, dışını ve içini süsleyen tezyinat, içinde kullanılan halılar, dokuma kumaşlar, deri, tahta ve madeni eşyalar üzerindeki nakışlar hayran olunacak birer sanat eseriydi.¹⁶³ Bu çadırların birçok avantajı vardı. Asya Hunları gibi sürekli hareket halinde yaşayan bir toplumun en ideal konağı şüphesiz bu çadırlar olmuştur. Hızlı bir şekilde kurulur ve aksi bir durumda yine aynı hızla sökülebilirdi. Aynı zamanda taşınırken yükte de ağır olmaması bir diğer avantajıydı. İç Asya coğrafyası ve bugün halen o bölgede, bozkırda, köyde yaşayan halk, halen bu göçebelik kültürünün taşıyıcısıdır. Örneğin Kazak bozkırlarında yaylak-kışlak düzeni, büyük hayvan sürüleri, çobanlık, keçe çadır evler ve diğer göçebe hayat eşyaları yani özetle “göçebelik kültürü” halen yaşamaktadır.

¹⁶¹ İlhami Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, *Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt:1, sayı:2, 1997, s.18.

¹⁶² Nejat Diyarbakirli, 1972, s.47.

¹⁶³ İlhami Durmuş, 2016, s.428.

Hun ekonomisi, İç Asya'nın coğrafi şartları çerçevesinde ağırlıklı olarak hayvancılık temellidir. Hayvan sürüleri ekonominin belkemiği idi. Bu sebeple hayvanlarını doyurabilmek gayesi yeni verimli otlaklar aramalarına sebep olmuş ve hareketli bir yaşamı doğurmuştur. Kimi zaman yaylak-kışlak arasında devam eden mevsimsel göçler, kimi zaman da kıtlık, savaş gibi sebeplerden dolayı yurtlarını terk ettikleri büyük göçler toplumun karakterine büyük etki etmiştir. Böyle bir yaşamda bireyler de zor şartlara karşı dirençli yetişiyordu. Bir diğer doğal sonuç ise teşkilatlılıkları olmuştur. Yaylak-kışlak arasında süregelen göçler, büyük hayvan sürülerine sahip olmak, avcılık gibi hususlar toplumu bir arada ve dayanışmalı yaşamaya sevk ediyordu.

Ekonomik dalgalanma, kültürü de etkiliyor ve bu durum getirdiği bir sonuç olarak sanat da etkileniyordu. İnsanlar, fiziksel şartlar yeterli olduğu müddetçe farklı bir bölgeyi seçip yer değiştiriyorlardı. Göçebelik de işte bu uzun süre devam eden karışık bir iktisadi durumdan doğmuş ve gelişmişti.¹⁶⁴ Hunların kurduğu imparatorluğun temellerinden biri de bu göçer sistemidir. Bütüne bakıldığında coğrafi şartlar çerçevesinde oluşan yaşam tarzı ve bu yaşam çerçevesinde oluşan sosyo-kültürel unsurlar söz konusudur. Bu unsurların da hiçbiri amaçsızca oluşturulmuş, gelişmiş güzel ortaya çıkmış değildir.

Orta Asya'da, iklimsel koşullara ve hayvancılığa dayalı konargöçer yaşamın dışında, kıtlık, doğal felaketler, iklim değişiklikleri, iç ve dış baskılar gibi birden çok sebep büyük göç hareketlerini doğurmuştur. Asya içlerinde başlayan göçlerin dünya tarihinde siyasi, kültürel ve askeri anlamda büyük etkileri olmuştur.

Orta Asya'da güç dengelerinin zaman içerisinde yön değiştirmesi de büyük çaplı göç hareketlerine sebep olmuştur. Güç kaybeden ve yenilen devlet, topraklarını terk ederek yeni bölgelere göç etmiştir. Bu göçlerle, Hunlar, Avarlar gibi kimi bozkırlı toplumlar Avrupa kıtasına dek ulaşmıştır. Neticede ise yalnızca siyasi değil sosyal ve kültürel

¹⁶⁴ Nejat Diyarbakirli, 1972, s.2.

değişimler de söz konusu olmuştur. Göç güzergâhında bir kültür çevresi ve maddi birikim incelendiğinde hem yerli halkın hem de göç ile gelen halkların ortak imzasını görmek mümkündür. Böylece ele geçen eserlerin bir topluma olan aidiyeti tartışılırken bölgedeki kültürel birikimin ve ‘göç’ etkisinin de unutulmaması gerekir.

Sonuç olarak; coğrafi etkenler bölge insanının, o insanın geliştirdiği kültür ve medeniyet unsurlarının ve ekonomik hayatın üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bozkır topluluklarının yaşam tarzına bakıldığında öne çıkan ilk özellik göçebelik olgusudur. İklim ve coğrafyanın el verdiği ölçüde konaklanılacak alanlar belirleniyordu. Göçebe yaşam tarzı, hukuka, toplumsal örgütlenmeye ve sanata varana dek birçok alanda toplumun yaşayış ve kültürlerini şekillendirmiştir. Bu göçebe hayatta düzensiz bir sistem değil aksine son derece disiplinli ve planlı devam eden bir sistem meydana getirmişlerdir.

Göçler esnasında oluşan ırksal ve kültürel karışıma, Kenkol kültür çevresi bir örnek olarak verilebilir. Başlangıçta net bir şekilde Hunlara ait kurgan grubu olduğu kabul edilmesine rağmen daha sonraları yerli halka mı yoksa sonradan bölgeye yerleşen Batı Hunlarına mı ait olduğu konusunda tartışmalar başlamış ve bir grup araştırmacı yerli halka mal ederken bir grup araştırmacı da Hunlara mal etmiştir.

2.1.2.2.Sanat ve Algı

İç Asya'nın en uzun ömürlü ve orijinal eseri bozkır sanatıdır. Bu sanat, göçebeler tarafından imal edilen ve kolay taşınan eşyalarda, mesela maden üzerine oyma ve kabartmalar, halılar, keçeden ve deriden malzemeler, nakışlar ve mücevherli takımlar gibi eserlerde takip edilebilir.¹⁶⁵ İç Asya kültürü incelemelerinde en önemli kaynak grubunu

¹⁶⁵ Emel Esin, 1959, s. 7.

sanat eserleri oluşturur. Eserler yalnızca toplumun estetik zevkini değil aynı zamanda yaşamlarındaki karakteristik özellikler hakkında da bilgi verir.¹⁶⁶

Bozkır halklarının, yaşam tarzlarına adapte ettikleri bir göçebe sanatına sahip oldukları ve eşyalarında kullandıkları biçim ve üslupla, büyük kültürleri dahi etkiledikleri görülür. Dokumaları, pişmiş toprak malzemeleri, ağaç ve maden işleri Çin'den İç Asya'ya, Sibirya'dan Macaristan ve ülkelerine kadar yayılmıştır.¹⁶⁷

İç Asya'da, kültürel aktarım ve miras yüzlerce yıllık geçmişten bugüne değin varlığını sürdürmüştür. Yani bölgedeki kültürel devamlılık hiç bitmemiştir. Motifler eski çağlardan günümüze değin hiç kaybolmamıştır. İki bin yıl önce işlenen bir motif, günümüzde geleneksel giyim-kuşamda ve dokumacılıkta halen yaşamakta ve kullanılmaktadır. Önemli olan sembolik olarak bir devamlılık değil mana ve felsefe olarak da halen süren eskiye bir bağ ve uyumdur. Sadece desenleri ve motifleri takip etmek kültürü açıklamak için yeterli değildir. Ne amaçla yapıldığı da bu noktada önem arz etmektedir. Sonuç olarak, amaç ve felsefe sanatı belirler. Örneğin çadır evler, bozkır sanatının en önemli sanat ürünlerinden biridir. Gittikleri her yere taşıdıkları çadır evlerin çıkış noktası ise onları hareket halinde tutan göçebe yaşam olmuştur.

Kerege adı verilen iç ahşap konstrüksiyon tıpkı bir kafes görünümündedir (Resim 5). Bu yapıda kullanılan ağaç, her coğrafyada, o bölgede yetişen ağaca göre farklılık göstermektedir. Çadırın çatısında tam ortada bir delik bulunmaktadır. Silindirik tipte açılan bu iç ahşap yapının üzeri ise keçe örtülerle kaplanırdı (Resim 6). Sürülerindeki koyunların yününden elde ettikleri keçeler bu çadır evlerin ısı yalıtımı için büyük önem taşımaktaydı. Keçe, yapı olarak güneşte fazla ısınmadığı gibi aldığı ısıyı da etrafa vermez, muhafaza eder.¹⁶⁸ Bu sayede yazın serin, kışın da sıcak bir yapıya sahiptir. Buna ek olarak diyebiliriz ki yalnızca amaç sanatın ortaya çıkış sebebi değildir. Çadır örneğinden devam

¹⁶⁶ Yu. S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiyev, O. S. Soltobayev, "Novyye Nakhodki Predmetov İzobrazitelnogo İskusstva Derevnikh Tyurok Na Tyan-Shane", *Rosсыyskaya Arheologiya*, sayı: 3, Nauka, 1997, s.142.

¹⁶⁷ Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s.123.

¹⁶⁸ Nejat Diyarbakirli, 1972, s.51.

edecek olursak, bu göçebe evlerinin içlerindeki düzen, işlemler, nakışlar, süslemeler yüksek birer estetik örneği sunacaktır. Bu zevk sahibi işlemler hem Hun kadınının hayal dünyasını hem de bütün bir toplumun ruhunu ve estetik zevkini göstermektedir. Yalnızca amaç yahut yalnızca felsefe sanatın belirleyicisi olamaz. Özetle; amaç, ruh ve felsefe Hun sanatının esas dinamikleri olmuştur.

Hareket halinde sürüp giden yaşamlarında gündelik eşyalarının her biri birer sanat eseri niteliğindedir. Yaşadıkları çadırdan, o çadırın iç düzenine, giyim kuşamlarına kadar Hunların felsefelerine ve mitolojilerine işaret eden unsurlar applike ve kabartma süslerde yerini almıştır. Kendi giyimleri kadar atlarına hazırladıkları teçhizatlar da bir o kadar ince zevklerle işlenmiştir. Her biri sanat eseri niteliğinde olan madenden ve kemikten yapılmış küçük levhaları hem kendi giyimlerinde hem de at takımlarında kullanıyorlardı.¹⁶⁹

Hun sanatının başat özelliklerinden biri altın kaplamadır. Değer addettikleri eşyalarını altınla bezemek ve kaplamak çok yaygın bir gelenektir. Açılan Hun kurganlarından tespit edildiği üzere hayvan stillerinin üzeri ince bir altın ile kaplanmıştır (Resim 7). Sanatlarında öne çıkan bir diğer özellik ise deri ya da madenden yapılan applikeler olmuştur. Hun eserlerinde görülen süsleme tarzlarından birini bu applikeler oluşturur. Keçe, deri, ahşap ve maden üzerine applike edilen motiflere sıklıkla rastlanmaktadır. Figürler dış hatlarından kesilerek eşyanın üzerine applike edilmiştir. Bu örneklerle eyer altı örtüsü, çadırın iç süslemeleri, kemerler gibi eşyalarda rastlanmıştır.¹⁷⁰ Önem verdikleri eşyalarda, altın malzemelerin, değerli renkli taşlarla bezenmesi de önemli bir Hun dönemi stilidir. Döneme ait bir diğer önemli gelenek de eğri kesim tekniğidir. At koşum takımlarındaki ahşap kabartmalar, ağaçtan oyma heykeller, dekoratif sarkıntılar eğri kesim tekniği ile yapılmıştır. Hun eserlerinde birçok örneği bulunan bu teknik, meyilli yontma tekniğidir.¹⁷¹ Hun sanatının önemli izlerinden biri olan bu teknik Abbasiler zamanında, Suriye ve Mısır'da Tolunoğlu ve Fatımî ahşap oymalarında da

¹⁶⁹ Emel Esin, 1985, s.2.

¹⁷⁰ Nejat Diyarbakirli, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", *Türkler*, cilt:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.852-853.

¹⁷¹ Nejat Diyarbakirli, 2002, s.844.

görülmektedir.¹⁷² Görüldüğü üzere Hunların sanat stilleri, sonraki dönemlere ve farklı coğrafyalara taşınmış aynı zamanda İç Asya coğrafyasında da uzun yıllar yaşamaya devam etmiştir.

“Bir toplum ruhunda hissetmediği, hayatında yaşamadığı manalar için motif ve semboller geliştiremez.”¹⁷³ Hun sanatı incelendiğinde elde edilen bulguları tek başına değerlendirmek sonuca ulaşmayı da zorlaştıracaktır. Çünkü kullandıkları stiller ve motifler, gündelik yaşamlarından inançlarına kadar toplumda derin izler bırakan hususların tezahürü olmuştur.

2.1.2.2.1.Hayvan Üslubu

Hunlar İç Asya'nın geniş coğrafyasında atlı bozkır kültürünün en önemli taşıyıcılarından biri olmuşlardır. Bu bozkır kültürü, sanatlarına yansımış ve “hayvan üslubu” olarak adlandırılan İç Asya'ya mahsus sanat anlayışını geliştirmişlerdir. Göçebe yaşamları onları yalnızca hareket halinde tutmakla kalmamış aynı zamanda sanat anlayışlarını da şekillendirmiştir. Kalıcı, mimarî eserler inşa etmekten ziyade her zaman yanlarında taşıyabilecekleri eşyaları süslemişlerdir. Kemer tokaları, bıçak, hançer, kılıç kabzaları, giysi süsleri, takı ve süs eşyaları gibi taşınabilir malzemeleri hayvan ve doğa motifleri ile donatmışlardır. Göçebe hayat şartları çerçevesinde Hunların sanat anlayışları; fiziksel, birebir maruz kalınan çevrenin tasvirini, yani hayvan üslubunu doğurmuştur. Hun çağındaki eserleri incelediğimizde güçlü bir “hayvan sembolizmi” dikkat çekmektedir. Stilize edilmiş hayvan figürlerinde mitolojik ve hayali varlıklara da rastlanmaktadır. Bunlar arasında sıklıkla karşılaşılanlardan biri griffondur (resim 8). Griffonlar aslan gövdeli, kuş başlı ve kanatlı betimlemelerdir. Bu zengin içerikli sanat eserlerine kurganlar vasıtasıyla ulaşılabilir.

¹⁷² Nebi Bozkurt, “Oymacılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt:34, İstanbul, 2007, s.14.

¹⁷³ Gözde Sazak, 2014, 147.

Hayvan motiflerinin tasvir edildiği her türlü taşınabilir ve taşınmaz arkeolojik buluntu Hun sanatı için bir kaynaktır. Sanat eserlerinde yer alan hayvan motifleri “hayvan stili”, “hayvan üslubu” olarak adlandırılmaktadır. Yaşadıkları coğrafyaya, sanat eserlerine bir nakış gibi işledikleri bu ana motifler “hayvan üslubu” adı altındaki motif ve sembollerdir.¹⁷⁴ Moğolistan’daki Noin Ula’da açılan bir Hun soylusunun mezarında bulunan eşyalarda, keçeden yapılmış bir halı üzerinde bile dövüşen iki hayvan motifi, bu hayvan üslubunun her türlü eşyada kullanıldığını göstermektedir¹⁷⁵ (resim 9). Hayvan üslubunun doğuşundaki tek sebep, insanların temasta buldukları çevre ve doğa değildir. Şüphesiz bir diğer önemli sebep de din idi.

Karadeniz’in kuzeyinden Asya’nın içlerine kadar yayılan İskitler, bozkır sanatına ve hayvan üslubuna dair ilk olgun eserleri yaratmışlardır. İskitlerin devamında Hunların hayvan üslubu ile karşılaşılır. Hunların hayvan figürleri, “savaşan hayvan” grupları temalıdır.¹⁷⁶ Atlı bozkır kültüründe, insanla mücadele, hayvanla mücadele ve bozkırın sert mücadeleciliği desen esaslarını mücadeleye bağlamıştı.¹⁷⁷

Hayvan mücadelelerinin yanında, birbirine dolanmış mitolojik hayvanlar da yer almakta ve bu üslupta gerçekçi bir anlatımın söz konusu olduğu da görülmektedir. Hayvanların uzuvlarındaki düzen, stilize bir sanat anlayışına dayanmış ve uzuvların keskin yerleri, pahlı* hale getirilmiştir. Bu stilize edilmiş uzuvlar, kimi zaman soyut bir biçim almıştır. Bu hayvanlar, kapların yüzeylerine süsleyici birer unsur olarak işlenmiştir.¹⁷⁸ Ordos Bölgesi Hunlar için önemli bir yerleşim yeri olmuş ve Hunlara ait ilk eser örneklerinden bazıları bu bölgede ele geçmiştir (Resim 11). Ordos Bölgesinde gelişen Hun sanatındaki özelliklerden biri simetrik bir şekilde tasvir edilen hayvandır. Güney Rusya’da da aynı örnekleri ele geçen bu simetrik tasvirli eserlere Hun sanatında sıkça rastlanmıştır. Çin’in

¹⁷⁴ Gözde Sazak, 2014, s. 41.

¹⁷⁵ Adnan Turani, 2007 s. 124.

¹⁷⁶ Adnan Turani, 2007, s.124.

¹⁷⁷ İlhami Durmuş, 2016, s.422.

¹⁷⁸ Adnan Turani, 2007 s.126.

***Pahlı**: Dik açılı bir ayırıtın eğik biçimde kesilmesi ya da dairesel veya eğrisel bir kesite kavuşturulması sonucu oluşan kenar çizgisi. (Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014)

kuzey bölgeleri ile Güney Rusya ve Sibirya sahasında bunun gibi birçok benzer üsluba sahip eser bulunmuştur. Bunun ana sebebi ise iki coğrafya arasında uzanan Asya Hun İmparatorluğu olmuştur.¹⁷⁹

Hayvan üslubu, genellikle iç içe geçmiş figürlerden oluşan bir stilizasyon ile karşımıza çıkar. Yani dikkatle incelendiğinde tek bir hayvan gibi görünen şekilde, esasında birden fazla hayvan yansıtılmıştır. Örneğin bir geyik figüründe, başka başka hayvanlara ait boynuz, toynak, adale birleştirilmiş ve stilize bir sanat eseri ortaya çıkmıştır.

Hunlardaki hayvan üslubunun en önemli özelliği, genişlik, hareketlilik ve canlılığın olmasıdır.¹⁸⁰ Hun devri sanatı ve üslubu ilk bakışta İskit geleneğinin bir devamı gibi görünür. Ancak detaylar ve işleniş biçimi yönünden farklılık arz eder. İskitlerde stilize edilmiş uzuvlar (çene, gaga, boynuz, kuyruk) ve belirli pozlar ön plana çıkar. Hun sanatında ise hayvanların hareketliliği ve doğallığı daha gerçekçi ve canlı bir anlatımla yansıtılmıştır.¹⁸¹ Özellikle Tüekta kurganlarından çıkan eserlerde gerekçi bir dünya tasviri ve usta bir form anlayışı mevcuttur. Kimi eserlerde figürler, uygulandığı eşyanın boyutuna sığdırılırken deforme olmuş ve bu şekilde üsluplaşma ortaya çıkmıştır.¹⁸²

Hun sanatı, genel çerçevede ele alındığı zaman sanatı şekillendiren temel unsurları ayırt etmek zor değildir. Sanatı etkileyen ilk unsur coğrafya olmuştur. Örneğin yaşadıkları bölgelerde bulunan hayvan varlığı sanat eserlerinde yoğun bir şekilde görülmektedir. Tabiatla ve çevreyle birebir temas; hayvanlarla da iç içe bir yaşamı doğurmuştur. Yine koşulların elverdiği doğrultuda geçim kaynağı olarak ağırlıklı bir şekilde hayvancılık ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla coğrafya, ilk olarak insanların yaşamına biçim verir; yaşam da inançlara ve sanata. Hunlarda da yaşam ve sanat iç içedir. Bu minvalde, dini inançların

¹⁷⁹ Bahaeddin Ögel, 2014, s.56.

¹⁸⁰ A. İ. Martinov, 2013, s.426.

¹⁸¹ A. İ. Martinov, 2013, s.425; D. V. Kuznetsov, "İzobrajeniya loşadey v iskusstve hunu (po materyalam Zabaykalya)", *Problemy Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredel'nih Territoriy*. Novosibirsk, 1999. s. 411-413.

¹⁸² Nejat Diyarbekirli, 1972, s.112.

etkisi de yadsınamaz. Böylelikle sanatı etkileyen ikinci önemli unsur dini inanışlar ve gelenekler olur.

Yaşamda ve dinde olduğu gibi İç Asya bozkırlarındaki sanat ve algıda da yüzyıllar boyunca ufak farklılıklarla birlikte benzerliğini koruyan bir sanat anlayışı mevcudiyetini korumuştur. Buradaki toplumlarda yaşamın ve sanatın iç içe olduğu görülür. Coğrafya ve yaşam, sanatı, belirli karakteristik özelliklerle şekillendirmiştir. Özellikle göçebelik, konar-göçerlik unsurunun önemli bir payı vardır. Kurgan kazıları neticesinde elde edilen sanat ürünlerinin çoğunda bu göçebe hayatın izlerini görmek mümkündür. Atların koşum takımlarına ait veriler buluntuların büyük kısmını oluşturmaktadır. Sonuç ise atın böyle hareketli bir yaşamda ön plana çıkışı ve bu durumun sanat eserlerine ve buluntulara da baskın bir şekilde yansımış olmasıdır.

2.2.HUN İNANÇ SİSTEMİ

Çin kaynaklarında, onların kuzey komşuları Hunlar ile ilgili çok yönlü kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlar arasında mitoloji, dini inanç ve gelenekler, örf ve adetler ile ilgili malumatlar çok dağınık ve karışık haldedir.¹⁸³ Asya Hunlarının, yazılı kaynaklarda eksik olan dinlerine ve ritüellerine dair daha kapsamlı ve detaylı bilgileri kurganlar verir. Kurgan buluntularının açıklanmasına ise etnografya araştırmaları yardımcı olmaktadır.

Hunların dini, geleneksel Türk inanç sisteminin bir dönemidir. Ritüelleri, tanrı inançları, öte dünya algıları Türk inanç sisteminin içerisinde değerlendirilmektedir. “Türklerin dini gelenekleri, inançların belli kurallara göre düzenlendiği kutsal bir kitap formuna girmemiştir. Ancak bu durum dinlerinin daha basit ya da zayıf olduğu anlamına gelmez.”¹⁸⁴

¹⁸³ Nejat Diyarbakirli, 1972, s.62.

¹⁸⁴ Andrzej Rozwadowski, “İlk Çağ Orta Asya Şamanizminin Dinamikleri ve Taş Sanatı”, *Türkler*, cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.915.

Her dönemde ve her coğrafyada olduğu gibi Asya Hunlarında da coğrafya ve yaşam dini gelenekleri ve inançları şekillendirmiştir. Hun inanç sisteminde Şamanizm'e ait unsurlar, gök ile ilgili inanışlar ve atalar kültü ön plana çıkmaktadır. Hayvancılık, çoban kültürü ve doğa ile iç içe olmak, inançlarına da yansımıştır. Bu sebeple dini geleneklerinde hayvan motifine de sıkça rastlanmaktadır. Kültürde çok yönlü bir önem taşıyan hayvan ögesi ata, rehber, kurban, boy ongunu ve totem olmuştur.¹⁸⁵

Genel çerçevede Türk dini inancı ele alındığı zaman, tarih boyunca biriken kaidelerinin günümüze birçok vesile ile aktarıldığı görülmektedir. “Bu inanç sisteminin sözlü belgelerini atasözleri ve destanlara, yazılı belgelerini bengu taşlara ve yazmalara, görsel belgelerini de sanat eserlerine kayıt ederek aktarmışlardır.”¹⁸⁶ Hatta İç Asya'daki kimi inanç ve gelenekler Anadolu coğrafyasına dek taşınmıştır ve uzun bir dönem varlığını sürdürmüştür. Kimi adetlerin ise bugün halen yaşadığı görülmektedir.

Çin yazarları tarafından Hunlara dair kaydedilen Gök Tanrı, yer-su, güneş, ay ve ölümle ilgili gelenekler, farklı kültürlerin ve dinlerin tesirlerine rağmen Türk topluluklarında son dönemlere kadar korunmuştur.¹⁸⁷ Dolayısıyla, Hun inanç sistemi, erken dönem bozkır göçebelerinin dini içerisinde değerlendirilebilir. Bu din, Gök Tanrı ve Şamanizm gibi iki esas temele ve bunun dışında birçok ritüele ve geleneğe dayanmaktaydı. İç Asya'nın uçsuz bucaksız coğrafyasına yayılan Şamanizm unsurları, yalnızca bu bölgede değil dünyanın pek çok yerinde yaşanmıştır. Ancak İç Asya Şamanizmi'ni ayıran esas, burada daha derin ve daha köklü bir şekilde yaşanmış olmasıdır. Hun dini sisteminde kimi unsurların ve geleneklerin menşei farklı topluluk ve coğrafyalarda aranmıştır. Ancak Hunların büyük bir devlet ve toplum olarak ortaya çıktıklarında zaten bazı dini inançlara sahip oldukları da unutulmamalıdır.

¹⁸⁵ Julian Baldick, 2016, s.12.

¹⁸⁶ Gözde Sazak, 2014, s. 40.

¹⁸⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.1.

2.2.1.Gök ve Gök Tanrı

Eski Türk dini tarihi içerisinde tespit edilen en eski terim “tanrı”dır. Çin yıllıklarında, Hunların Gök Tanrı’ya inandıkları yer almaktadır. Şanyü Motun’un unvanı da yine bu Gök Tanrı inancıyla ilişkilidir.¹⁸⁸ Hükümdar, tanrının kutunu almış olup yeryüzündeki temsilcisi konumundadır.¹⁸⁹

Eski Türkçede maddi bir varlık olan “gök” ile “tanrı” kavramı aynı kelime ile anılmıştır. Her iki kavram Tengri kelimesiyle ifade edilmiştir. Gök kelimesi de bunun sıfatı olarak kullanılmış ve Gök Tanrı merkezli bir inanç sistemi gelişmiştir.¹⁹⁰

Bu inanç sisteminde göğün kutsiyeti gayet açıktır. Bununla bağlantılı olarak göğe ait tüm unsurları kıymetli ve kutsal görmüşlerdir. Bu durum, geleneklerinde izlenebilmektedir. Örneğin Hunlar, güneşin doğup battığı yönlere büyük saygı göstermişlerdir. Güneşin doğduğu yön olan doğuya da özellikle önem atfetmişlerdir. Ki bu durum da kimi örneklerde tespit edilmiştir. Bazı kurganlarda ölülerinin başlarını doğuya çevirmişlerdi. Üstelik evlerinin kapısı da doğuya doğru açıktı.¹⁹¹ Hun hakanı da bizzat toplumsal geleneklerin ve ibadetlerin uygulayıcısı idi. Hakan, sabah çadırından çıkıp şafakla birlikte eğilip güneşe saygı gösterirdi.¹⁹² Güneşle birlikte ay da önemli bir yere sahipti ve hakan, aynı selamlamayı geceleri de aya karşı yapardı. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre ise Hunlar bir işe başlayacak olurlarsa yıldızların ve ayın durumunu dikkate alırlardı.¹⁹³

¹⁸⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019, s.48.

¹⁸⁹ Erkin Ekrem, “Eski Türklerin Dini Şamanizm Mi Yoksa Tanrıçılık Mı?”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.193.

¹⁹⁰ Abdülkadir İnan, 2013, s.28.

¹⁹¹ Bahaeddin Ögel, 2001, s.703.

¹⁹² Bahaeddin Ögel, 2001, s.90.

¹⁹³ Abdülkadir İnan, 2013, s.2-3.

Güneş, ay, yıldız, yıldırım ve fırtınayla ilgili inanışların hepsi gök kültü ile bağlantılıydı.¹⁹⁴

Asya Hunlarının şanyüsü Mo-tun, M.Ö.176'da Çin imparatoru Wendi'ye yazdığı mektupta kendisinin göklerdeki tanrı tarafından tahta oturtulduğunu, girdiği savaşları “Gök Tanrı'nın inayeti” ile kazandığını, 26 kavmi yenerek hepsinin Hun olduğunu, yay çekebilen tüm bu kavimlerin artık bir aile olduğunu belirtmiştir. Görüldüğü gibi tüm başarılarını Tanrı'nın lütfu olarak görmüşlerdir.¹⁹⁵ Benzer bir örnek Motun'un oğlu Lao-şang Şanyü'nün yine Çin imparatoru Wendi'ye yazdığı mektupta görülür: “Gök ile yer tarafından yaratılmış ve Güneş ile Ay tarafından tahta oturtulmuş Hunların büyük şanyüsü, Han Sülalesi İmparatorunun sağlık durumunu saygıyla sorar.”¹⁹⁶ Hunlarda tanrının iradesinin ve varlığının hayatın her yerinde ve her anında olduğuna inanmışlardır. Zaferler kazanmaya, devlet kurmaya, toprak almaya ve tahta çıkmaya hep Gök Tanrı yardım etmiştir.

2.2.2.Tanrı ve Ruhlar İnancı

Eski Türkler Gök Tanrı'ya inandıkları gibi içinde yaşadıkları tabiatı da kutsal saymışlardır. Bu tabiat kültü ise genel çerçevede yer-su (yir-sub) olarak anılmıştır. Dağ, su, ağaç, orman, kaya kültürleri “yer-su” altında toplanmıştır.¹⁹⁷ Aynı zamanda bunlar yalnızca cansız birer varlık değil ruh sahibiydiler. Her birinin ruhu vardı.¹⁹⁸ Bu kültürler İç Asya coğrafyasında yüzlerce yıl varlığı korumuştur. Bölgedeki kimi gelenekler bugün dahi bu kültürle bağlantılı olarak yaşamaya devam etmektedir.

¹⁹⁴ Abdülkadir İnan, 2013, s.29.

¹⁹⁵ Erkin Ekrem, 2015, s.199.

¹⁹⁶ Erkin Ekrem, 2015, s.194.

¹⁹⁷ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s.30-31.

¹⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, 2011, s.290.

Yer-su içerisinde en önemli yeri dağ kültü tutmaktadır. Gök Tanrı inancı ile dağ kültürünün yakın ilgisi diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Hunlarda da görülmektedir. Dağların tanrı makamı olduğuna inanılırdı. Gök Tanrı için yapılan ayinler de kutsal sayılan dağlarda yapılırdı.¹⁹⁹ Her bir boyun Bizzat dağ ruhuna yapılan ayinler ve onun için verilen kurbanlar da olmuştur.²⁰⁰ Bu inanış dâhilinde Tanrı Dağı da Hunların en önemli kutsal yerlerinden biri olmuştur.²⁰¹

İnançlarda önemli bir yer tutan diğer kült ise orman ve ağaç ile ilgilidir. Ormanın tamamı kutsal görüldüğü gibi kimi ağaç daha büyük bir yere sahiptir. Şamanlar kayın ağacının koruyucu Umay ile birlikte gökten indirildiğine inanmışlardır. Bu inancın bir yansıması da kimi şaman davullarının üzerindeki resimlerde görülmektedir. Yine bizzat kayın ağacı için de kurban sunulduğu bilinmektedir.²⁰² Çoğu Hun kurganında ağaç kütüklerinden özenle yapılmış malzemelere rastlanması bu kültürün Hunlardaki önemini açıklamaktadır.

Tabiat kültürlerindeki bir diğer önemli unsur ise su olmuştur. Dini çerçevede su temizliğin ve saflığın sembolü olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple su kaynaklarını kirletmeye kalkmak yasaktır.²⁰³ Tıpkı dağ ile ilgili inanışlarda olduğu gibi su kaynaklarında da kutsiyeti olan nehir, göl ve pınarlar olmuştur. Nitekim İç Asya sahasında nehir ve göl kıyılarında yer alan birçok kurganın varlığı, su kültüne toplum tarafından addedilen yüksek değerlerin yansımalarıdır.

Kutsallar arasında ateş de yer almaktaydı. Şamanizm’de ateşin kötü ruhları uzak tuttuğu ve her şeyi temizlediği inancı vardır. Bu inancın izlerine dair kayıtlardan birisi Batı Göktürk Kağanlığına gelen Bizans elçisinin ateşin üstünden geçirilmesi idi.²⁰⁴ Bunların yanında Hun inanç sisteminde geniş bir ruhlar zümresinin varlığı bilinmektedir. Bu

¹⁹⁹ Abdülkadir İnan, 2013, s.49.

²⁰⁰ Abdülkadir İnan, 2013, s.53.

²⁰¹ Ünver Günay, Harun Güngör, 2019, s.65.

²⁰² Abdülkadir İnan, 1976, s.38-39.

²⁰³ Ünver Günay, Harun Güngör, 2019, s.68.

²⁰⁴ Abdülkadir İnan, 2013, s.68.

inançlarda ve sanata yansıyan kimi unsurlarda yaşadıkları hayatı anlamlandırma gayesi açık bir şekilde görülmektedir.

2.2.3.Şamanizm

Şamanizm insanlığın en eski inanç sistemlerinden biridir. Dünyanın pek çok coğrafyasında yüzyıllar boyu yaşatılan Şamanizm, günümüzde kimi bölgelerde varlığını halen devam ettirmektedir. Şamanizm'in tarih boyunca en güçlü yaşadığı saha İç Asya olmuştur. Asya içlerinde, uzun süre, derin bir şekilde yaşatılan Şamanizm unsurlarının izlerini yazılı kaynakların takibinde, etnografik ve folklorik verilerde, petrogliflerde bulmak mümkündür.

Ritüelleri, gelenekleri ve uygulamaları ile birlikte Şamanizm çok daha farklı ve geniş bir kavramdır. Şamanizm, dünyayı algılayış tarzı, dünyanın yaratılışı ve yaşam biçimi konusunda toplumun ortak birikimi ve felsefesidir.²⁰⁵ Çin kaynakları Hunların dini konusunda kısıtlı bilgiler verir ancak buna rağmen belli başlı unsurların kaydedilmiş olduğu da görülür. Şamanizm'in Hunlar arasında var olduğu Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir.²⁰⁶

²⁰⁵ A. İ. Martinov, a.g.e., 2013, s.460.

²⁰⁶ İlya Aleksandroviç Meikşan, "K Voprosu Ob İzuçenii Mirovozzreniya Hunnu Tsentralnoy Azii", *Archeologiya, Etnologiya, Paleozkologiya Severnoy Evrazii İ Sopredelnih Territoriy*, NGPU, Novosibirsk, 2007, s.116.

Bu inanç sistemine isim veren “şaman” dini ritüelleri gerçekleştiren, uygulayan kişi olarak ön plana çıkmaktadır. Altaylardaki Türk topluluklarınca “kam” olarak zikredilen şaman, yalnızca din adamı pozisyonunda değildir. O, aynı zamanda hastalıkları tedavi eden bir hekim, çeşitli malzemelerle fal bakan bir falcı, gelecekte haber veren bir kâhindir. En önemli görevi ise insanlarla tanrılar ve ruhlar arasındaki arabuluculuktur.

Şamanizm’in esasında tanrı ve ruhlar inancı vardır. İnsanın yaşamı ve varlığı, tanrı ve ruhlara bağımlıdır. Şamanlar bu noktada insanoğlunun huzurlu bir yaşam sürmesi için insanlarla, ruhlar zümresi arasındaki iletişimi sağlar. Erken devir Türk dininde baskın bir ruh inancı görülür. Bunun temelinde doğanın ilk dini bağ kurulan nesne olması yatar. Yağmurdan yıldırıma, kayadan ateşe kadar doğadaki her olayın ve maddenin ruhu olduğu inancı hâkimdir.²⁰⁷ Bunlar zaman içerisinde Şamanizm’in de esasını oluşturmuş ve sistemli, bütünlüklü bir inanç geliştirmiştir.

Şamanlar, tanrılar ve insanlar arasındaki ilişkinin bir manada düzenleyicisi idiler. İnsanların sağlığı, huzuru tanrı ve ruhlar zümresini isteklerini yerine getirmek ve onları memnun etmek ile ilgiliydi. Bu sebeple belli başlı zamanlarda ayinler düzenlenir; yer ve gök ruhlarına kurbanlar sunulurdu. Bu kurbanların iletilmesi ise şamanların kurban edilen hayvanların ruhlarına eşlik etmesi sayesinde mümkün olmaktadır. Şamanın her anında ve eyleminde ona yardımcı olan ruhları vardı ve her şaman birbirinden farklı ruhlara sahipti. Bir şaman kuşaktan kuşağa aktarımla ata şamanlarının ruhlarına da sahip olurdu. Burada da şaman-atalar kültü ön plana çıkmaktadır. Ruhlar inancı şamanın kıyafetinde ve davulunda da kendini göstermektedir. Çünkü onların yapımında ruhların doğrultuları esas olmuştur ve her bir motif ve malzeme bir anlam taşır.²⁰⁸ Bunun yanında şamanlar, toplum içinde tedavi etmek, kehanette bulunmak ve öngörü gibi tekniklere de sahipti.²⁰⁹

²⁰⁷ Leonid Pavloviç Potapov, *Altay Şamanizmi*, çev. : Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s.48-49.

²⁰⁸ L. P. Potapov, 2012, s.102-103.

²⁰⁹ Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. : İsmet Birkan, İmge Yayınları, Ankara, 2018, s.240.

2.2.4. Atalar Kültü

Hunlarda ölmüş atalarını yâd etmek ve onlar adına verilen kurbanlar dini sistemleri içerisindeki en önemli dinamiklerden biridir. Atalarını gömdüklerini mezarlar da önemsemişler ve onların hatıraları olarak korumuşlardır. Öyle ki atalara duyulan büyük saygının sonuçlarında savaşlar dahi yaşanmıştır. Ata mezarlarına düşman toplumlar tarafından yapılan saldırı ve talanı şiddetle cezalandırmışlardır. Bu savaşlar, göçebe bozkırlıların geniş tarihinde defaatle yaşanmıştır.

Bunun bir örneği Avrupa Hunlarında yaşanmıştır. 441'deki ilk Hun saldırısını, Hun soylularının mezarlarındaki hazineleri ele geçirmek için Tuna'yı geçen Margus piskoposunun kabul edilemeyecek tutumu kıskırtmıştır. Romalıların piskoposu teslim etmeye yanaşmamaları üzerine Hunlar savaş açtı. Bunun sonucunda zengin şehirler harap edidi.²¹⁰

Hunlarda da varlığı bilenen Atalar Kültünde kurbanlar da verilirdi. Jean-Poul Roux, bu ritüellerin Gök Tanrı'ya verilen kurbanlarla eşdeğer bir anlam taşıdığını ifade etmiştir.²¹¹ Bu kültürün içinde ataların hatırasını ölümsüzleştirmek için taş heykeller dikme geleneği de vardı. Taşa atalarının yüz şeklini yontarak onların hatırasını yaşatmışlardır. Bu heykeller arasında kadınlara ait heykellerin de bulunması kadınların da atalar kültürü içerisinde var olduğunu göstermektedir.²¹²

2.3. HUNLARDA ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

²¹⁰ Denis Sinor, "Hun Dönemi", *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.262.

²¹¹ Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2015, s.37.

²¹² Jean-Paul Roux, 2015, s.37-38.

İnanç ve kùltlerle paralel uygulamaların içinde olan ölüm merasimlerinin çevresinde şekillenen defin, yas ve anma törenleri gibi uygulamalar, neredeyse her toplumda ciddi bir öneme sahip olmuş ve uygulanmalarında da büyük bir özen gösterilmiştir.²¹³ Hun toplumunda da ölüm ve ölümle ilgili inanışlar mühim bir yere sahip olmuştur.

Ölümle ilgili hususlar ve defin gelenekleri toplumun güç değişen özelliklerindedir.²¹⁴ Bu sebeple Hun devrini anlayabilmek için daha sonraki dönemlere ait kayıtlar da yol gösterici olmaktadır. İç Asya'nın bozkır toplumlarına bakıldığında, zaman ve coğrafya farklılığına rağmen ölümle ilgili çoğu uygulamada benzer özellikler ön plana çıkmaktadır.

Bozkır kültüründe ölü gömme geleneklerine ve kurganlara dair ilk örnekler İskitlere uzanmaktadır. Bu dönemi, Heredotos'un verdiği bilgiler aydınlatmaktadır. Bu bilgilerle, İskitlerde ölümden sonra yapılanlar, defin işlemleri ve yas adetlerine ulaşılabilmektedir. Bu kayıtlara göre; "Kralları öldüğü zaman büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler. Bir kulaklarının memesini keserler, başlarını çepeçevre kazırlar, yüzlerini yırtarlar. Mezarın içine çimen yayılır, kral üzerine konur. Mezarın boş kalan yerlerine kullandığı eşyalar ve hizmetkârları konulur. Bu törenden sonra herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler."²¹⁵

İskitlerden başka, bu konudaki bir diğer kayıt da Avrupa Hunlarına aittir. Priskos'un ve Jordanes'in anlattıklarına dayanarak Attila'nın cenazesindeki İç Asya geleneklerine ait özellikler kolaylıkla takip edilebilmektedir. Yas tutan Hunlar, kendi yüzlerini kesmiş, cenazenin etrafında daire biçiminde at koşturmuşlardır. Attila çok değerli eşyalarla birlikte altın, gümüş ve demirden iç içe üç tabuta konmuştur. Yerinin kimse tarafından

²¹³ Y. Ziya Sümbüllü, "Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt:4, sayı:2, 2004, s.61.

²¹⁴ Tuncer Baykara, "Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşı", *Vakıf Haftası Dergisi*, 10, 1993, s. 127.

²¹⁵ Heredotos, *Tarih*, çev. : Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s.322-323.

bilinmemesi için orada bulunan mezarlıklar öldürülmüştür. Priskos'un açıklamaları bu şekildedir.²¹⁶

Çin tarihlerinde ise Göktürkler'e ait cenaze töreni anlatılmıştır. Bu kayıtlara göre "Ölüler ilk önce bir çadıra konurdu. Bundan sonra da, at, sığır ve koyunlardan, türlü kurbanlar verilirdi. Daha sonra atlarla çadırın etrafı dönülür ve at koşturmaları yapılırdı. At koşturma bitince ölünün bütün eşyaları, atı ile birlikte yakılır ve geriye kalan kemikleri toplanırdı. Asıl büyük kurban törenleri ile diğer şenlikler, ölünün kemikleri mezara konduktan sonra yapılırdı. Bundan sonra yine at yarışları yapılırdı." Bir başka kayıta da: "Mezar kapatılınca, ölünün bir resmi veya heykeli yapılarak mezar üzerine konur ve öldürdüğü düşman sayısı kadar da mezar üzerine taş dikilirdi." denilmektedir.²¹⁷

Çin kaynakları M.Ö. III. yüzyılda Hunların ölülerini iç ve dış olmak üzere iki katlı tabutlara koyduklarını bu tabutların da altın, gümüş işlemeli kumaşlarla örtüldüğünü bildirmektedir.²¹⁸ Arkeolojik kaynaklarla tespit edildiği üzere pek çok Türk topluluğunda olduğu gibi Hunlarda da temel defin biçimi, toprağa gömme şeklinde görülmektedir.²¹⁹ Ateşin kutsiyeti ile bağlantılı olarak ateş yoluyla temizlenme inancı neticesinde eski Türklerde ölü yakma törenlerine rastlanmıştır. Tarihi kaynaklarda, milattan önceki yüzyıllar ile hemen sonraki ilk yüzyıllarda, İç Asya'da yaşayan Hunlarda da ölü yakma âdetinin uygulandığına dair kayıtlar vardır. Ancak arkeolojik sonuçlarda ise böyle bir bulguya rastlanmamıştır.²²⁰ Dolayısıyla Asya Hunlarında ölü yakma geleneğinin var olup olmadığı belirsiz kalmıştır. Devam edecek arkeolojik çalışmalar başka sorular gibi bu sorunun cevabını ilerleyen yıllarda verecektir.

Türk kavimlerinin çoğunda ve bunun geniş dönem bir örneği olan Hunlarda en yaygın defin uygulaması olan toprağa gömmenin birçok farklı biçimi vardır. Mezar çukurunun

²¹⁶ Denis Sinor, a.g.m., 2014, s.272.

²¹⁷ Bahaeddin Ögel, 2001, s.760.

²¹⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, 2019, s.98.

²¹⁹ Y. Ziya Sümbüllü, 2004, s.64.

²²⁰ Recep Yaşa, "Eski Türk Cenaze Törenlerinde Ölü Yakma Âdeti", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, yıl:4, sayı:1, 2019, s.279-280.

boyutundan şekline, ölünün yatırılış tarzından tabutlu ya da tabutsuz define, tabutun malzemesine göre değişiklikler arz etmektedir.²²¹

Toprağa gömmenin farklı bir şekillerinden birinde, ölüyü tabuta koyarak veya tabutsuz - göçebe âdetine uyarak- atıyla yahut atlarıyla, başı dünya yönlerinden birine doğru çevrilmiş şekilde yapılan klasik gömme şekli değildi. Toprağa gömülmenin yöntemlerinden biri ölenin kalıntılarının tek bir mezar çukuruna konmayıp yer altında bir bölmeye konulmasıdır. Bu gömü tarzında mezar çukurunun dibinde yana doğru bir koridor açılmaktaydı.²²² Bu mezar biçimi yaygın olarak görülmektedir.

Hun defin geleneklerinde en karakteristik özelliklerden biri atla birlikte gömüdür. Gelenekler ve uygulamalar arasında at sıklıkla yer almıştır. Ölümün ve akabinde yasın bir sembolü olarak ölenin atının yahut atlarının kuyrukları kesilir, örülür yahut düğümленirdi.

Atlı göçebe kültürün temsilcilerinden biri olan Hunlarda at, askerin ikinci eşi olarak görülürdü. Bu sebeple asker öldüğünde eşi gibi atı da dul kalırdı. Bunun için kendini önceden ölmeye adanmış olan asker, dulluk işareti olarak atının kuyruğunu kesip, mızrağına asıyordu. Öyle ki bu uygulamaya Selçuklu sultanı Alp Arslan döneminde de rastlanır. Alparslan, savaşa girmeden önce atının kuyruğunu düğümlemişti. Böylece atıyla birlikte savaş meydanında ölüme hazırlanmıştı.²²³ Yani atlar, sahipleri öldükten sonra da onları takip ederdi. Bu gelenekle Oğuz Destanlarında da karşılaşılmaktadır. Kahramanın başına ne geldiği belli değilse ve öldüğüne inanıldıysa, atı kurban edilir ve kuyruğu bir sırığa bağlanırdı.²²⁴ Sultan Alparslan örneğinde de görüldüğü üzere bu gelenek Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra da devam etmiştir.

²²¹ Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, çev: Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.278.

²²² L. Ligeti, 2011, s.330-331.

²²³ Bahaeddin Ögel, 2001, s.690-691.

²²⁴ Emel Esin, 2002, s. 126.

Atların sahibiyle birlikte defini ve yerleştirilme düzenleri dışında diğer dikkat çekici özellik at koşum takımlarıyla birlikte gömülmeleridir. Kurgana gömülen şahsın veya şahısların en güzel giyimleriyle ve eşyalarıyla gömülmesi ile paralel bir amaçtır. Çünkü insanların atlarıyla ve eşyalarıyla beraber öteki dünyada da benzer bir yaşam süreceklerine inanılırdı. Kimi kurganda bu at koşum takımları bozkırın en özenli en sanatkârane özelliğini göstermekte ve üzerine işlenen çoğu motifte inanca ve mitolojiye işaret etmektedir.²²⁵ Kurgan buluntuları arasında hem en sık rastlanan hem de en kıymetli eser grubunu yine koşum takımları oluşturmuştur. Bir bozkır göçebesinin en sadık dostu olan atları, üzerinde sanat tarihinin eşsiz örneklerini barındıran süslemelerle bezemişlerdir. Koşum takımlarını giydirdikleri atları büyük bir özenle defnetmişlerdir.

Ukok Platosundaki Ak Alaha I Kurganlarında kazısı yapılan 1. mezarda da atla definin ve yas işaretlerinin bir örneği bulunmaktadır. Başlarına sert bir cisimle vurularak tek hamlede öldürülmüş olan atların yas ve kahramanlık ifadesi olarak kuyrukları örülmüştü. Bu kurganda bulunan dokuz at, üzerlerinde koşum takımları ile gömülmüştü.²²⁶ Tüm bunların yanında, at gömüsündeki amaçta atın sahibini cennete taşıyacak olması gibi bir inanç da söz konusu olmuştur.²²⁷ Bu örnekler atın Hun toplumunda gördüğü değeri ve önemi bütünüyle yansıtmaktadır.

Ölüm merasimlerinin önemli bir ögesi kurban vermektir. Kurban edilen hayvanların -ölüyle birlikte defnedilen atlar gibi- ruhlarının ölene öteki dünyada eşlik etmesi, yalnız bırakmaması amacının yanında törene katılan insanlar için ölü aşı yapmak ve onları doyurmak gibi bir amacı da vardır.²²⁸

²²⁵ Yaşar Çoruhlu, “Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği”, *38. ICANAS Bildiriler Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, cilt:3, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2012, s.1057.

²²⁶ Yaşar Çoruhlu, 2012, s.1060.

²²⁷ Rinat Zhumatayev, “Horse in The Customs and Rituals of the Ancient Turks”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, cilt: 2, kısım: 1, Ankara, 2014, s.214.

²²⁸ Edward Tryjarski, 2012, s.162.

Hükümdar kurganlarında dikkati çeken bir özellik de kurganda yatan kişinin tabutunun büyük tek parça bir ağacın oyulması ile yapılmış olmasıdır. Gözde Sazak bu noktada defin geleneklerinin ardındaki mitolojik motiflere ve destanlara vurgu yapmaktadır. Verilen mesaj ise kişinin geldiği yer olan hayat ağacının gövdesine dönmesi ve dolayısıyla ölümsüzlüğe kavuşmasıdır. Kurganların bulunduğu coğrafyada gelişmiş taş örneklerinin olması; taştan oyularak da bir lahitin elde edilebileceği gerçeğinin yanında lahitlerin ağaç kütüklerinden yapılmasının bilinçli bir seçim olduğu üzerinde durulmaktadır.²²⁹

Yaşayanların, ölüm karşısındaki çaresizliği ve ölenin ardından duyulan üzüntü zaman içerisinde çeşitli ritüellerin gelişimine de yol açmıştır. Defin esnasındaki en önemli aşamalardan birisi ağıttır. Ağıt, Türk toplumlarında yas törenlerinin en belirgin özelliklerinden biridir. Ağıt ölünün defni sırasında söylenir. Ölenin adına yapılan sonraki anma törenlerinde de ağıtlar tekrarlanır.²³⁰ Ölünün ardından feryat etmek ve ağlamak bütün Türk kavimlerinin ortak yas ögelerinden biri olmuştur.²³¹

Saç kesme ve yüzü yaralamak ölünün ardından yapılan bir yas işareti olmuştur. Defin töreninde bulunanlar saçlarını yolar ve yüzlerine derin yaralar açarlardı. Yüzlerden kan ve gözyaşı birlikte süzülürdü. Bu adetlerin Hunlardaki varlığı bilinmektedir. Yas işareti olan saç kesmenin delillerini kurganlar vermektedir. Hun devri kurganlarından olan Noin Ula'da bir mezarda ipek kumaşlara sarılmış 17 saç örgüsü çıkmıştır.²³²

Bozkırlı Türklerde ölüm merasimleri “yoğ”-“yuğ” adı altında toplanmaktaydı. Yoğ aşısı olarak adlandırılan ve ölü adına verilen yemekler en eski törenler arasında yer almaktadır. Bu terime ilk defa Orhun Yazıtlarında rastlanmaktadır.²³³ Bu ölü aşısı geleneği İslami çerçeveye uyum sağlayarak günümüzde Anadolu topraklarında halen yaşamaktadır.

²²⁹ Gözde Sazak, 2014, s.117.

²³⁰ Jean-Paul Roux, 2015, s.27.

²³¹ Mehmet Ali Hacıgökmen, “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2013, s.409-410.

²³² Ünver Günay, Harun Güngör, 2019, s.97.

²³³ Abdülkadir İnan, 2013, s.189.

Defin işlemleri bittikten sonra da ölümle ilgili gelenekler devam ediyordu. Ölüyü anmak için belli zamanlarda törenler icra edilirdi. Bu aşamada, ölünün gömülmesi esnasında yapılanların bir tekrarı da görülmektedir. Ölüyü anmak için yapılan ritüeller bir süre sonra Atalar Kültüne dönüşüyordu.²³⁴

Ölüm etrafında şekillenen algıda, yaşanan bu dünyanın öldükten sonra bir benzerinin sürüp gideceği inancı hâkimdi. Kişinin öteki dünyada da aynen bu dünyadaki yaşamını süreceği, bildiği işlerle ilgileneceği, yine çadır evde yaşayacağı gibi bilgiler etnografya verileri sayesinde elde edilmiştir.²³⁵ Mezara eşya koyma geleneğinin de bu inanıştan doğduğu düşünülebilir. Kimi zaman yazılı kaynaklarla çözülmesi zor olan bazı konular, etnografya ve folklor verileriyle incelendiğinde aydınlatılabiliyor.²³⁶

İlk ritüeller ölümün hemen sonrasında yapılırdı. Gelenekler defin esnasında ve yine defin sonrasında da devam ediyordu. Ölümün hemen akabinde ceset çadırda bekletilirdi. Ancak bu çadırın ölen için kurulan özel bir çadır mı yahut ölenin kendi çadırı mı olduğu konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ölünün çadırında başlayan törende çadırın; evlerinin insanlar için taşıdığı değer görülmektedir. Devamında ölünün atı ve eşyalarıyla birlikte gömülmesi ve definden sonra ölünün ruhunun huzura ermesi için verilen kurbanların dini sistemde önemli birer yeri vardı. Bunun yanı sıra kemik kalıntılarında tespit edildiği üzere erkek hayvanların kurban edilmesi, hayvan neslinin devamını korumak için dişi hayvanların önemli bir pozisyonda olmaları ile açıklanmaktadır. Bu durum ise konunun ekonomik manadaki boyutunu da gösterir.²³⁷ Tüm bu gelenekler, insanların hayatı anlamlandırma çabasının yani hem bu dünyadaki hem de öbür dünyadaki yaşama bir mana katma isteğinin sonucu oluşmuştur.

²³⁴ Jean-Paul Roux, 2015, s.109.

²³⁵ Edward Tryjarski, 2012, s.105.

²³⁶ Abdülkadir İnan, "Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama", *Makaleler ve İncelemeler*, cilt: 2, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s.268.

²³⁷ İlhami Durmuş, 1997, syf.17.

2.4. HUNLARDA KURGAN KÜLTÜRÜ

XIV. yüzyıla ait Kıpçak dili sözlüğü Codex Cumanicus'da “kurgan” sözcüğü “en gihoft grab” yani “mezar üzerine yapılan höyük” olarak açıklanmıştır. Kurgan kelimesinin bulunduğu Türk lehçelerinde bu kelime “kale, istihkâm” anlamlarında da kullanılmıştır. Barthold, kurgan kelimesinin Rusçaya Kıpçaklardan geçmiş olabileceğini belirtmiştir.²³⁸

Türkçe bir kelime olan “kurgan” için iki anlam öne sürülmüştür. Biri kale, istihkâm, sur anlamındadır. Diğeri toprak-taş yığını tepe, mezar anlamındadır.²³⁹ Kurgan adı, “korugan” yani “korumak” manasını taşır. İlk anlamında şehri koruyan surları temsil ederken, ikinci anlamında ölüyü koruyan mezarı temsil etmiştir. Gömülen ölüyü koruyucu ve muhafaza edici vasfından ötürü bu ad verilmiş olmalıdır.²⁴⁰ Yaygın kullanımında mezar anlamını taşıyan kurgan, eski Türklerden kalma mezarlara verilen isimdir. Bu mezarlar, tepecik şeklinde tümsek yahut tümseksiz, düz bir şekilde yapılmıştır.²⁴¹ Kurganların tepecik kısmı, toprak, taş, çakıl yahut katman katman bu üç malzemenin de kullanılması şeklinde meydana getirilirdi. Kurganları oluşturan taş yahut topraktan yapılmış tümseklerin aslında bozkır insanının bu dünyadaki evi olan çadırın, öbür dünya için hazırlanmış bir benzeri olduğu düşünülür.²⁴² Yani denilebilir ki; bu dünyadaki hayatın bir benzerini diğer yaşam için de kurmak amacı kurgan mezar formlarını oluşturmuştur.

İnsanın hayatındaki en önemli evrelerden biri ölümdür. Genel çerçevede insan yaşamayı bu dünya, ölümü ise öbür dünya için bir varoluş olarak düşünmüştür. Bundan dolayı tarih

²³⁸ W. Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, çev. : Abdülkadir İnan, *Bellekten*, sayı: 43, TTK Basımevi, Ankara, 1947, s.518.

²³⁹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 22.

²⁴⁰ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s.138.

²⁴¹ İlhami Durmuş, 2016, s.101-102.

²⁴² İlhami Durmuş, 2016, s.54.

öncesi çağlarda ölümün bir son olmadığına inanılmıştır. Bu inanç dâhilinde ölümle ilgili törenler yapılmış ve çeşitli tiplerde mezarlar inşa edilmiştir.²⁴³

Kurgan adı verilen mezarlar, Hun dönemine varana dek yüzlerce yıllık bir süreçten geçmiştir. Bu mezar geleneğinin başlangıç tarihlerini kestirebilmek çok zordur. Ancak kültürel gelişimin seyri göz önünde tutulduğunda çoğu hususta olduğu gibi kurganlarda da basit düzeyde bir başlangıç söz konusudur. Basitten daha kompleks yapılara doğru bir gelişim vardır. Hun dönemi, büyük kurgan inşalarının yer aldığı gelişmiş bir döneme tekabül etmektedir. Proto-Türk kavimlerin kurganları, yapısı, inşası devam eden yüzyıllarda Hunlardaki kurgan kültürünün gelişimini açıklamaktadır.²⁴⁴

Kurganlarda kendini belli eden ilk detay mezarda yatan şahsın kendi döneminde edindiği statüdür. Bireysel tabaka ve konum ne kadar yüksekse kurgan da o kadar büyük ve malzemeleri de o kadar zengin oluyordu. Halka ait mezarların ise hem boyutunun hem içerdiği malzemenin daha sade olduğu görülmektedir. Hun mezarlarında; iç kısmı ağaç kütükleriyle çevrilmiş mezar odaları, duvarları sıva ile kaplanmış mezar odaları, tabutlu yahut tabutsuz gömü, mezar odasında kullanılan taş levhalar, dromoslu²⁴⁵ mezarlar, yüzey toprağından zemine doğru inildikçe basamak basamak daralan “ters piramit” formunda mezarlar, dairesel yahut dikdörtgen formda inşalar mevcuttu²⁴⁶ (Resim 12).

Kurgan yapımında ilk aşamayı yer seçimi oluşturmaktadır. Kurganlar genellikle toplum tarafından kutsal kabul edilen bölgelere yapılıyordu. Buralar, yüksek dağlar ve dağ etekleri, nehir, göl kıyıları ve ormanlık alanlar olmaktaydı. Bu alanların ortak özelliği yerleşim bölgelerine uzak ve zor ulaşılan bölgelerde bulunmasıydı. Bundan dolayı cenaze, gömülmek için gerektiğinde çok uzaklara taşınıyordu.²⁴⁷ Bu gelenekte hem

²⁴³ Muzaffer Gürsoy, “Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:88, 2019, s.138.

²⁴⁴ Yaşar Çoruhlu, “Türklerde Kurgan Tipi Mezarın Ortaya Çıkışı”, *XV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, cilt: 2, TTK Basımevi, Ankara, 2010, s.559.

²⁴⁵ **Dromos:** mezar odasına uzanan koridor.

²⁴⁶ İbrahim Çeşmeli, *İskitler, Hunlar ve Göktürkler 'de Din ve Sanat*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2016, s.52.

²⁴⁷ Oktay Belli, 2002, s.927.

mezarların kutsiyeti ve herhangi bir yabancıdan talanından korumak amacı hem de baskın bir şekilde dini inançların etkisi görülmektedir. Bu bölgelerdeki definlerde, dağ kültü, orman-ağaç kültü, su kültü ön plana çıkmaktadır.

Büyük ölülerin mezarları genellikle dağ başlarında bulunmuştur. İnanışa göre, yeryüzünün en yüksek yerleri, tanrıya en yakın olan bölgelerdi. Buralar da yüksek dağ tepeleriydi. Büyük mezarların dağ başlarında yapılmış olması bugüne dek ulaşması bakımından faydalı olmuştur. Çünkü mezarlara sızıp donan kar ve yağmur suları cesetlerin ve eşyaların bozulup çürümelerine mani olmuş; bu eserleri zamanımıza kadar korumuştur.²⁴⁸

İç Asya'nın bazı bölgelerinde tespit edilen dikkat çekici ritüellerden biri, yaşayanların ve ölülerin dünyasındaki ayrımın sembolik ifadesidir. Kurganların üstündeki taş toprak yığınının dağılmaması için taşlarla kurganın eteği boyunca set yapılması da kimi kurganlarda görülen bir uygulamadır. Bu çember şeklindeki taş, bir anlamda ölülerin ve yaşayanların dünyasını birbirinden ayırmaktadır. Kimi zaman da bu ayrım, kurganın çevresine kazılan hendek ile yapılırdı.²⁴⁹ Şayet çevresine hendek kazılan kurganın üstünden toprak yığını çıkarsa bu hendeğin amacı kurganın yapımını tamamlamak olurdu. Hendekten çıkarılan toprak kurganın üzerine yığılmamış ise de bunun kesinlikle bir ritüel amacı taşıdığı ve az önce bahsi geçen ölüler ve yaşayanlar çizgisini belirtmek olduğu kabul edilmiştir.²⁵⁰ Ancak bu uygulamanın Hunlarda olup olmadığı üzerine kesin bir yorum henüz getirilememektedir.

Hun kurganlarından çıkan malzemeler genel mahiyette ele alındığında, elde edilen eserler arasında göçebe sanatının en önemli ürünleri olan at koşum takımlarının büyük bir yer

²⁴⁸ Bahaeddin Ögel, 2001, s.763.

²⁴⁹ Muzaffer Gürsoy, "Doğu Kazakistan Tarbagatay Yamacındaki Şilikti Baygetöbe Kurganı", *TEKE Dergisi*, sayı:1-3, Türkiye, 2012, s.43.

²⁵⁰ Doğu Kazakistan'da Eleke Sazı Vadisinde görülen Saka dönemi mezar örnekleri. Arkeolog Perdehan Musırmankul ile yapılan görüşmeden.

tuttuğu görülür. Bunun dışında kurganlar, maden, ahşap, deri, keçe, yün malzemelerden yapılmış sanat değeri yüksek birçok eseri barındırmaktadır.

Hunlara ait buluntular arasında yer alan kazanlar, Hun eserleri arasındaki en karakteristik örneklerden biridir. Asya Hunlarının ve Avrupa Hunlarının birbirinin devamı olduğunu savunan araştırmacılar bunu ispat için kazan örneği üzerinde de dururlar. Avrupa’da ele geçen kazanların Hunların ilk yurdu olan Ordos’taki kazanlarla (ufak değişimler de göz önünde bulundurularak) tipolojik benzerliği üzerinde dururlar. Bu kültürel sürekliliğin izlerini Hunların göç güzergâhları üzerinde bulmak mümkün olmuştur. Kazanlar, Urumçi, Altay, Volga ve Macaristan’a varan göç silsilesinin de bir nevi izleri olarak yorumlanmıştır²⁵¹ (Resim 13).

Gözde Sazak, üç ayaklı karakteristik Hun kazanlarını, destanlara ve mitolojik öğelere dayanarak; eserleri bireysel bilinç ve toplumsal bilinç kavramları üzerinden anlatmıştır. Bu açıklamaya göre, Altay Yaratılış Destanlarında dünya yaratıldıktan sonra üç balığın üzerine konulmuştur. Bu üç balık dünyanın düzenini ve dengesini sağlamaktadır.²⁵² Benzer bir ifade Kutadgu Bilig’de geçmekte ve adaletin anlatıldığı bölümde üç ayaklı bir tahttan bahsedilmektedir. Eğer birine bir şey olursa taht çöker. Kanun ve nizam sahibi hükümdar da bu tahtta oturmaktadır. Yani, üç ayaklı kazanlar da Hun hükümdarının adaletini sembolize etmiş ve Hunların gittiği her coğrafyada bu kazanların varlıkları tespit edilmiştir.²⁵³

Suni bir tepe olarak görünen kurganların, yeraltında da tıpkı bir ev gibi inşa edilmiş olması sembolik olarak ölünün, diğer dünyada buradaki yaşamına benzer bir yaşam süreceğine inanıldığını düşündürmektedir. Bu dünyada kullandığı eşyalar da ölünün mezarına konulur ki; bu da diğer yaşamında rahat etmesi içindir.²⁵⁴ Bu inançla benzer

²⁵¹ Étienne de La Vaissière “Hunlar ve Xiongnu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, çev: Yrd. Doç. Dr. Özgür Yılmaz, 16/1, 2016, s.192-193.

²⁵² Gözde Sazak, 2014, s.118.

²⁵³ Gözde Sazak, 2014, s.120.

²⁵⁴ Yaşar Çoruhlu, “Eski Türklerde Ölüm”, *Cogito*, sayı:40, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.250.

olan bir anlayış da balbal dikme geleneğidir. Dikilen balballar, mezarda yatan kahramanın hayatı boyunca öldürdüğü düşmanı temsil ederken aynı zamanda ölümden sonra da kahramanın hizmetkârları olacağı inancını taşımaktadır. Bu balbal dikme geleneği İskitlerde ve yoğun bir biçimde Göktürk döneminde görülmektedir²⁵⁵ (Resim 14).

Her bir kurgan kendi dönemini; sosyal yapısını, kültürel kodlarını, içinde yatan gömünün hayatını ve toplumda edindiği konumu anlatır. Ölen kişi, bireysel olarak ne kadar üst konumda ise ona hazırlanan mezar da o denli büyük ve mezar eşyaları da o derece çok ve kıymetli oluyordu. Tarih araştırmalarında kronoloji, göç güzergâhları, toplumsal yapı, etnik ve kültürel miras gibi konularda başvurulması gereken en önemli maddi kaynak grubunu mezarlar ihtiva etmektedir. Erken devir Türk sanatında ve ölü gömme geleneklerinde ilk ve en büyük rol ise yine kurganlara aittir.

2.5. KENKOL KÜLTÜR ÇEVRESİ VE KURGANLARI

Tanrı Dağları ve özellikle batı uçları eski çağlardan itibaren İç Asya toplumlarının tarihi ve kültürel gelişiminde önemli bir mihenk taşı konumundadır. Bu bölge, tarih boyunca birçok toplumun kültürel etkileşimine sahne olmuştur. Tanrı Dağlarında bugüne dek yapılan arkeolojik keşifler ve elde edilen sonuçlar bu etkileşimin ve yoğunluğun delili konumundadır. Arkeolojik araştırmalar neticesinde buradaki kültürel devamlılık da rahatlıkla açıklamaktadır. Bölgede Bernştam ile başlayan araştırmalar takip eden yıllarda da devam etmiştir. Malzemeler yalnızca arkeologların değil tarih, etnografya ve epigrafi uzmanlarının da dikkatini çekmiştir.²⁵⁶ Tanrı Dağlarındaki en önemli kurgan grubu ve kültür çevresi hem büyüklüğü hem de verdiği önemli ayrıntılar sayesinde “Kenkol” olmuştur (Resim 15).

²⁵⁵ İbrahim Çeşmeli, 2016, s.53.

²⁵⁶ Kubatbek Tabaldiyev, “Tanrı Dağları Göçebe Türkleri Ölü Gömme Gelenekleri (VI.-XIV.y.y.)”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, 2.cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.309.

Kırgızistan'ın kuzeybatısında Talas eyaleti içerisinde bulunan Kenkol kurganları Kazakistan'ın hemen sınır bölgesinde yer almaktadır. Talas vadisinde Kenkol nehrinin sağ kıyısında konumlanır. İpek Yolundaki önemli noktalardan biri bu bölgedir. Aynı zamanda Kenkol medeniyeti, İpek Yolu boyunca yer alan çeşitli kültürel merkezlerle de iletişim içerisinde olmuştur. Kenkol medeniyetinin oluşturulduğu bölge, dağların ve vadilerin bulunduğu, hayvan yetiştiriciliğine uygun iklim şartlarının olduğu bir sahadır. Aynı zamanda bu bölgede, Tanrı Dağlarının iç kesimlerine dek uzanan ticaret kervanlarının yarattığı bir dinamizm de vardı. Bundan dolayı çok sayıda kale ve ticaret merkezi kurulmuştur. Bölgede erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan göçebe kavimlerin varlığı ile yoğun diplomatik ilişkiler de yaşanmıştır. Tüm bu yoğunluk açık bir biçimde mezar ve gömü geleneklerine yansımıştır. Açılan mezarlarda cesedin yanında, ticaret yolu boyunca taşınan ithal mallar da görülmüştür.²⁵⁷ Kenkol kültürünün tipik buluntuları arasında ahşap tabak ve bardaklar, kemik kaplamalı kompozit yaylar, kemik ve demir temrenler, Çin örneklerine benzeyen ahşap masalar, ipekli kumaşlar, çift gömüler (bazen çocuklarla birlikte) ve kafatası deformasyonu yer almaktadır.²⁵⁸

A. N. Bernştam, Kenkol kültürünü Asya Hunları ile bağdaştırmış; bu kültür çevresinin ve arkeolojik anıtların Hunlara ait olduğunu savunmuştur. Ona göre, Hunların Asya'nın doğusundan ve iç bölgelerinden Avrupa'ya; Macaristan topraklarına değin varan göçünde Kenkol bölgesi önemli bir durak noktası olmuştur. Hunların doğu ve batı arasındaki bağlantısı bu noktada gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Kenkol kurganları Hun İmparatorluk yapısının varlığı ile ilgili kültür noktalarından biri olmuştur. Hem antropolojik hem de kültürel bir sentez vardır. Hunlardaki farklı kavimlerin birliğinin güzel bir örneğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu durum Hunların batıya olan hareketlerinin başlangıcındaki önemi yansıtmaktadır.²⁵⁹ Devam eden araştırmalarda

²⁵⁷ Karl Baipakov, *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, International Institute for Central Asian Studies, Semerkant, 2011, s.42.

²⁵⁸ A. N. Bernştam, *Oçerk İstori Gunnov*, Lenngradskii Gosudadrstvennıy Üniversitet, Leningrad, 1951, s.103.

²⁵⁹ A. N. Bernştam, 1940, s.32.

Bernştam'ın fikrini destekleyenler de bunun yetersiz bir sonuç olduğunu düşünerek Kenkol kültürünü farklı toplumlara mal edenler de olmuştur.

Bölgedeki ilk kazı çalışmalarını başlatan Bernştam, Kenkol kurganlarını Hunların batı topraklarına girişinin birer delili olarak kabul ederken Çin kaynaklarındaki bilgilerden de destek almıştır. Bu bilgilere göre Hunların M.Ö. 55 yılında güney kuzey olarak bölünmesinden sonra Şanyü Çiçi'nin önderlik ettiği Kuzey Hunları Çin tahakkümünü kabul etmeyerek Tanrı Dağlarını geçmiş ve Kang-Kü'ler ile komşu olmuşlardır. Kang-Kü kağanı, Şanyü Çiçi'ye kızını vermiş ve bazı topraklarının hâkimiyetini Çiçi'ye bırakmıştır. Çiçi'nin kurmaya başladığı göçebe üstünlüğünden çekinen Çin askeri sefer düzenlemiş ve Çiçi'yi yenilgiye uğratmıştır. Çiçi'nin Talas boylarında kurduğu merkez ile Kenkol mezarlarının yer aldığı bölgede coğrafi bir denklik söz konusudur. Böylece Hunların ilk kitlesel göçü M.Ö. I. yüzyılda gerçekleşmiştir. İkinci kitlesel göç ise M.S. I. yüzyılın sonuna doğru, 87-91 yıllarında gerçekleşmiştir. M.S. II. yüzyılın başında Barköl'den Hazar Denizi'ne kadar olan sahaya sistemli bir göç ile hareket ettikleri zaman üçüncü kez Batı Tanrı Dağlarına girmişlerdir. Batıya olan hareket bu tarihten sonra da devam etmiştir. Bu süreç, M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasında gerçekleşmiştir ve bu tarihsel bilgi mezarların arkeolojik tarihlendirilmesiyle örtüşmektedir. Bernştam'a göre bu kayıtlar Hunların tekrarlanan göçleriyle, batı topraklarına defalarca kez girdiğini ve burada uzun süre varlık gösterdiklerini iddia etmeyi mümkün kılmaktadır.²⁶⁰ Buna ek olarak Bernştam, İli vadisindeki Kara Çako, Talas'taki Berkkara, Narın bölgesindeki Alamişik, Arpa bölgesindeki Burma Çap ve Issık Göl'deki Kırçin kurganlarını batı bölgelerine gelip yerleşen ve neredeyse iki yüz yıl (M.Ö.50'ler- M.S.130) hâkim olan Hunların kalıntıları olarak yorumlamaktadır.²⁶¹

Kurgan araştırmalarındaki en önemli problematiklerden biri de etnik aidiyet sorunudur. Bu aidiyet tartışmalarından biri Kenkol insanları hakkındadır. Bernştam, Kenkol kazılarında ele geçen ok ucu, seramiklerin formları ve ipek kumaşları (M.Ö. 1.yüzyıl-M.S.1.yüzyıl) analiz ederek bu kurganların Hunlara ait olduğu sonucuna varmıştır.

²⁶⁰ A. N. Bernştam, 1940, s.28.

²⁶¹ A. N. Bernştam, 1951, s.85.

Buluntuları tekrar inceleyen Sorokin de (1954-1956) Kenkol Kültürünün yerel karakterini göstererek Bernştam'ı eleştirmiştir. Ayrıca M.S. II. - M.S. IV. yüzyıl şeklinde yeni bir tarihlendirme sunmuştur. Kenkol kurganlarında Podboy²⁶² mezar örnekleri bulunuyordu. Bu mezar türünü kimi araştırmacılar, yabancı etkilerin bulunduğu yerel gömü tarzı olarak belirtmiştir. Kurganlarda farklı etnik grupların karakteristik izleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Zadneprovsky özellikle Podboy tipi mezarların varlığını Yüceçilerle ilişkilendiriyordu. Buna rağmen Çinli arkeologlar bunu desteklememiş, Kuzey Çin'deki Ningxia eyaletinde açığa çıkarılan Podboy türü mezarları Hun kalıntıları olarak değerlendirmişler ve Kenkol'daki mezarlar ile ilgili görmüşlerdir.²⁶³

Türkiye'de Türk tarihi ve kültürü alanındaki önemli isimlerden biri olan Bahaeddin Ögel de Kenkol'u Hun topluluklarına atfetmiştir. Kenkol'u, Talas bölgesindeki Hun varlığını ve kültürünü aydınlatabilecek önemli bir merkez olarak yorumlamıştır ve bölge için M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. IV. yüzyıl arasında bir tarihlendirme sunmuştur.²⁶⁴

Kenkol kurganlarındaki katakomb mezarlarda yürütülen kazılarda cesetlerin ahşap tabutla gömüldüğü, mezarlarda silahlar, ok uçları ve tipik bir Hun yayı ele geçen önemli malzemeler arasındadır. Çanak çömlekler ve gündelik kullanımdaki eşyaların ise yerel kabilelerin üretimi olduğu tespit edilmiştir. Kenkol insanlarında iki farklı ırk tespit edilmiştir; çoğunluğu Pamir-Fergana europid tipteydi, diğer europid grupta da önemli miktarda mongoloid karışım vardı. Hep bir tartışma konusu olan Kenkol'un aidiyeti meselesinde Zadneprovsky, buradaki mezarların yaygın Hun tipinden farklı olduğunu öne sürerken bölgedeki Kang-kü ve diğer yerel nüfusların varlığının da burada siyasi

²⁶² **Podboy Kurgan (подбой курган):** Bu tür kurganlarda mezar odasında ayrı bölme daha bulunur. Bu bölme, zeminden yana doğru açılarak yapılırdı. Ceset bu yan bölmede kimi zaman tabutlu kimi zaman tabutsuz, kimi zamanda kamış üzerine yahut ahşap yatağa (Kenkol örneklerinde olduğu gibi) yatırılarak defnedilirdi. Bu bölmelerin girişlerinin taş levha, kamış vs. ile kapatıldığı örnekler mevcuttur.

²⁶³ Kazım Abdullaev, "Nomad Migration in Central Asia", *Proceedings of the British Academy*, sayı:133, 2007, s.77.

²⁶⁴ Bahaeddin Ögel, 2014, s.97.

üstünlüğü olan Hunların toplum yapısına etki ettiğini söyler. Kenkol kültürünü yaratanların Hun ve Kang-Kü nüfusuna ait olduğunu belirtir.²⁶⁵

Kenkol mezarlarından çıkan kemikler üzerine inceleme yapan antropologlar (T. A. Trofimova, E. V. Jirov, V. V. Ginzburg, N. N. Mikleşevskaya) europoid ve mongoloid ırkların özelliklerini taşıyan bir ırk olduğunu açıklamıştır. Kenkol kültürünü ilk aşamada Tanrı Dağlarını geçerek göç etmiş olan Hun, Vusun ve Yüecilerin oluşturmuş olabileceği düşünülmektedir. Bundan sonraki aşamada da Göktürkler etkili olmuştur.²⁶⁶ Tanrı Dağları çevresinde Göktürk dönemi ve devamındaki iki yüzyıl içinde, daha kuzey bölgelerdeki Göktürk kurgan geleneği ufak değişikliklerle devam etmiştir.

Örneğin; Tanrı Dağ bölgesinde Kenkol mezarları ile benzerlik gösteren Çon-Noo ve Taş-Töbö (Taş-Tepe) mezarları 6. ve 7. yüzyıla; Göktürk dönemine aittir. Kenkol'da ölümler zemin hizasından yana doğru açılan ikinci bir bölmeye gömülmüştü (podboy). Tabaldiyev, bu uygulamayı Altaylı Türk kavimlerle Kenkol sahiplerinin etkileşimine dayandırmaktadır.²⁶⁷

Tanrı Dağları çok uzun süre farklı topluluklara ve kavimlere ev sahipliği yapmıştır. Bozkır kültür çatısı altında yaşayan bu konargöçer kavimlerin bölgedeki izlerinden biri kurganlar olmuştur. Kenkol medeniyetinde, Göktürk, Türgeş ve Karluk kurganlarındaki ortak özelliklerden biri; teçhizatlarıyla birlikte sahibinin yanına gömülen atlar olmuştur. Bölgede XI-XIV. yüzyıl ile beraber kurganlarda İslamiyet'in etkileri görülmeye başlamış ve ölümlerin yanına at yerine sadece teçhizatları gömülmeye başlamıştır.²⁶⁸

²⁶⁵ Y. A. Zadneprovskiy, "The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander", *History of Civilizations of Central Asia*, cilt: 2, Unesco Publishing, 1994, s.460-461.

²⁶⁶ Alparslan Aşık, a.g.t., 2006, s.60-61.

²⁶⁷ Kubatbek Tabaldiyev, 1994, s.310.

²⁶⁸ Kubatbek Tabaldiyev, 1994, s.310.

Tanrı Dağları ve komşusu Yedisu Bölgesindeki göçebe kültürlerinde dromoslu mezarlar ve katakomb²⁶⁹ mezarların varlığı Kenkol'daki örnekler sayesinde bilinmektedir. Bu mezar yapıları Sakalardan farklı olarak yorumlanmış; Vusunlara ve Hun kavimlerine atfedilmiştir. Yedisu ve Tanrı Dağlarında Hun, Kang-kü ve Vusun iletişimine dair işaretlerin olduğu da belirtilmektedir.²⁷⁰

1950-51 yıllarında A. K. Kibirov yönetiminde, Kırgızistan'daki Celalabat vilayetinin Catka bölgesinde yer alan arkeolojik kalıntılar incelenmiştir. Çalışmalarda, M.Ö. I. yüzyıl ve M.S. IX.-X. yüzyıllar arasında yaşamış olan toplumlara ait birçok kurganın kazısı yapılmıştır. Hun dönemine ait olan Miyankol, Uzunbulak ve Cukurcak mezarlıkları da çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu bahsi geçen kurganlar katakomb mezar türünde yapılmıştır. Bu katakomb mezarlar yapı itibariyle Kenkol kurganlarının benzeriydi.²⁷¹

İ. K. Kojomberdiyev ve ekibi tarafından Ketmen-Töbö bölgesinde yapılan kazı ve incelemelerle elde edilen bilgiler Kenkol kültürüne ait sahanın genişlemesine sebep olmuştur. Bulunan eserlerden yola çıkarak bu kültür için Kojomberdiyev, M.S. II-IV. yüzyıllar arasında bir tarihlendirme yapmıştır.²⁷²

Günümüz sınırlarıyla Kırgızistan'ın bulunduğu topraklarda M.Ö. II. yüzyıl ve M.S. VI.-VII. yüzyıllar arasında Hun ve Vusun varlığı görülür. Bu döneme ait kalıntılar Kenkol kültürü dairesinde bulunmaktadır. Yalnızca 1958-1980 yılları arasında Ketmen-Töbö'de, 18 mezarlıkta 500'den fazla kurgan kazısı gerçekleştirilmiştir. "Yapılan, araştırmalar sonucunda Ketmen-Töbö bölgesinin Kenkol medeniyeti içindeki en eski merkezlerden

²⁶⁹ **Katakomb Türü Kurganlar:** Bir nevi mahzen türü mezar. Katakomb girişi kurganın eteğinden itibaren başlar. Katakomb yolu, dromostan farklıdır, yüzeyde bir koridor inşası söz konusu değildir. Bu mezar türünde tünel benzeri kazılan alanın üzeri yığma şeklinde toprakla kapatılıyor. Bu türün geçmişi, M.Ö. IV. ve III. bine dek uzanmaktadır.

²⁷⁰ Sergei V. Alkin, "Sincan'ın Tiyan Şan Bölgesindeki Yeni Arkeolojik Keşifler: Erken Türk Kalıntıları İçin Bir Araştırma", *Türkler*, cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.550; Yu. A. Zadneprovski, Stepnaya Polosa Asiatskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremya, *Nauka*, Moskova, 1992, s. 73-87.

²⁷¹ Alparslan Aşık, 2006, s.54.

²⁷² Alparslan Aşık, 2006, s.55.

biri olduğu anlaşılmıştır.”²⁷³ Bu mezarlıktaki kurganlar dağınık vaziyettedir. Ölüler kimi zaman ağaç tabutlarda kimi zamanda direk mezar çukuruna konulmak suretiyle defnedilmiştir. Çoğunda kafatası deformasyonu görülen iskeletler genel olarak doğuya doğru yerleştirilmiştir.²⁷⁴

Ketmen-Töbö bölgesinde yer alan Akçi-Karasu mezarlığı yağmaya ve soygunlara maruz kalmış olsa bile buradan kıymetli eşyalar ele geçmiştir. Bunlar arasında dikkat çeken bir örnek ölülerin yüzüne konulan altın maskelerdir. Bu gelenekteki eserler, Asya içlerindeki büyük göç zamanına denk gelmektedir.²⁷⁵ Bu ve diğer eşyalar, -geniş çerçevede- Kenkol insanların, çevre toplumlarla ve kültürlerle olan etkileşimini göstermektedir.

Kenkol kurganları katakomblardan ve sıradan çukurların bulunduğu mezarlardan oluşmaktadır. M.Ö. I. yüzyıl ve M.S. I yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir. Çok sayıda veri elde edilmiştir ki bunlara ipek malzemeler de dâhildir. İpek yolu rotasındaki önemli durak noktalarından biri konumunda olan Kenkol bölgesinde bulunan kimi ithal malzemeler, İpek yolu boyunca uzanan tarihsel ve kültürel bölgelerle ve İç Asya'nın farklı etnisiteye sahip göçebeleriyle Kenkol insanların arasında bir ilişki olduğunu doğruluyor.²⁷⁶

Kırgızistan'ın neredeyse tamamında geniş çaplı araştırmalar yapan Bernştam, Talas bölgesindeki arkeolojik çalışmalarında, M.Ö. I. yüzyılda Asya Hunlarının, Avrupa yönünde yayılmalarından önce bu bölgede olduklarını tespit etmiştir. Bernştam, bu Hun bölgesinin Moğolistan ve Ordos ile bağlantısını buluntulardan ortaya koymuştur. Örneğin bu kurganlardan çıkarılan ipekli kumaşlar Noin Ula kurganlarından çıkarılanlarla büyük oranda benzerlik göstermekteydi.²⁷⁷

²⁷³ Alparslan Aşık, 2006, s.58.

²⁷⁴ Alparslan Aşık, 2006, s.59.

²⁷⁵ Alparslan Aşık, 2006, s.59.

²⁷⁶ Karl Baipakov, 2011, s.42.

²⁷⁷ Gözde Sazak, 2014, s.81.

Kenkol kurganlarını önemli kılan keşiflerden biri “kafatası deforme geleneği”dir (Resim 18). Bu gelenek İç Asya’nın erken dönem kurganlarında tespit edilmiş ilginç bir göçebe geleneğidir. Kökeni üzerine çeşitli tartışmalar olsa da tespit edildiği coğrafyaların Hunların göç coğrafyası olması ve geleneği uygulayan farklı toplumların da Hunlarla temasta bulunmuş olmaları sebebiyle bu gelenek çoğu araştırmacı tarafından Hunlara atfedilmektedir. Uygulama, bebeklerin doğumdan 2-3 yaş aralığındaki zaman zarfına kadar, kafataslarının çeşitli bağlama yöntemleriyle yahut özel tasarlanmış bir takım mekanizmalar vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Henüz çocukken şekillendirilen kafatasları bir daha eski formuna kavuşmuyor ve bu şekil, kişiye sabit bir görünüm kazandırılıyordu.²⁷⁸ Bilinçli bir şekilde biçimlendirilen kafataslarının örnekleri, Tanrı Dağlarında, Talas Vadisindeki Kenkol kurganlarından ele geçen bulgularda görülmektedir.²⁷⁹

Geniş bir coğrafyada ve farklı toplumlarda görülen bu gelenekte, Kenkol kurganlarından çıkarılan örnekler, Akhun hükümdarı Toramana’ya ait olarak gösterilen paradaki koni biçiminde şekillendirilmiş kafatası ile benzerlik göstermektedir.²⁸⁰

Tespiti en zor olan konu ise bu uygulamaların hangi amaçla yapıldığıdır. Öne sürülen fikirler arasında; sağlıkla ilgili bir işlem, inançlarla ilgili bir uygulama yahut soylu sınıfın ayırt edilebilmesi gibi amaçlar yer almaktadır.²⁸¹

Bir takım çalışmalara göre bilinçli kafatası deformasyonunun Avrupa’ya Alanlar ve Sarmatlar vasıtasıyla geldiği anlaşılmıştır. Sarmatların da bu geleneği İç Asya’da, Kazakistan bölgesinde görüp benimsedikleri anlaşılmıştır. Çünkü geleneğin, bu bölgede daha eski ve daha köklü bir varlığının olduğu görülmüştür. Bu sonuca varırken de ele alınan başlıca bölge Kenkol kültür çevresi olmuş ve Kenkol’dan elde edilen buluntular

²⁷⁸ Umut Üren, “Doğu Avrupa’da Kafatası Şekillendirme Geleneği ve Batı Hunları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt:4, sayı:2, 2019, s.58.

²⁷⁹ Umut Üren, 2012, s.63.

²⁸⁰ Umut Üren, 2012, s.66.

²⁸¹ Umut Üren, 2012.s.76.

esas alınmıştır. Kendine zarar vermek başlıca farklılaşma aracıdır. Bu gelenek ve amacı, sosyal statünün bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.²⁸²

Rus antropolog Marina Butovskaya, bunu sözel olmayan iletişimin bir parçası olarak yorumlar. Bilinçli bir şekilde deforme edilen vücudun dost ve düşman kabileler arasında bir ayırım yapmaya hizmet ettiğini söylemiştir. Kafatası deformasyonu, kişinin ömrü boyunca taşıyacağı bir sosyal işaret konumundadır. Böylelikle deformasyonu taşıyan kişi ve diğer insanlar arasındaki fark görünür hale gelir.²⁸³ Dönemin estetik ve güzellik anlayışını yansıttığı ihtimali de düşünülmüştür. Ancak birçok ihtimalin bulunduğu bu konuda yine de çoğu araştırmacı, bilinçli deformasyondaki esas itici gücün (en azından erken dönemlerde) sosyal statü farklılıklarının işareti olduğunu kabul etmiştir.

Bilinçli kafa şekillendirme geleneği, İç Asya bozkırlarından Orta ve Batı Avrupa'ya yayılan bir nevi “moda dalgası” idi. Kafatası deformasyon geleneğinin İç Asya grubunu temsil eden bölge, Tanrı Dağın batısı; Kenkol medeniyeti olmuştur. Ele geçen buluntular M.Ö. 1.yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ayrıca burası geleneğin kökeninin olduğu bölge olarak düşünülmektedir.²⁸⁴ Bernştam’ın Kenkol’un yerli halka ait olmadığı tezinin dayanak noktalarından birisi kafatası deformasyonudur. Bu gelenek yerli halk için yabancı bir gelenektir ve Hunların bölgeye gelişi ile birlikte görülmeye başlamıştır.²⁸⁵

Tanrı Dağları hem doğusu hem de batısı itibarıyla insan ve kültür anlamında İç Asya’nın en yoğun coğrafyalarından biri olmuştur. Batısında yer alan Kenkol kurganlarının aidiyet tartışması halen devam etmektedir. Ancak bu durum Kenkol’da kurulan medeniyetin ve sunduğu bilgilerin önemini değiştirmemiştir.

²⁸² Maria A. Balabanova, “Reconsidering the Issue of Eastern Migrations in Connection with the Artificial Cranial Deformation Practices among the Late Sarmatians”, *Social Evolution & History*, cilt:18, sayı:2, 2019, s.194.

²⁸³ Maria A. Balabanova, 2019, s.198.

²⁸⁴ Mónica Molnár, István János, László Szűcs, László SzathMáry, “Artificially Deformed Crania from the Hun-Germanic Period (5th–6th century ad) in Northeastern Hungary: Historical and Morphological Analysis”, *Neurosurg Focus*, cilt: 36, sayı: 4, 2014, s.6.

²⁸⁵ A. N. Bernştam, 1940, s.29.

2.5.1. Buluntular

Kurganlar yalnızca toplumun inançları ve ölü gömme gelenekleri hakkında değil içindeki cesetlerin toplumsal statüleri hakkında da önemli ipuçları verir. Bir kadına, bir erkeğe, bir savaşçıya, bir hükümdara yahut soylu tabakaya ait insanların mezar buluntuları tabiatıyla farklılık arz eder. Kenkol kurganlarındaki kadın iskeletlerinin yanında günlük kullanıma ait eşyalar, ağaçtan yapılmış sepetler, mutfak araç-gereçleri bulunmuştur.²⁸⁶ Mutfak, bir evin ana bölümüdür. Evin mutfağından ve genelinden sorumlu olan ve gündelik akışta önemli bir konuma sahip kadın da her gün kullandığı; yaşama o yönde katkı sağladığı eşyalarıyla gömülmüştür. Genel olarak kurgan buluntuları gömülü olan kişinin mevki ve cinsiyet farklılıklarını belirgin bir biçimde sunar.

Kenkol Vadisi tamamen göçebe kültürü ve bozkırlı göçebelere ait kurganları barındıran bir bölgedir. Burada bulunan kurganlar yaklaşık olarak aynı boyuttur (15-20 metre çapında, 0,80-1 metre yüksekliğinde). 1938’te toplam 8 kurgan; 1,2,5,6,7,8,9,10 numaralı kurganların kazısı yapılmıştır.

Kenkol kurganlarının mimarisi ve inşası incelendiğinde dromoslar, katakomb türü ve podboy türü mezarlar görülmektedir. Dromoslar mezar odasına uzanan koridorlu girişlerdir. Podboy türü mezarlar ise Muzaffer Gürsoy’un Türkçe’ye “sapma mezar” olarak çevirdiği yapılardır.²⁸⁷ Bu mezarlarda çukurun zemininden yan tarafa doğru bir bölme daha açılır ve cesetler tabutlu yahut tabutsuz bir biçimde bu bölmeye defnedilirdi. Kimi mezarlarda bu bölmenin girişi çeşitli ağaç parçalarla, kamışlarla yahut taşlarla kapatılmıştır. Katakomb türü mezar ise yığma tekniği ile yapılan ve bir çeşit tünel şeklindeki girişe sahip olan mezarlardır.

²⁸⁶ Bahaeddin Ögel, 2014, s.97.

²⁸⁷ Muzaffer Gürsoy, a.g.m., 2019, s.149.

1 Numaralı Kurgan; doğu-batı doğrultusunda çapı 11,40 m, kuzey-güney doğrultusunda 13 metredir. Kurgan tümseğinin ortasındaki çimen tabakanın altında orta boy taşlar döşenmişti. Mezar çukurunda 3 metre derinliğe inilmesine rağmen kömür kalıntıları dışında buluntuya yahut iç mezar yapısına ulaşamamıştır.²⁸⁸

2 Numaralı Kurgan; çapı 14 metre, kuzey hizasındaki yükseklik 0,70 metre, güneyde 1,34 metre. Mezar tümseğinin üstünde az belirgin bir oyuk bulunmaktadır. Bu kurganın güney şeridinde 3,45 metre uzunluğunda mezara doğru hafif eğimli bir dromos mevcuttur. 2,80 x 1,80 boyutundaki mezar odası oval planda inşa edilmiştir. Mezarda 40-60 yaş arasında erkek ve kadın cesedi bulunmuştur. Ayrıca mezardan ahşap bir masa ok ucu, ahşap ve demir parçaları ile kül kalıntılarına rastlanmıştır.²⁸⁹

5 Numaralı Kurgan; 13 metre çapındadır. Mezar odasının duvarı ve tavanı deforme olmuş durumdadır. Mezarda 50-60 yaşlarında bir erkeğin iskeleti bulunmuş ve kafatasındaki deformasyon gözlenmiştir. Bunun dışında ahşap kâseler, kemik temrenler, desenli, dokuma ipek kumaş parçaları, sürahi ele geçmiştir.²⁹⁰

6 Numaralı Kurgan; çapı güney-kuzey istikametinde 10,55 ve doğu-batı istikametinde 8,10 metredir. Güneybatı-kuzeydoğu yönünde 2,50 metre uzunluğunda dromos tespit edilmiştir. Dromos oval planlı bir mezar çukuruna uzanmaktaydı. 20-25 yaş arası erkek ve kadın iskeletleri ile iki çocuğa ait iskeletler karışık halde bulunmuştur. Bu mezardaki bebekler dâhil tüm kafataslarında bilinçli deformasyon görülmüştür. Bunların yanında iki yay kalıntısı, ahşap bir beşik ve yine ahşaptan gündelik kullanımdaki eşyalar bulunmuştur.²⁹¹

²⁸⁸ A. N. Bernştam, 1940, s.5.

²⁸⁹ A. N. Bernştam, 1940, s.6.

²⁹⁰ A. N. Bernştam, 1940, s.6.

²⁹¹ A. N. Bernştam, 1940, s.7.

7 Numaralı Kurgan; bu kurganın çapı güney-kuzey ekseninde 10 metre, doğu-batı ekseninde 12,10 metredir. Kurganın güneydoğu kısmında 1,30 metrelik derinlikte 60'lı yaşlarda bir kadın iskeleti bulunmuştur. Güney-kuzey hizasında 3,45 metre uzunluğa sahip bir dromos giriş bulunmaktadır. Diğer mezarlar oval bir iç mimariye sahipken bu mezar kare bir inşaya sahiptir. Daha derinde ise 40-50 yaş aralığında erkek ve 25 yaş civarında kadın iskeletleri bulunmuştur. Cesetlerin kafası güneydoğu yönünde yerleştirilmiştir. Yine bu mezardan da ahşap masa parçaları, demir ve kemik temrenler ve kap-kacak parçaları ele geçmiştir.²⁹²

8 Numaralı Kurgan; çapı kuzey-güney 12 metre, doğu-batı 11 metredir. Güneydoğu-kuzeybatı yönünde 4 metre uzunluğunda bir dromos açığa çıkarıldı. 40-50 yaş aralığında bir erkeğin iskeleti iyi korunmamış bir vaziyette bulundu.²⁹³

9 Numaralı Kurgan; kurganın çapı kuzey-güneyde 11 metre, doğu-batıda 10 metredir. Kuzeyde 5,85 metre uzunluğunda bir dromos bulunmaktadır. Dromosun mezar çukurundaki girişi taş levhalarla kapatılmıştır. Mezarın iç yapısı oval formdadır. 40-60 yaş aralığında kadın ve erkek iskeletleri bulunmuştur. İskeletin altında ipek örtüler yer almaktaydı. Baş kısmı kırmızı ipek kumaşlarla bağlanmıştı. Dişi iskeletin boynunda boncuklardan yapılmış bir kolye vardı. Ayrıca kadın gömü deri pantolon ve deri çizmelerle gömülmüştür. Sol elinin orta parmağında da bir yüzük vardı. Erkek ceset kadında olduğu gibi ahşap bir yapının üzerinde uzanmış vaziyette kısmen mumyalanmış biçimde bulunmuştur. Üzerinde ipek bir gömlek, deri pantolon ve çizme ile gömülmüştür. Her iki ceset de ağaçtan yapılmış bir yatak üzerindedir.²⁹⁴

10 Numaralı Kurgan; güney-kuzey doğrultusunda 11 metre, doğu-batı doğrultusunda 14 metre çapındadır. İki tarafı arasındaki fark kurganın inşa edildiği zeminin eğiminden kaynaklanmaktadır. Kuzeyinden güneyine doğru uzanan bir dromosa sahiptir. Baş

²⁹² A. N. Bernştam, 1940, s.8.

²⁹³ A. N. Bernştam, 1940, s.8.

²⁹⁴ A. N. Bernştam, 1940, s.9-10.

doğuya yerleştirilmiş 50-60 yaş aralığında bir adamın iskeleti bulunmuştur. Mezar çukurunda 60lı yaşlarda başı batıya konumlandırılmış bir başka iskelet daha bulunmuştur. Kuzey yönünde yoğun buluntuların ele geçtiği mezarda 50-60 yaş aralığındaki biri kadın biri erkek iki iskelet daha bulunmuştur. Yine ahşaptan mamul bir masa, sürahi, kap-kacak, örülmüş sepet ve boncuklar bulunmuştur.²⁹⁵

Mezarlar incelendiğinde çoğunda inşa ve buluntular benzerlik göstermektedir. Kurgan tümseğinin yüzeye yakın kısımlarında kurban edilen hayvanların kalıntılarına rastlanmıştır. Ritüel bir iz olan yanık ve küller vardır. Bazı mezarlarda dromosun mezara giriş kısmında bulunan taş plakalar vardır. Dromoslarda mezar girişine doğru eğimli bir iniş vardır. Ancak mezar girişlerinde farklı coğrafi yönler vardır. Bunun mezarın inşa edildiği yılın farklı dönemleriyle ilişki olabileceği üzerinde durulmuştur. Cesetlerde tespit edilen bilinçli deformasyonun iki bebekte de görülmesi bu geleneğin küçük yaşta uygulandığının ve kişinin ömür boyu taşıdığı bir kimlik niteliğinde olduğunun ispatı niteliğindedir.²⁹⁶

Kenkol kurganları zengin bir ahşap içeriğe sahipti. Hem günlük eşyalarda hem de mezarın konstrüksiyonunda bol ahşap malzeme bulunmuştur. Malzemelerdeki ahşabın yerel olduğu, Tanrı Dağlarında bulunan ladin ağaçlarının kullanıldığı gözlemlenmiştir. Tabutlar (Resim 25), üzerine ölülerin konulduğu yataklar (Resim 26), ok gövdeleri, yay malzemesi (Resim 27), masalar (Resim 28), beşikler (Resim 29), kap-kacak (Resim 30), kulplar ve saplarda ahşap malzeme kullanılmıştır.²⁹⁷

Kenkol buluntuları arasında yer alan kıyafetler dönemin giyim kuşamı hakkında önemli bir resim sunar (Resim 33). Kadın ve erkek cesedin üzerindeki ipek gömleklerde, kesim ve dikimde ipek kumaşın idareli bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun ana sebebi ipeğin göçebeler için nadir bir ürün olmasından ve kolay ulaşılamamasından

²⁹⁵ A. N. Bernştam, 1940, s.11.

²⁹⁶ A. N. Bernştam, 1940, s. 14-15.

²⁹⁷ A. N. Bernştam, 1940, s.18.

kaynaklanmaktadır. Buna ek olarak deri pantolon, kemer ve içine pantolon paçalarının sokulduğu yumuşak çizmeler, kırmızı boyalı yün çoraplar, ipekten üst giyimin altında daha kabaca ipekten yapılmış iç giyim vardır. İnce ipek kumaşın menşei Çin, yün kumaşlar ise yerli üretim idi.²⁹⁸ Bu örnekler aynı zamanda dericilik, keçecilik, yün işlerinin gelişmiş bir durumda olduğunu gösterir. Kurganlarda bulunan giyimler, petrogliflerdeki çizimlere ve heykellere bakıldığında erken devir Türk kıyafetinin günümüz medeni kıyafetine çok benzer olduğu görülmektedir. Kenkol Kurganlarından da ispat edildiği üzere, pantolon yalnızca erkekler tarafından değil kadınlar tarafından da kullanılmıştır.²⁹⁹

Kenkol'da ele geçse süs eşyaları ve takılar grubu içerisinde çeşitli renklerdeki boncuklar da yer almaktadır (Resim 35). Gümüş bir saç tokası da ele geçen buluntular arasındadır. Hun sanatının karakteristik özelliklerinden birisini değerli taşlarla süslenen eşyalar oluşturmaktadır. Aynı şekilde değerli ve renkli taşlarla süslenen eser örnekleri Kenkol'da ele geçmiştir.³⁰⁰ Sanatta farklı malzemelerin bir arada kullanıldığı bu stile polikrom denmektedir (Resim 36) V. P. Mokrinin, Kenkol'da da ele geçen bu çok renkli, cam ve değerli taşlarla yapılan süsleme olan polikrom stilin kökenlerini Asya'ya yayılan Sakaların sanatı ile ilişkilendirmektedir. Bu stilin geç Saka döneminde ortaya çıktığını belirtir.³⁰¹ Stilin genel karakteri geometrik süslemelerle renkli malzemelerin kombinasyonundan oluşur.³⁰²

Hun dönemi ve mezarları üzerine çalışan Kırgız bilim insanı İ. K. Kojomberdiyev, A. N. Bernştam'ın başlattığı Kenkol Kurganlarındaki kazı faaliyetlerini 1950-70 yılları arasında devam ettirmiş ve Bernştam'ın açtığı mezarlara ek olarak yirmi dokuz mezarda kazı

²⁹⁸ A. N. Bernştam, 1940, s.23.

²⁹⁹ Uğur Üçüncü, "Türk Dünyasında Uygarlık Meseleleri", 38. ICANAS, cilt: 2, Ankara, 2007, s.806.

³⁰⁰ Sergei V. Alkin, 2002, s.548.

³⁰¹ K. Tabaldiyev, Yu. S. Hudyakov, A. Y. Borisenko, "Weaponry, Adornments and Garment Accessories from the Krasnyi Stroitel Site in the Chuy Valley of Kırgızistan", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 43/1, 2015, s.68.

³⁰² İ. E. Lubçanskii, "Materialnaya Kultura Nomadov Yushnogo Zauralya Vo II- Naçale VI Veka N. E. Polikrommie İzdelya", *Vestnik Chelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, cilt:38,sayı: 41, 2009, s.11.

yapmıştır.³⁰³ Kojomberdiyev'in kazılarında çıkan buluntuların önemli bir kısmı savunma ve saldırı silahları idi. Bu silahlar, Kenkol kültürünün çağdaşlarına göre ileri sevide bir askeri teknolojiye sahip olduğunu göstermektedir. Kenkol'dan elde edilen silahlar, savaş aletleri konusunda inceleme yapan Kojomberdiyev bu eşyalar üzerinden bir aidiyet yorumu da yapmıştır. Daha önceki çalışmalarda silahlar üzerinde detaylı inceleme yapılamamasının sebeplerinden biri aidiyet tespitinin ve kronolojik incelemenin zor oluşudur. Kenkol'dan çıkarılan buluntular söz konusu topluluğun askeri kültürünü tespit etmek için önemli bir veri grubudur.³⁰⁴

Kenkol toplumuna ait silahlar arasında ok, yay, kılıç, mızrak ve kalkanlar bulunmuştur. Kojomberdiyev bu eşyaları M.S. I.-V. yüzyıllar arasına tarihlendirir. Toplumun da Hunların baskısıyla bu bölgeye göç eden bir grup olduğunu söyler. Kenkol tipi eserler Tanrı Dağları, Fergana Bölgesi ve Taşkent dolaylarına yayılmıştır. Kojomberdiyev, Kenkol kültürünün aidiyetinin tespit edilemeyişi silah analizlerine bir engel olarak görmemiştir. Silahlar, uzak ve yakın muharebe silahları olmak üzere iki grup altında incelenmiştir.³⁰⁵ Tanrı Dağları Bölgesinde elde edilen yaylar kompozit türdedir. Kurganların soyguncular tarafından talan edilmesi sebebiyle yaylar bütün halde bulunamamıştır. Bu kompozit türdeki yayın parçaları ele geçmiştir. Bu parçalarla yapılan restorasyon yayın bütünü hakkında fikir vermektedir. Yayın menzilini ve sağlamlığı artırmak için geliştirilen bir teknoloji olan kompozit yaylar, ağaç, tutkal, kemik, boynuz, sinir gibi farklı malzemelerin bir arada kullanılmasıyla elde edilir (Resim 38). Bu modeller Hun yaylarına çok benzemektedir dolayısıyla Kenkol mezarlarının aidiyetinde ve tarihlendirilmesinde de ilk aşamada önemli rol oynamıştır.³⁰⁶ Kenkol kurganlarından ele geçen ok uçları madeni ve kemik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Üç kenarlı ok ucu stili yaygındır. Oklar incelendiğinde zırh delme özelliğinin olduğu görülmüştür. Kenkol askeri oklarını belindeki kemere metal halkalarla bağladığı sadaklarda taşıyordu. Bu tür sadak örnekleri doğuda Baykal çevresinde de çıkarılmıştır.³⁰⁷

³⁰³ Alparslan Aşık, s.148.

³⁰⁴ İ. K. Kojomberdiyev, Yu. S. Hudyakov, "Kompleks voorujeniya kenkolskogo voına", *Voennoe delo drevnego naseleniya Severnoy Azii*, Nauka, Novosibirsk, 1987, s.76.

³⁰⁵ İ. K. Kojomberdiyev, Yu. S. Hudyakov, 1987, s.77.

³⁰⁶ İ. K. Kojomberdiyev, Yu. S. Hudyakov, 1987, s.79.

³⁰⁷ İ. K. Kojomberdiyev, Yu. S. Hudyakov, 1987, s.88.

Kenkol askerinin yakın dövüş silahları ise kılıç, palaş³⁰⁸, kama, hançer ve mızraklardır. Sibiry'a'da, Moğolistan'da ve Kazakistan'da Kenkol'daki ile benzer palaş ve kılıçlar bulunmuştur. Henüz net bir yorum yapılamasa da bu bölgeler arasında kültürel bir iletişimin, tüm İç Asya göçebelerinde ortak bir stilin söz konusu olduğu düşünülmektedir. Az sayıda mızrak örneği bulunmuştur. Bu mızrakların uçları diğer İç Asya modelleriyle benzerlik gösterir.³⁰⁹ Bunların yanında çeşitli zırh parçaları da ele geçmiştir. Zırhın yapısı küçük plakalardan üst üste sabitlenmiştir; balık pulu görünümündedir. Göğüs, kol ve etek kısımlarından oluşur. Kalkanların yapısı ise yuvarlaktır. Ahşaptan yapılan kalkanlar deri ile kaplanmıştır. Kenar kısımlarına da çiviyle demir şeritler eklenmiştir.³¹⁰ Böylece, Kenkol süvarisi zırhlı, yakın mesafede kılıç, palaş, mızrak, hançer; uzak mesafede ok ve yay kullanan bir asker modeli olarak betimlenmiştir (Resim 40). Bu özellikleriyle tam bir İç Asya göçebe savaşçısının özelliklerini yansıtmaktadır.

S. S. Sorokin ise silahların yerel karakter sorunu üzerinde durmuş ve ok uçları, yay, hançer ve kılıç formlarının göçebe kavimler arasında birbirinden kolayca ödünç alınabileceğini belirtmiştir. Yine de üç köşeli ok uçlarının bazı mezarlar için ayırt edici olabileceğini vurgulamıştır. Antropolojik değerlendirmelerde ise Kenkol kültürü taşıyıcılarının Asya içlerinden, Güney Kazakistan'dan ve kısmen de Doğu Türkistan'ın eski yerli nüfusundan gelen topluluklar olduğu sonucuna varır. Katakomb mezarlardan çıkarılan kişilerin saf beyaz ırka ait ve esasında "Andronovolu" yani eski yerel nüfusun torunları olduğunu dile getirir. Diğer kısmın ise Mongoloid özelliklere sahip beyaz ırk olduğunu söyler. Bu antropolojik tür Mongoloid ırklar ile beyaz ırkların uzun süreli temasından dolayı gelişmiştir.³¹¹

³⁰⁸ **Palaş:** Kılıcın bir türü olan palaş, ucu sivri tek tarafı keskin bir silahtır. Kılıca nazaran biraz daha kısadır. Arkeoloji biliminde kimi terimler tam anlamıyla Türkçe'ye çevrilememektedir. Bu sebeple palaş terimi, Rusça kaynaklarda geçtiği şekliyle kullanıldı.

³⁰⁹ İ. K. Kojomberdiev, Yu. S. Hudyakov, 1987, s.89.

³¹⁰ İ. K. Kojomberdiev, Yu. S. Hudyakov, 1987, s.97-98.

³¹¹ S. S. Sorokin, "O datirovke i tolkovanii Kenkolskogo mogilnika". *KSIIMK. Vyp.* sayı: 64, Moskova, 1956, s.6.

VI. yüzyılın sonlarına doğru Yedisu ve Tanrı Dağları yani Kenkol kültürünün yaşandığı saha Göktürk Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmiştir ve bu topraklara göçebe Türk nüfusu yerleşmeye başlamıştır. Böylece Göktürk nüfusunun gelmesiyle Kenkol bölgesi tamamen Türkleşmiştir.³¹²

Kenkol kültüründe cilalı kaplarda Doğu Türkistan ve Çin etkisi, seramiklerin üretiminde yerel unsur, ipeklerde de yine Çin ile olan iletişim görülmektedir.³¹³ Farklı etnisitelerin ve farklı kültürlerin karşılaştığı bir bölge olmasına rağmen genel hatlarıyla Kenkol kültürü ve buluntuları incelendiğinde homojen bir yapı görülmektedir. Kenkol kurganlarının araştırılmasıyla birlikte farklı uygulamalar da tespit edilmiştir. Bunlardan biri, mezar odalarına ulaşan dromoslardır. İskeletlerde “kafatası deformasyonu” gibi ilginç bir gelenek keşfedilmiş ve bu geleneğin Asya'daki merkez noktası Kenkol olarak kabul edilmiştir.

³¹² İ. K. Kojomberdiev, Yu. S. Hudyakov, 1987, s.102.

³¹³ A. N. Bernştam, 1940, s.25.

3. BÖLÜM: ASYA HUNLARINDA KURGAN KÜLTÜRÜ ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME

Çok fazla kıymetli buluntu barındıran büyük çaplı Hun kurganları devletin merkez bölgesinde yani Orta Moğolistan'da yer almaktadır. Bu büyük çaplı kurganların Hun soylularına ait olması şüphe götürmez bir durumdur. Bunlardan en meşhuru, Moğolistan'daki Noin Ula kurganlarıdır. Bu mezarlar Hun devletinin doğu topraklarındaki Moğol kavimleri yöneten Mongoloid ırka mensup prenslere aittir. Noin Ula, yaklaşık olarak M.Ö. I ve M.S. I. yüzyıllara tarihlenmiştir.³¹⁴ Noin Ula'da açılan mezarlar barındırdığı malzemenin çeşitliliği ve zenginliği ile göze çarpar. Keçe, yün, ipek, ahşap ve madeni buluntular Hun kültürü için büyük bir bilimsel değer taşır. Asya Hunlarının devlet merkezinde yer alan Noin Ula kurganları ile merkez topraklarına göre batıda ve göç güzergâhı üzerinde bulunan Kenkol kurganları arasında bir karşılaştırma yapıldığı zaman ortaklık ve farklılık arz eden kimi detaylar bulunur. Devlet merkezindeki kurganlar soylu kişilere ait mezarlarla birlikte mezar buluntusu kapsamında kıymeti yüksek çok sayıda eser barındırır. İnşalarına bakıldığında Noin Ula'nın Kenkol'a nazaran daha büyük çapta ve daha detaylı yapıldığı görülmektedir. Tabiatıyla Kenkol gibi göç bölgesinde yer alan kurganlar daha küçük çapta ve daha sade bir inşaya sahiptir. Kurganlar aynı zamanda döneminin refah düzeyini de yansıtır. Devletin gücü ve ekonomisi iyiye kurganlar da o denli gösterişli yapılarıdır. Bu farklılıkların yanında ortaklıklar da söz konusudur. Bu ortaklık aynı kültür temelinden kaynaklanır. Zaman ve mekân değişimine rağmen Hun toplumu kültürel özelliklerini göç ettikleri tüm coğrafyalara taşımıştır. Bu noktada Moğolistan'dan Kırgızistan'a dek Hun eserlerindeki

³¹⁴ Bahaeddin Ögel, 2014, s.57.

sanatsal nitelik ve estetik zevkler benzerliğini kaybetmemiştir. Hun kurganlarının genel niteliklerinde yer alan sosyal statü ve cinsiyete yönelik yapılan definlerin varlığı da aynı şekilde devam etmiştir.

Hunların soylu sınıfına ait olan Noin Ula kurganı, Pyotr Kuzmich Kozlov ve ekibi tarafından 1925 yılında başlatılan geniş çaplı bir kazı çalışması ile açığa çıkarılmıştır (Çizim 8). Burada açılan bir mezarın derinliği 9 metredir. Noin Ula mezarlarında kademe kademe daralan “ters piramit” şeklinde bir konstrüksiyon vardır. Mezar üç bölümden oluşuyordu; dış bölme, iç bölme ve tabut. Mezar odasının duvarları ve tavanı karaçam ağacından elde edilen kütüklerle kaplanmıştır. Dört duvardan üçü dik, biri de inişli bir şekilde eğiktir. Bu dış bölmenin yanından ise iç bölmeye giriliyor. 3×1,70×1,20 ölçülerindeki geniş bölme asıl mezar olup hükümdar ölüsü tahta bir tabut içinde bu bölmede bulunmaktadır. Bu oda ağaç kütüklerle kaplanmış vaziyettedir. Altın rozetler, tabutun üstünü süsleyen altından, boncuk ve taşla işlenmiş plakalar ve tunç kazan, bulunan eserlerden bazılarıdır.³¹⁵ Bazı tabutlarda ipek parçalara altın plakalara rastlanmıştır. İpek kumaşa sarılan tabutların altınlarla süslendiği anlaşılmaktadır.³¹⁶ İpekler, lake kaplar gibi çok sayıda Çin menşeli malzemenin bulunması o dönemde Hun-Çin ilişkisini; Hunlar arasında yaşayan Çinli nüfusun varlığını, ticareti ve devletlerarası iletişimi göstermektedir. Yazılı kaynaklarda anlatılan bu ilişki kurgan buluntularıyla da onaylanmıştır.³¹⁷ Noin Ula’da bulunan pantolon, gömlek, çizme gibi giyimler modern kıyafete benzerlik gösterdiği gibi Kenkol kurganlarından elde edilen kıyafetlerle de tarz olarak ortaklık arz etmektedir.

Kenkol’da bulunan kadın gömleği kırmızı ipekten yapılmış ve sarı ipliklerle dikilmiş çok hafif ve ince bir kumaşa sahiptir. Soldan sağa doğru iliklenir. Bunun kült bir mana taşıdığı düşünülmüştür. Bilindiği gibi Hunlarda kıyafetlerin sola açıldığı hakkında kayıtlar mevcuttur.³¹⁸ Erkek gömleği Noin Ula’daki gömleğe benzemektedir. En dikkat çekici

³¹⁵ L. Ligeti, 2011, s.332-333.

³¹⁶ Bahaeddin Ögel, 2014, s.58.

³¹⁷ A. N. Bernştam, 1951, s.39.

³¹⁸ Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. : Nimet Uluğtuğ, TTK Basımevi, Ankara, 1996, s.95.

detay gömleğin manşetlerinde yer alan desenlerdir (Resim 41). Bunlar, Noin Ula'daki yün kumaş üzerinde tasvir edilen atlıların giyimindeki desenlere benzemektedir. Noin Ula ve Kenkol mezarlarında bulunan kıyafet parçaları eski göçebe giyim tarzının öğrenilmesindeki iki önemli kaynağı oluşturmuştur.³¹⁹

Tanrı Dağı kültür çevresinde bulunan kurgan gruplarından biri Kızart'tır. Kızart buluntuları bilim camiasında Hun dönemine atfedilmiştir. Buradaki kurganlarda Noin Ula örneklerinde olduğu gibi cesetler mezar çukurunun zemininden yana doğru açılan bölmelere gömülmüştür. En özel buluntular arasında yer alan kemik kaplamalı yaylar karakteristik Hun yaylarını anımsatmaktadır. Bazı mezarlardaki çift gömüler Kenkol kurganlarını anımsatır. Ok uçlarında da Kenkol benzerliği görülmektedir.³²⁰

Türk toplumlarında keçe önemli bir yere sahiptir. Keçe ve keçecilik işleri Asya Hunlarında ve ondan sonraki Türk devlet ve toplumlarında çeşitli eşyaların yapımında kullanılmıştır. Bu noktada yazılı kaynaklar ve arkeolojik kaynaklar birbirini tamamlamaktadır.³²¹ Hunlara ait çoğu kurganda olduğu gibi Noin Ula kurganlarında da Hun sanatının önemli bir materyali olan keçeden yapılmış birçok eşya bulunmuştur.

Tanrı Dağlarında günümüzde birçok farklı araştırma ekibi tarafından çeşitli alanlarda (arkeoloji, etnografya, filoloji, antropoloji) incelemeler devam etmektedir. Bu araştırmalardan biri 2008 yılında başlamış ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi desteğiyle Teskey Ala Too (Issık Göl'ün güneyindeki Tanrı Dağı silsilesi) Arkeoloji Projesi kapsamında halen sürdürülmektedir. Araştırma ekiplerinden biri de Tosor Irmağının kıyıları boyunca Hunlara ait kurganların kazılarını yürütmektedir.³²²

³¹⁹ A. N. Bernştam, 1940, s.23.

³²⁰ Bahaeddin Ögel, 2014, s.76.

³²¹ Ali Açık, *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve Sanatlar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990, s.46.

³²² Remzi Ataoğlu, Kubatbek Tabaldiyev, Kayrat Belek, Alparslan Aşık, *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Arkeoloji Çalışmaları-Kırgız Türk Manas Üniversitesindeki Arkheologiyalık İzildöölör*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, 2010, s.6.

Hunlara ait çalışmaların yıllardır devam etmesine rağmen halen açıklığa kavuşturulması gereken konular vardır. Tanrı Dağları arkeolojisinde Hun mezarlarının incelenmesi nispeten daha zor olmuştur. Bu zorluklardan biri Hun mezarlarının bu bölge için yeni bir tip olmasıdır. Tosor kurganları bölge için bilinmeyen tipteki mezarlara bir örnek teşkil etmektedir. Tosor'daki kurganların öne çıkan özelliklerinden biri taşlarla dörtgen biçimde oluşturan kurganların dört kenarında dik olarak oturtulmuş köşe taşlarının bulunmasıdır. Bir diğer özellik ise kurganların birbirine bitişik olarak inşa edilmiş olmasıdır.³²³

Ayrıca Tosor kurganlarında bazı iskeletlerde kafataslarının deforme edilmesi, ölülerle birlikte gömülen eşyalar ve yine mezarda bulunan at ve koyun kemikleri gibi buluntular, Tosor ile Kenkol kurgan grupları arasındaki benzerlikler olarak görülmektedir. Tosor'da çıkarılan yaylar Hun yaylarının en gelişmiş örneklerini sunmaktadır. Uzak mesafelere ok atabilmek ve yayın sağlamlığını artırabilmek amacıyla yayın bazı bölümleri kemikle kaplanmıştır. Dönemin savaş teknolojisi içerisinde bu yaylar önemli bir buluntu grubunu oluşturmaktadır. Tosor kurganlarının yaklaşık 3-5. yüzyıllara ait olduğu söylenebilir. C14 testleri sonucunda Üç-Kurbu kurganı M. S. 170-220 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Kazı ekibinde bulunan Kubatbek Tabaldiyev, kurganlardaki insanların bölgedeki yerli halk ile karışık kaynaştığını ifade etmiştir. Kimi geleneklerini korumaya devam eden kurgan sahipleri, yerli halkın geleneklerinden de etkilenmiştir.³²⁴

Tanrı Dağlarından doğup Issık Göl'e dökülen Tosor Nehri civarındaki kazılarda ele geçen bir başka benzer eser beşiktir. Kenkol'daki 6 numaralı kurganda iki bebek iskeletinin yanında bulunan beşiğin çok benzeri Tosor'daki Üç Kurbu kurganında da mevcuttur. Her iki örnek o dönemin beşik formlarını izah açısından önem taşımaktadır.³²⁵ Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Bölümünden bir heyetin saha araştırmaları esnasında

³²³ Kubatbek Tabaldiyev, Remzi Ataoğlu, "Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesinin Yürüttüğü ve Yapacağı Arkeolojik Çalışmalar", *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, cilt: 2, TTK Basımevi, Ankara, 2010, s.260.

³²⁴ Kubatbek Tabaldiyev, Remzi Ataoğlu, 2010, s.261.

³²⁵ Kubatbek Tabaldiyev, Remzi Ataoğlu, *Arkeoloji Albümü Arkeolojyalık Albom*, Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi, Bişkek, 2014, s.22.

Bişkek yakınlarında bir köy evinde gördüğü beşik, mevcut arkeolojik verilerle birlikte karşılaştırıldığında ortaya çıkan benzerlik dikkate şayandır. Beşiğin bulunduğu evin 80 yaşlarındaki ev sahibiyle yapılan görüşmede beşiğin, kişinin annesine ait olduğu öğrenilmiştir. Yani yaklaşık olarak 100 yıl önce bir Kırgız bebek, Kenkol'daki bebeğin beşiğine çok benzer bir beşikte büyümüştü.³²⁶ Sahibinin müzede sergilenmek üzere bağışladığı bu beşik, Manas Üniversitesi içerisinde yer alan Tarih Müzesinde sergilenmektedir(Resim 42).

Köklü bir medeniyet taşıyıcısı olan İç Asya bozkırlarında, geleneksel bozkır kültürü günümüzde halen yaşamaktadır. Tipik göçebe içeceği olan “kıımız” ve kurutulmuş peynir olan “kurut” yaygın bir şekilde tüketilmektedir. Kurutulmuş peynir, yüksek enerji ve protein sağladığı gibi taşınması hafif ideal bir göçebe yiyeceğidir. Tarihin ilk çağlarından günümüze, bozkır insanı yaşam şartlarına adapte olabilmeyi ve zor şartları kendisi için kolay kılabilmeyi hep başarmıştır. Kazak, Kırgız kadınlarının dokuduğu halılarda, keçelerde, giyim-kuşamda uzun bir geçmişe sahip olan geleneksel bozkır motifleri kullanılmaktadır (Resim 43). Geleneksel konstrüksiyonu korunan ve renk renk dokuma örnekleriyle süslenen çadır-evler, dağlık ve bozkır sahada kullanılmaya devam etmektedir. Yine kırsalda yaşayan halkın at, koyun, sığır sürüleriyle geçimini sağlayarak bölgenin geçmişten günümüze uzanan ekonomik yaşantısı sürmektedir(Resim 44). Büyük İç Asya sahasında oluşan kültürel kodlar derin ve köklü bir geçmişe sahiptir. Binlerce yıllık süreçte kimi unsurlar artık o bölgenin karakteristiği haline gelmiştir. Bu sebeple İç Asya'nın kültür tarihi incelenirken geçmiş ve bugün arasındaki bağı ve devamlılığı temel alarak başlamak anlamayı da anlatmayı da kolay kılmaktadır.

³²⁶ Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Kayrat Belek ile Haziran 2019'da yapılan görüşmeden.

SONUÇ

İç Asya, dünyanın en büyük sahasına sahip olan coğrafyalarından biridir, coğrafi olduğu kadar kültürel bir mana da taşır. Bu bölgede tarih boyunca birçok devlet kurulmuş ve sayısız kavim yaşamıştır. Farklı ırkların ortak kültürel birikimi bölgeyi şekillendirmiştir. Ancak hem siyasi hem de kültürel anlamdaki en belirgin izi de Türk kökenli toplumlar bırakmıştır. İç Asya'daki ilk Türk imparatorluğunu kuranlar Hunlar olmuştur. Hunların bölgedeki kavimleri ilk kez tek çatı altı toplamış olması, kültürel bütünlüğe de etki etmiş ve her manada yeni, köklü bir dönem başlamıştır. Birbirinden farklı ve uzak kavimlerin aynı siyasi birlik altında toplanması kavimler arası kültürel iletişim, etkileşim ve kaynaşmada önemli bir rol oynamıştır. Hunlar, engin bozkırlarda bu sahanın da karakteristiği haline gelecek olan atlı-göçebe yaşam tarzını benimsemişlerdir. Temel geçim kaynakları hayvancılık olmuş ve hayvanlarını besleyebilmek gayesi onları hareket halinde tutmuştur. Hunların belkemiği mahiyetinde olan hayvan sürülerini besleyebilmek için yaylak ve kışlak arasında sürüp giden konargöçer yaşam Asya Hun Devletinin temel unsurlarından biridir. Sanat eserlerini de göçebelik çerçevesi içerisinde, yaşam şartları bağlamında geliştirmişlerdir. Bugüne kalan çoğu sanat eseri Hun insanının üstünde, gittiği her yere taşıyabileceği gündelik kullandığı eşyalar olmuştur. Göçebe yaşam, Hunların geçtikleri, yaşadıkları coğrafyalarda hiç iz bırakmadıkları anlamına gelmez. Onlar geçtikleri her bölgede kurganları bırakmışlardır. Bu maddi veri grubu Hunlara dair birçok kör noktayı aydınlatmaktadır. Aynı zamanda bu eserlerin her biri zengin birer miras ve birikimdir.

Türk tarihinin kültürel, sosyal ve dinî anlamda en önemli unsurlarından birini kurganlar oluşturur. Hem kurgan mimarilerinde hem de mezar içlerinde bulunan eserlerde yüksek bir sanat anlayışı göze çarpmaktadır. Hun sanatında estetik algısı ile birleşen bir amaç vardır. Bu sebeple bulunan eserlerde dini yahut çevresel şartlarla oluşan bir amaç söz konusu olmuştur. Bu amaçlar estetik zevklerle birleşerek sanat eserlerini ortaya çıkarmıştır. Hun kurganları da İç Asya'nın en önemli ve en büyük kurganları arasındadır. Tez konusu kapsamında, hareketli ve yoğun bir bölge olan Tanrı Dağlarında yer alan Kenkol kurganları örneği ele alınmıştır. Günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde bulunan Kenkol kurganları Talas Nehri'nin bir kolu olan Kenkol Nehri kıyılarında konumlanmaktadır. Kenkol kurganlarında Mongoloid ve Europoid ırkın karışmış olduğu görülür. Kenkol kültür çevresi, toplumsal ve kültürel etkileşimin hat safhada olduğu bir bölgedir. Dolayısıyla bu kültürün oluşumunda da birden fazla kavim ve topluluk yer almıştır. Kenkol'un aidiyeti halen üzerinde uzlaşılamayan bir konudur. Ancak özellikle Kenkol kurganlarının inşa edildiği dönemlerde bölgenin hakim unsuru Hunlardır. Bu sebeple bu kültür çevresi de Hun çatısı altında değerlendirilmiştir.

Özetle; binlerce yıllık birikimin zenginleştirdiği İç Asya'da her bir halkası sıkı sıkıya bağlı bir zincir vardır. Bu zincirin ilk halkası coğrafi ve iklimsel şartlardır. Bu şartlar yaşam tarzının oluşmasındaki en büyük etkidir. Çevre şartlarına uyum sağlamak İç Asya insanının en büyük özelliğidir. Bu çevre şartları göçebe tarzın temellerini oluşturmuştur. Yaşam ve yaşamın içerisindeki her şey toplumun dinine, ritüellerine ve sanatına derin bir şekilde etki etmiştir. Bozkır sanatında, hayvan ve bitki motifleri ile çevre tasviri; mitolojik varlıkların işlenmesi ile de inanç dünyasının tasviri görülmektedir. İnançın önemli bir hususu Atalar Kültü'dür. Bu kültün çevresinde dini pratikler geliştirilmiş ve bu pratikler de gelenekler içerisinde önemli bir yer tutmuştur. Ölenlerin gittiği öteki dünya inancı kurganların oluşumundaki ilk dinamiktir. Atalar Kültü dâhilinde ölmüş atalara duyulan büyük saygı onlar için yapılan mezarların da o denli özenli olmasına yol açmıştır. Ölenin gittiği öteki dünyada rahat etmesi için mezarına bu dünyada kullandığı eşyalar ve atı dahi gömülmüştür. Savaşta, avda, toplantıda, ticarete sahibinin yanında olan at öldüğünde de onu takip etmiştir. Kurganlar, içerisinde yatan ölünün mertebesi ölçüsünde büyük ve zengin oluyordu. Doğal olarak bu büyük soylu kurganları kültürel unsurların aydınlatılması bakımından daha çok eser sunmaktadır. Bakıldığı zaman, coğrafyadan

kurgan kültürüne varan geniş bir zincir görülür. Bu tez çalışmasında, Asya Hunlarındaki kurgan kültürünü oluşturan koşullar sırasıyla incelenmiştir. Devamında bir kurgan örneği olarak Kenkol incelenmiştir. Çünkü Hunların batıya yayılışının ve göç güzergâhının önemli bir işareti olan bu mezarlar siyasi ve sosyo-kültürel tarih açısından birçok ayrıntıya sahiptir. Aynı zamanda Kenkol mezarlarının bulunduğu bölge Hun coğrafyasında önemli bir kilit noktadır. Mezarlarda erkek ve kadın gömünün ve onların yanına konulan eşyaların farkları net bir şekilde görülmektedir. Bu eşyalar onların toplumda işgal ettikleri konumla ilgilidir. Erkeklerde savaş teçhizatları ağırlıktayken kadınlarda ev ve günlük kullanım eşyaları ağırlıktadır. Bu da kadının aile içinde, evde, toplumsal hayatta edindiği yeri göstermektedir. Erkekler ise bozkır toplumlarındaki tipik göçebe savaşçı kimliğindedir.

Türkiye’de yayınlanan kitap ve makalelerden daha dar kapsamda bilgi sahibi olduğumuz Kenkol kurganları bütünlüklü bir şekilde incelenmiş, yerli ve yabancı kaynaklardan derlenen bilgiler ile tek bir çalışma altında toplanmıştır. Sonuç olarak; bu tez çalışmasında Kenkol kurganlarına varan aşamalı bir inceleme yapılmıştır. Kurgan geleneğinde yaşam biçimi, din, mitoloji ve toplumsal inançların etkisi açıklanmıştır. İlk olarak orman anlatılmış daha sonra o ormanın içerisinde bir ağaç tarif edilmiştir.

Bu tez konusunun seçilmesinin amacı, Türkiye’de derinlikli bir çalışma alanı bulacağına inandığımız kurgan araştırmalarına katkı sağlamaktır. Geçmişin sesine uzak ve kayıtsız kalmamak adına yapılan ufak bir girişimdir. Kurganlar binlerce yıllık geçmişten günümüze uzanan anlatıcılardır esasında. Kendi dönemini; sosyal hayatı, toplumu, inanç sistemini, kültürel yapıyı anlatırlar. Hedeflenen ise o anlatıcıya kulak vermektir. Şüphesiz, her girişim kurganların dilini anlamamıza ve anlatmamıza katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdullaev, Kazım (2007). “Nomad Migration in Central Asia”, *Proceedings of the British Academy*, sayı:133, s.73-98.
- Açıkel, Ali (1990). *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve Sanatlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Alkin, Sergei V. (2002). “Sincan’ın Tiyan Şan Bölgesindeki Yeni Arkeolojik Keşifler: Erken Türk Kalıntıları İçin Bir Araştırma”, *Türkler*, cilt: 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.544-553.
- Ardel, Ahmet (2001). “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, *Türk Dünyası El Kitabı Birinci Cilt: Coğrafya-Tarih*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.7-54.
- Aşık, Alparslan (2006). *Kırgızistan’daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Alyılmaz, Cengiz-Alyılmaz, Semra (2014). “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı: 3-4, s.1-33.
- Atalay, İbrahim (2002). “Türk Dünyası’nın Coğrafyası”, *Türkler*, cilt: 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.242-259.
- Ataoğlu, Remzi, Tabaldiyev, Kubatbek, Belek, Kayrat, Aşık, Alparslan (2010). *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Arkeoloji Çalışmaları-Kırgız Türk Manas Üniversitesindeki Arkheologiyalık İzildöölör*, Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi.

- Baipakov, Karl (2011). *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, Semerkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Balabanova, Maria A. (2019). "Reconsidering the Issue of Eastern Migrations in Connection with the Artificial Cranial Deformation Practices among the Late Sarmatians", *Social Evolution & History*, cilt:18, sayı:2, s.191-209.
- Baldick, Julian (2016). *Hayvan ve Şaman: Orta Asya'nın Antik Dinleri*, İstanbul, Hill Yayın.
- Barthold, W. (1947). "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", çev. : Abdülkadir İnan, *Belleten*, cilt: XI sayı:43, Ankara: TTK Basımevi, s.515-539.
- Baykara, Tuncer (1993). "Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşı", *Vakıf Haftası Dergisi*, sayı: 10, s. 127-132.
- Baykara, Tuncer (2011). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2012). *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya: Kömen Yayınları.
- Bazin, Germain (1998). *Sanat Tarihi*, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Belli, Oktay (2002). "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler*, cilt: 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.927-931.
- Belli, Oktay (2003). "Türk Dünyası'nda Taş Heykel ve Balballar", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, sayı: 6, s.85-116.
- Bernştam, Aleksandır Natanoviç (1940). *Kenkol'skiy Mogil'nik*, Arkheologicheskiye Ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha, vol. II, s.3-34.
- Bernştam, Aleksandır Natanoviç (1951). *Oçerk İstori Gunnov*, Leningrad: Lenngradskii Gosudadrstvenniy Üniversitet.
- Bozkurt, Nebi (2007). "Oymacılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 34, İstanbul, s.13 15.
- Buyar, Cengiz (2016). "Türk Tarihi Araştırmacısı Olarak A. N. Bernştam ve Eserleri", Bişkek: *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 5, sayı: 2, s.186-218.

- Christian, David (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, Blackwell Publishing.
- Çeşmeli, İbrahim (2016). *İskitler, Hunlar ve Göktürkler 'de Din ve Sanat*, İstanbul: Cinius Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2012). “Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği”, *38. ICANAS Bildiriler Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, cilt:3, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s.1051-1070.
- Çoruhlu, Yaşar (2019). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çoruhlu, Yaşar (2004). “Eski Türklerde Ölüm”, *Cogito*, sayı:40, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.244-268.
- Çoruhlu, Yaşar (2010). “Türklerde Kurgan Tipi Mezarın Ortaya Çıkışı”, *XV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, cilt: 2, Ankara: TTK Basımevi, s.559-570.
- Deer, Jozsef (1954). “İstep Kültürü”, çev. : Şerif Baştav, *DTCF Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1-2, s.159-176.
- Diyarbakirli, Nejat (2002). “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, *Türkler*, cilt:3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.827-894.
- Diyarbakirli, Nejat (1972). *Hun Sanatı*, İstanbul: Meb Kültür Yayınları.
- Durmuş, İlhami (1997). “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, *Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, s.13-19.
- Durmuş, İlhami (1988). “Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları”, *Prof. Dr. Abdülhaluk M. Çay Armağanı*, cilt: 1, Ankara: Işık Ofset Matbaacılık, s.399-414.
- Durmuş, İlhami (2015). *İskitler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İlhami (2016). *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Durmuş, İlhami (2002). “Vusunlar” *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.782-788.
- Eberhard, Wolfram (1996). *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. : Nimet Uluğtuğ, Ankara: TTK Basımevi.
- Ekrem, Erkin (1997). “Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık”, *Bilge*, Ankara, s.6-9.
- Ekrem, Erkin (2015). “Eski Türklerin Dini Şamanizm Mi Yoksa Tanrıçılık Mı?”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.185-202.
- Eliade, Mircea (2018). *Şamanizm*, çev. : İsmet Birkan, Ankara: İmge Yayınları.
- Ercilasun, Konuralp (2019). *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hâkimiyet Dönemi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Esin, Emel (1976) “Farabi’yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt: 6, cüz: 3-4, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.81-139.
- Esin, Emel (1959). *Türkistan Seyahatnamesi*, Ankara: TTK Basımevi.
- Esin, Emel (1985). *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Esin, Emel (2002). “Türk Sanatında At”, *Türkler*, cilt: 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.125-143.
- Frumkin, Gregoire (1970). *Archeology in Soviet Central Asia*, Netherlands: E. J. Brill.
- Guignes, Joseph De (2018). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, cilt: 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Günay, Ünver-Güngör, Harun (2019). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Gürsoy, Muzaffer (2019). “Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:88, s.137-167.

- Gürsoy, Muzaffer (2012). “Doğu Kazakistan Tarbagatay Yamacındaki Şilikti Baygetöbe Kurganı”, *TEKE Dergisi*, sayı:1-3, s.40-54.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali (2013). “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, s.393-422.
- Heredotos (2011). *Tarih*, çev. : Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hudyakov, Yu. S. - Tabaldiyev, K. Ş. - Soltobayev, O. S. (1997). “Novyye Nakhodki Predmetov İzobrazitelnogo İskusstva Derevnikh Tyurok Na Tyan-Shane”, *Rosyyskaya Arheologiya*, sayı: 3, Nauka, s.142-148.
- İnan, Abdülkadir (1998). “Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama”, *Makaleler ve İncelemeler*, cilt: 2, Ankara: TTK Basımevi, s.261-268.
- İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, Abdülkadir (1998). “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, I. cilt, Ankara: TTK Basımevi, s.628-644.
- İnan, Abdülkadir (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: TTK Basımevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (2011). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalan, Ekrem (2012). “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, sayı: 24, Ankara, s.1-19.
- Koca, Salim (2017). “Eski Orta Asya’da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, cilt: 1, s.1-18.
- Koca, Salim (2002). “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Genel Türk Tarihi*, cilt: 1, Ankara, s.453-474.
- Kojomberdiev, İ. K., Hudyakov, Yu. S. (1987). “Kompleks voorujeniya kenkolskogo voına”, *Voennoe delo drevnego naseleniya Severnoy Azii*, Nauka, Novosibirsk, s.75-106.

- Kradin, Nikolay Nikolaevich (2005). "Social and Economic Structure of The Xiongnu of The Trans-Baikal Region", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 1 (21), s.79-86.
- Ligeti, Lajos (2011). *Bilinmeyen İç Asya*, çev. : Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lubçanskii, İ. E. (2009). "Materialnaya Kultura Nomadov Yushnogo Zauralya Vo II Naçale VI Veka N. E. Polikromnie İzdeliya", *Vestnik Chelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, cilt:38,sayı: 41, s.11-18.
- Maksudov, Ferhad (2018). "Tanrı Dağları ve Çevresinde Konargöçer Kültürü", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Editörler: Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, s.87-105.
- Martinov, A. İ. (2013). *Altay Kaya Resimleri*, çev. : Z. Bağlan Özer, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Meikşan, İlya Aleksandroviç (2007). "K Voprosu Ob İzuçenii Mirovozzreniya Hunnu Tsentralnoy Azii", *Archeologiya, Etnologiya, Paleozkologiya Severnoy Evrazii İ Sopredelnih Territoriy*, Novosibirsk: NGPU, s.116-117.
- Mızrak, Egemen Çağrı (2017). *Bozkır Kavimleri M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Molnár, Mónika- János, István- Szücs, László- SzathMáry, László (2014). "Artificially Deformed Crania from the Hun-Germanic Period (5th–6th century ad) in Northeastern Hungary: Historical and Morphological Analysis", *Neurosurg Focus*, cilt: 36, sayı: 4, s. 1-9.
- Necef, Ekber N. (2005). *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Onat, Ayşe- Ercilasun, Konuralp- Orsoy, Sema (2015). *Han Hanedanı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-Nu Monografisi*, Ankara: TTK Basımevi.
- Otkan, Pulat (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

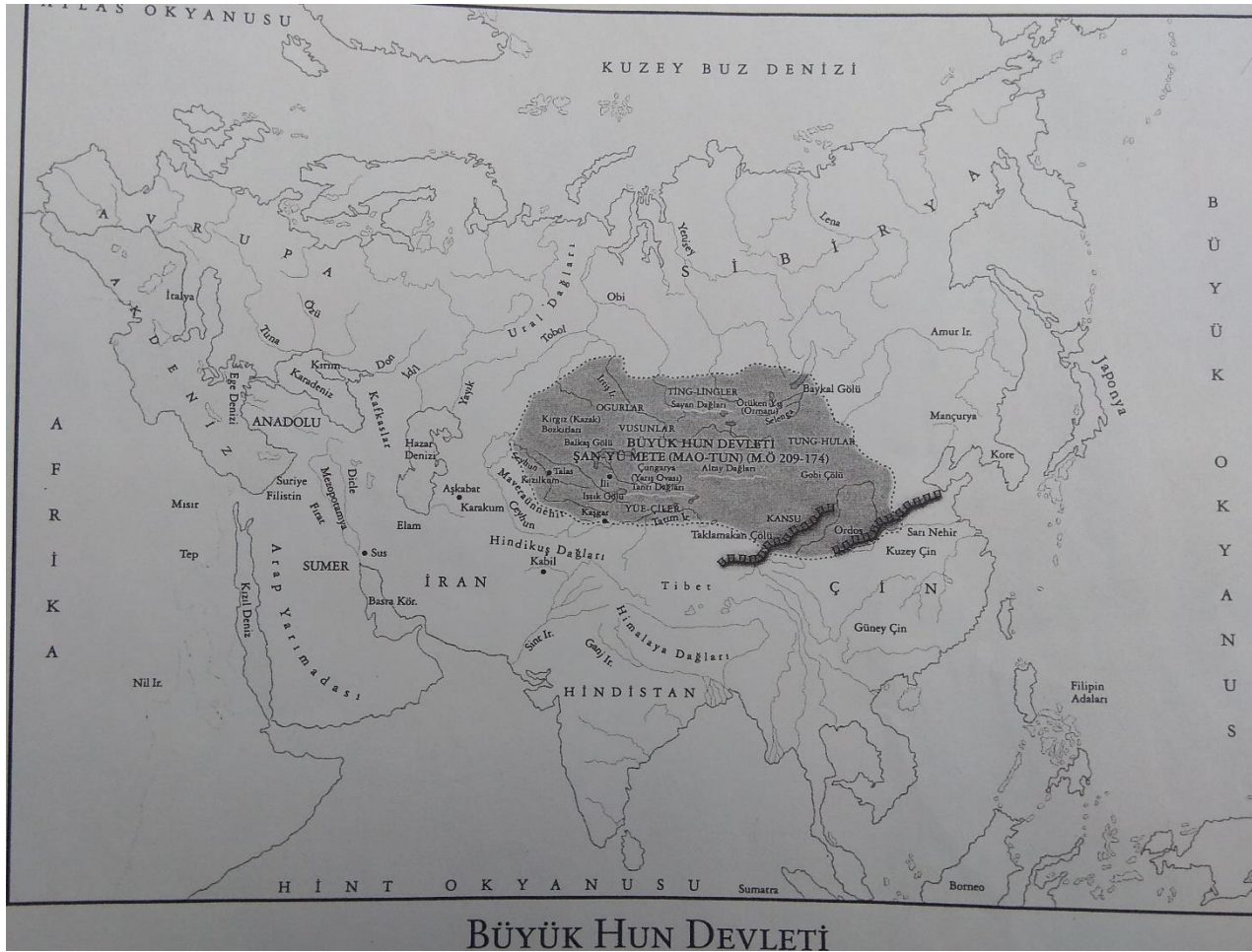
- Ögel, Bahaeddin (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: TTK Yayınları.
- Öztürk, Murat (2019). *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*, İstanbul: Hiperyayın.
- Öztürk, Murat (2013). *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Potapov, Leonid Pavloviç (2012). *Altay Şamanizmi*, çev. : Metin Ergun, Konya: Kömen Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, Jean-Paul (2015). *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Rozwadowski, Andrej (2002). "İlk Çağ Orta Asya Şamanizminin Dinamikleri ve Taş Sanatı", *Türkler*, cilt: 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.915-925.
- Sazak, Gözde (2014). *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Sinor, Denis (2014). "Giriş: İç Asya Kavramı", *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, s.11-32.
- Sinor, Denis (2014). "Hun Dönemi", *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, s.245-282.
- Sorokin, S. S. (1956). "O Datirovke i Tolkovanii Kenkolskogo Mogilnika". *KSIMK. Vyp*, sayı: 64, Moskova, s.3-14.
- Sözen, Metin (2014). Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sümbüllü, Yusuf Ziya (2004). "Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, s.61-72.

- Tabaldiyev, Kubatbek (2011). *Drevniye Pamyatniki Tyan-Şanya*, Bişkek: VRS Company, Universitet Tsentralnoy Azii.
- Tabaldiyev, Kubatbek, Ataoğlu, Remzi (2014). *Arkeoloji Albümü Arkeologiyalık Albom*, Bişkek: Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi.
- Tabaldiyev, Kubatbek, Ataoğlu, Remzi (2010). “Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesinin Yürüttüğü ve Yapacağı Arkeolojik Çalışmalar”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, cilt: 2, Ankara: TTK Basımevi, s.257-272.
- Tabaldiyev, K., Hudyakov, Yu. S., Borisenko, A. Y. (2015). “Weaponry, Adornments and Garment Accessories from the Krasnyi Stroitel Site in the Chuy Valley of Kırgızistan”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 43/1, s.61-72.
- Tabaldiyev, Kubatbek (1994). “Tanrı Dağları Göçebe Türkleri Ölü Gömme Gelenekleri (VI.-XIV.y.y.)”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, 2.cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.309-312.
- Tabaldiyev, Kubatbek (2015). “The Turkic Culture of the Inner Tien-shan: the Latest Information”, *International Journal of Eurasian Studies*, sayı:1, Pekin, s.158-167.
- Taaffe, Robert N. (2014). “Coğrafi Ortam”, *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, s.33-59.
- Togan, A. Zeki Velidî (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 1.cilt, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tryjarski, Edward (2012). *Türkler ve Ölüm*, çev: Hafize Er, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Turani, Adnan (2007). *Dünya Sanat Tarihi*, 13.basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ucuzsatar, Necati Ulunay (1986). *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Useev, Nurdin (2014). “Prof. Dr. Kubatbek Tabaldiev vd. Tarafından Hazırlanan Arkeoloji Albümü / Arheologiyalık Al'bom Adlı Eser Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı: 3-4, s.206-210.

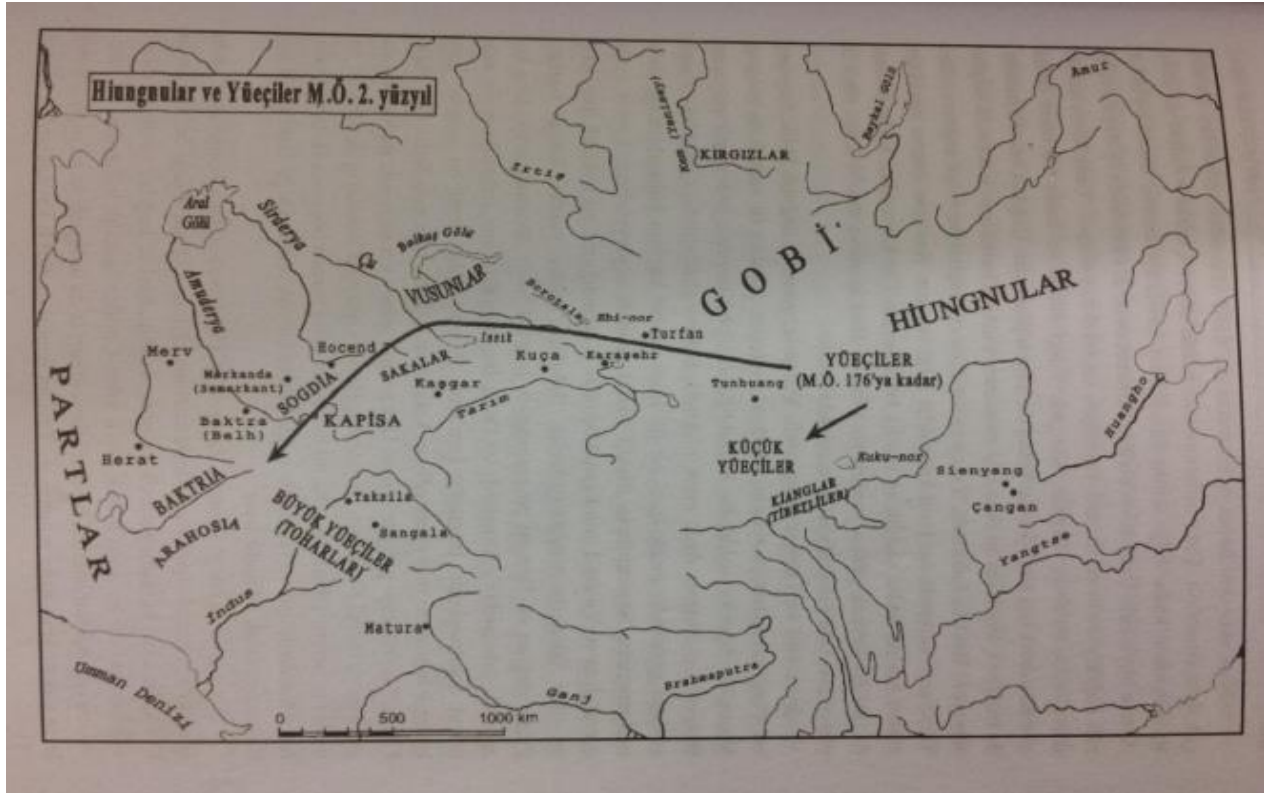
- Üçüncü, Uğur (2007). “Türk Dünyasında Uygarlık Meseleleri”, 38. *ICANAS*, cilt: 2, Ankara, s.803-824.
- Üren, Umut (2019). “Doğu Avrupa’da Kafatası Şekillendirme Geleneği ve Batı Hunları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt:4, sayı:2, s.55-83.
- Vaissière, Étienne de La (2016). “Hunlar ve Xiongnu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, çev: Yrd. Doç. Dr. Özgür Yılmaz, 16/1, s.183-198.
- Vasary, Istvan (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. : İsmail Doğan, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yaşa, Recep (2019). “Eski Türk Cenaze Törenlerinde Ölü Yakma Âdeti”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, yıl: 4, sayı: 1, s.275-295.
- Yatsenko, Sergei (2002). “Vusunlar”, *Türkler*, cilt: 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.776-781.
- Yılmaz, Anıl (2016). “Arkeolojik Veriler Işığında Yedi Su Şehirleri ve Balasagun Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt: 13, sayı: 4, s.54-78.
- Yılmaz, Anıl (2010). “Saymalı Taş’ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of Institute of Social Sciences*, sayı: 5, s.143-159.
- Yü, Ying-Shih (2014). “Hsiung-Nu (Şyung-Nu)”, *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, s.167-208.
- Zadneprovskiy, Y. A. (1994). “The Nomads of Northern Central Asia After the Invansion of Alexander”, *History of Civilizations of Central Asia*, cilt: 2, Unesco Publishing, s.448-463.
- Zhumatayev, Rinat (2014). “Horse in The Customs and Rituals of the Ancient Turks”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, cilt: 2, kısım: 1, Ankara: TTK Yayınları, s.213-221.

<http://whc.unesco.org/en/list/1490>

EKLER
HARİTALAR

Harita 1: Asya Hun Sınırları (Türkler Ansiklopedisi)

Harita 2: M.Ö.2. Yüzyıl. Hun, Vusun ve Yüeci Haritası (Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul)

RESİMLER

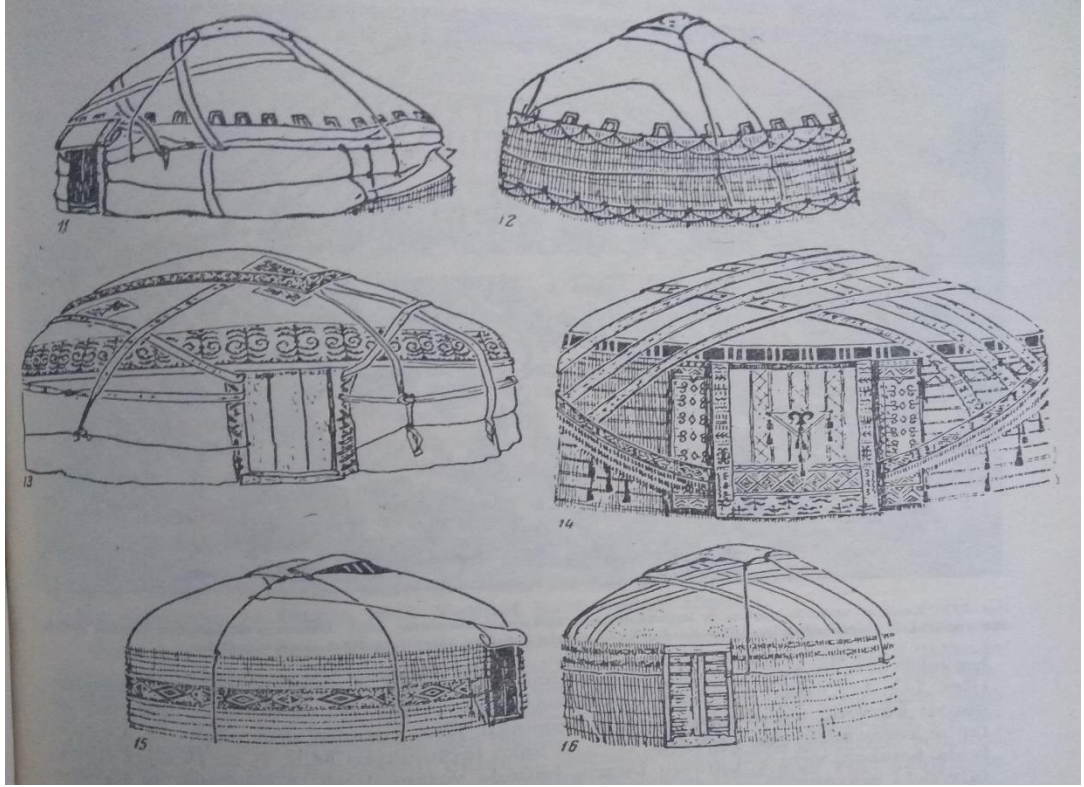
Resim 1: Kırgızistan, Issık Göl'ün kuzey kıyısı, Çolpan Ata (29 Haziran 2019'daki Saha İncelemelerinden)

Resim 2: Çolpan Ata petroglifleri, kartal tutan adam.

Resim 3: Çolpan ata petroglifleri, dağ keçisi ve yay çeken adam.

Resim 4: İç Asya'nın çeşitli bölgelerine ait çadır tipleri. (N.Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, Meb Yayınları, İstanbul, 1972, res.120)

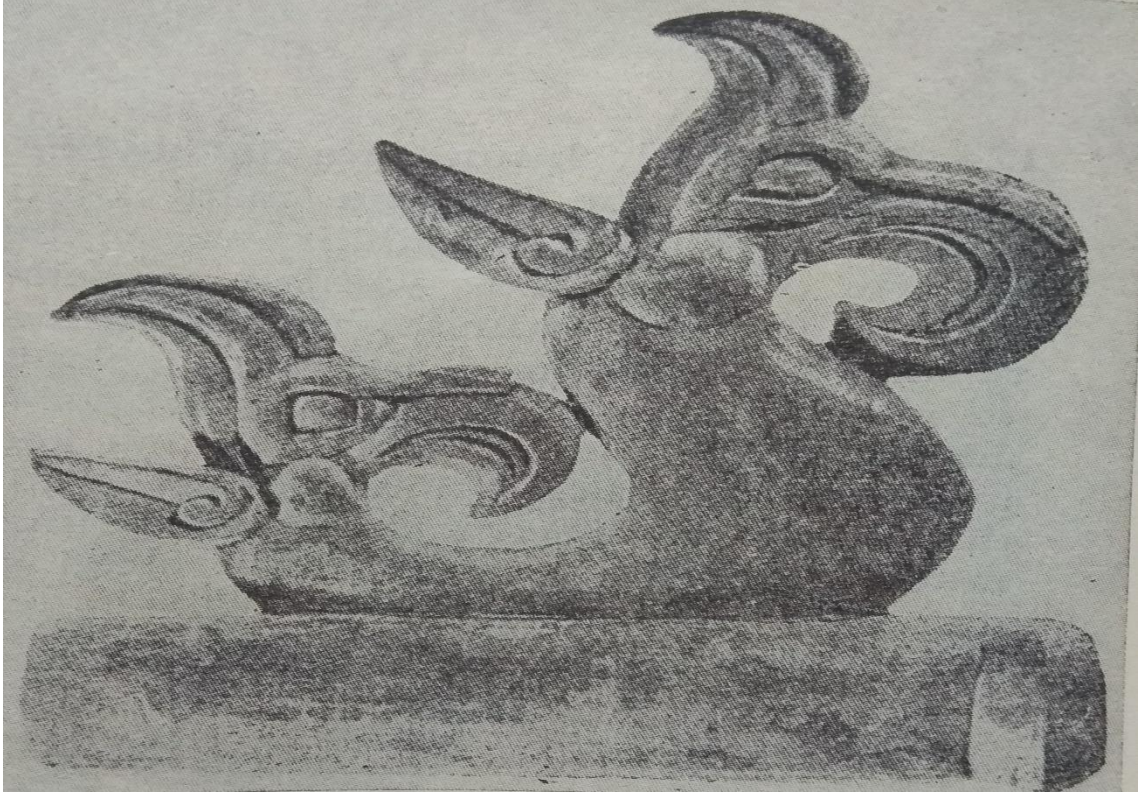
Resim 5: Geleneksel bozkır çadırının iç düzeni (Kazakistan, Semey, Abay Kunanbayev Müzesi, 7 Haziran 2019'daki ziyaretten)

Resim 6: Ahşap içyapının tavan boşluğu, şanırak. (Abay Kunanbayev Müzesi)

Resim 7: Ahşap üzerine altın kaplama örneği, Berel Kurganları (*Uly Dala:Tarih pen Madeniet*, Körme Katalogy, Nur-Sultan, 2019)

Resim 8: Tüekta I, at koşum takımındaki griffon detay. (N.Diyarbakirli, a.g.e., res.38)

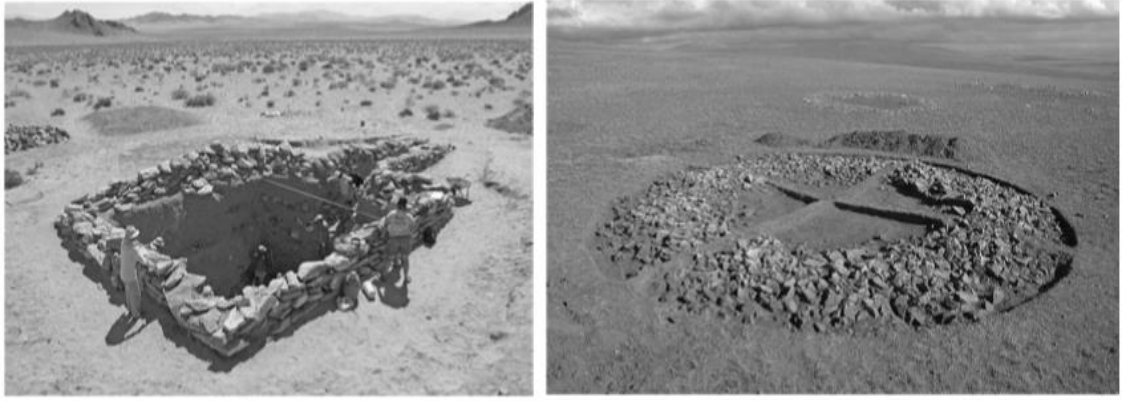
Resim 9: Noin Ula örtüsünden bir hayvan mücadelesi sahnesi. (N.Diyarbakirli a.g.e., res.75)

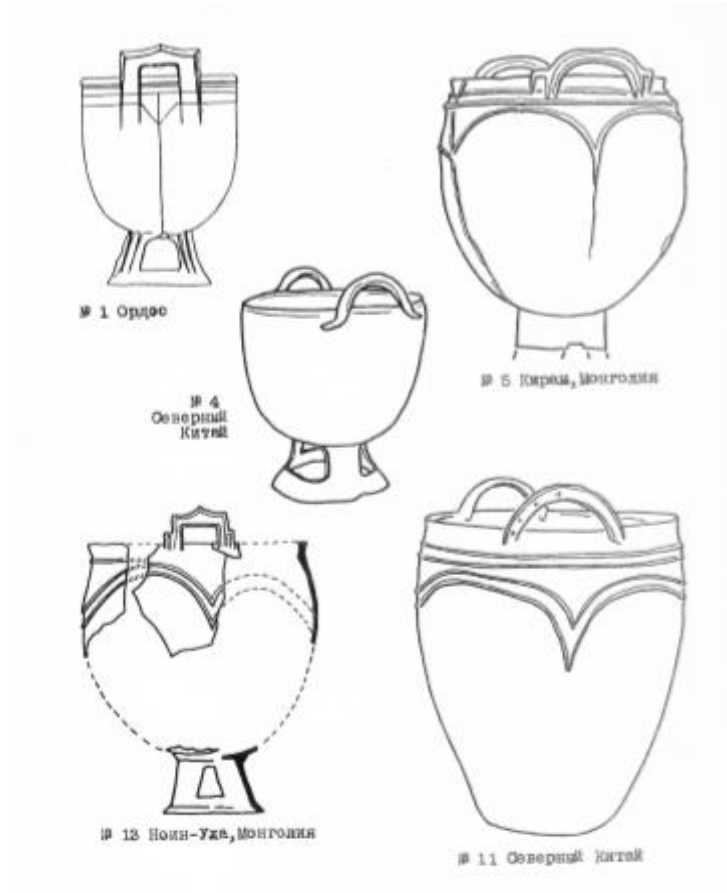
Resim 10: Noin Ula örtüsü, detay. (N.Diyarbakirli, a.g.e.,)

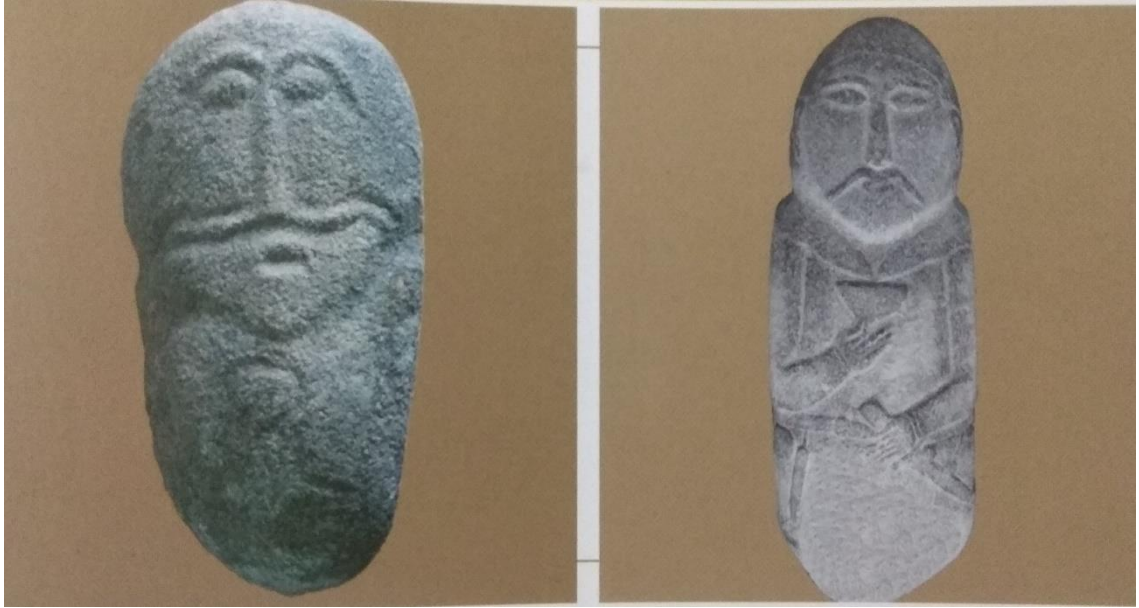
Resim 11: Ordos Bölgesi Hun eserleri. (S.I.Rudenko, *Kultura Hunnov i NoinUlinski Kurganı*, Leningrad, 1962, pic.54)

Resim 12: M.Ö.3.-M.S.2 Moğolistan'daki Hun kurgan örnekleri (İbrahim Çeşmeli, “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültür, Ritüeller ile İkonografi”, *Art-Sanat*, 2015, fig.21)

Resim 13: No1:Ordos, No4:Kuzey Çin, No5:Moğolistan, No13:Noin Ula-Moğolistan, No11:Kuzey Çin'den Hun kazanı örnekleri (N. A. Bokovenko, İ. P. Zasetkaya, *Proishozhdenie Kotlov Gunnskogo Tipa Vostochnoy Evropy v Svete Problemy Hunno-Gunnskih Cvyazei*, *Peterburgskii Arheologicheskii Vestnik*, S. Peterburg, 1993, pic. 4.

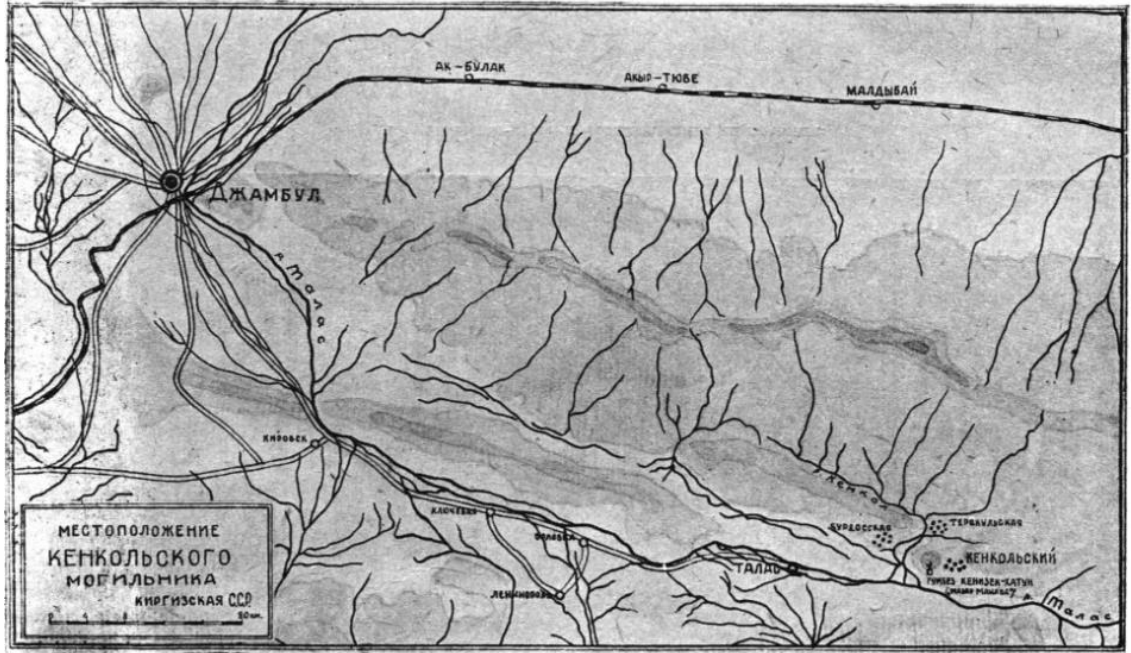

Resim 14: Yedi Su Bölgesi Tanrı Dağı Göktürk Balbalları (K.Tabaldiyev, *Arkeologiyalık Albom*, Bişkek, 2014)

Гора Манас-суца и Кенкольский могильник

Resim 15: Yukarı Talas, Kenkol Kurganları (A.N.Bernştam, *Kenkolskii Mogilnik*,1940)

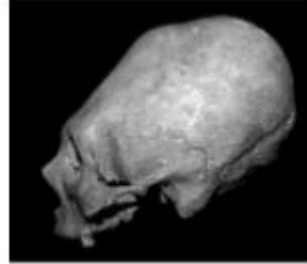
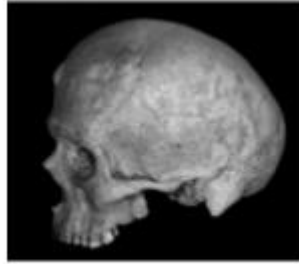

Карта Талаской долины

Resim 16: Kenkol Kültür Bölgesinin Haritası (A.N.Bernştam, a.g.e.)

Resim 17: Kenkol arkeolojik alanının Kırgızistan haritası içerisindeki konumu
(K.Tabaldiyev Arşivi)

Resim 18: Deforme edilen kafatası örnekleri (Umut Üren, “Doğu Avrupa’da Kafatası Şekillendirme Geleneği ve Batı Hunları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, vol.4, sayı:2, 2019)

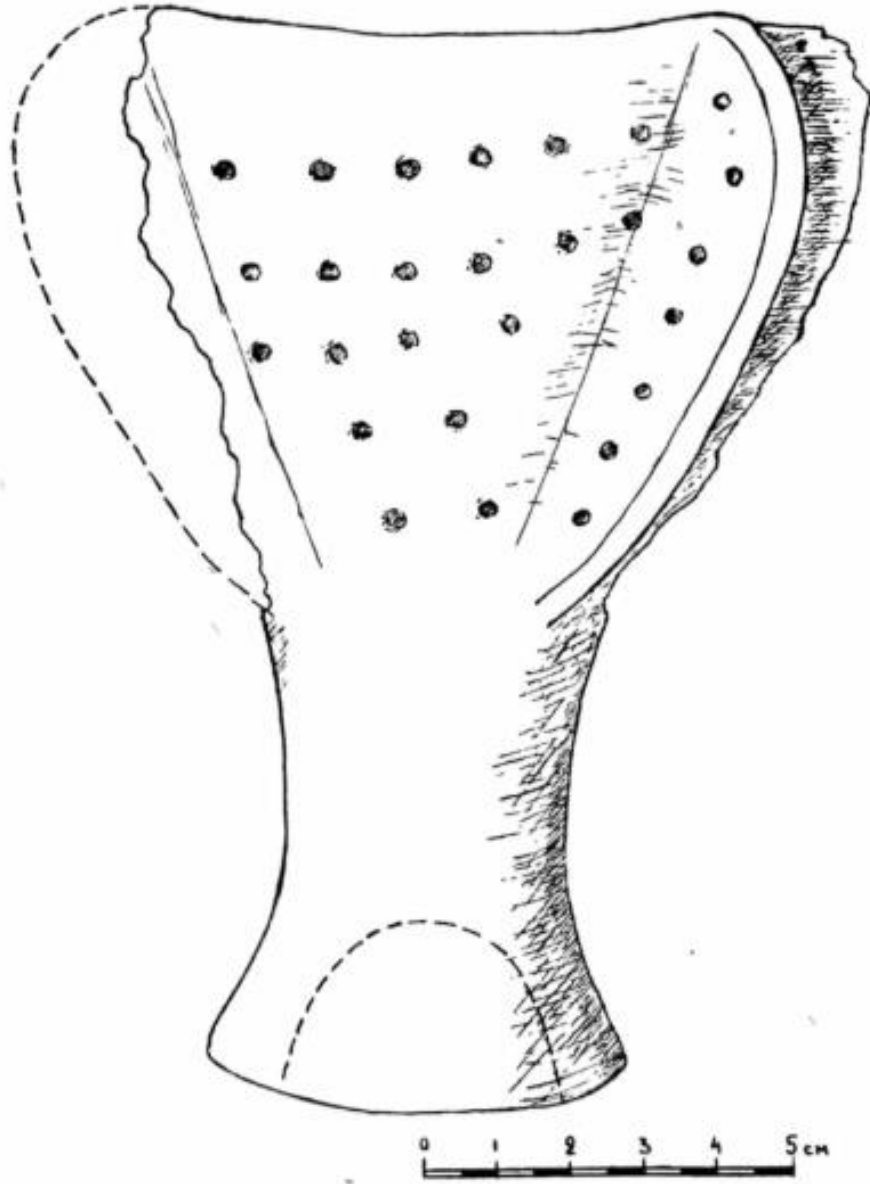
Resim 19: Kenkol buluntularına ait örnekler (Y. A. Zadneprovskiy, “The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander”, *History of Civilizations of Central Asia*, cilt 2, Unesco Publishing, 1994)

XII.

Типы керамических изделий.
Катакомбы № 6, 9 и 10

Resim 20: 6, 9 ve 10 numaralı kurganlardan çıkan seramik eşyalar (Bernştam, a.g.e.)

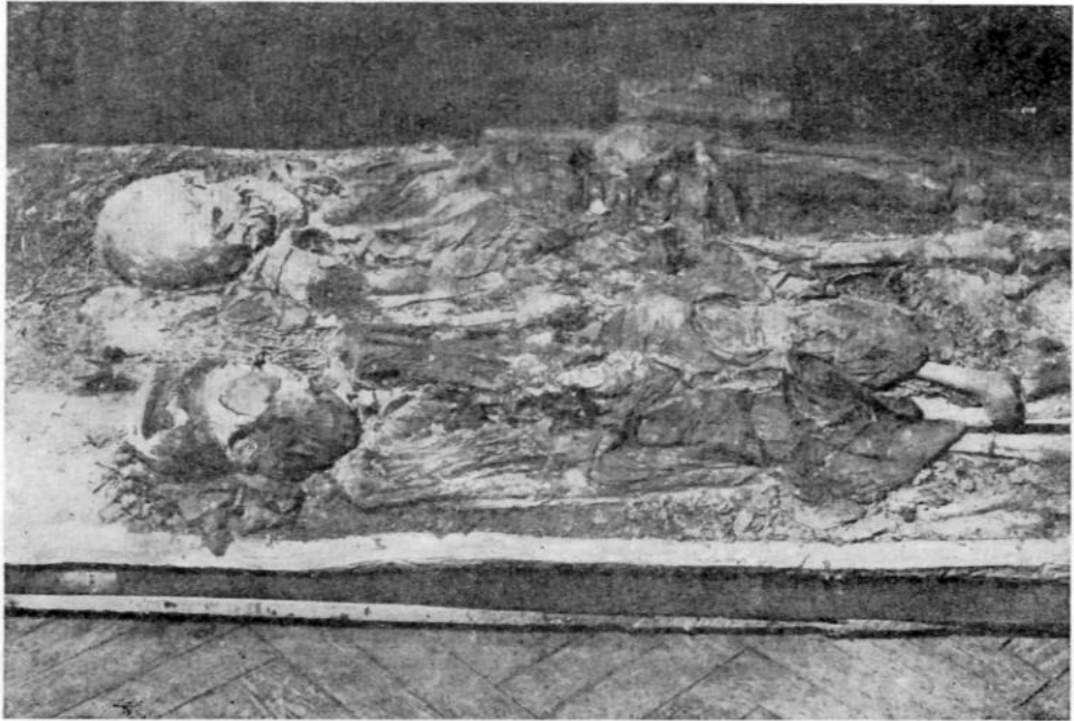
Курильница.
Катакомба № 7

Resim 21: 7 numaralı kurgandan bir çeşit tüsü kabı (Bernştam, a.g.e.)

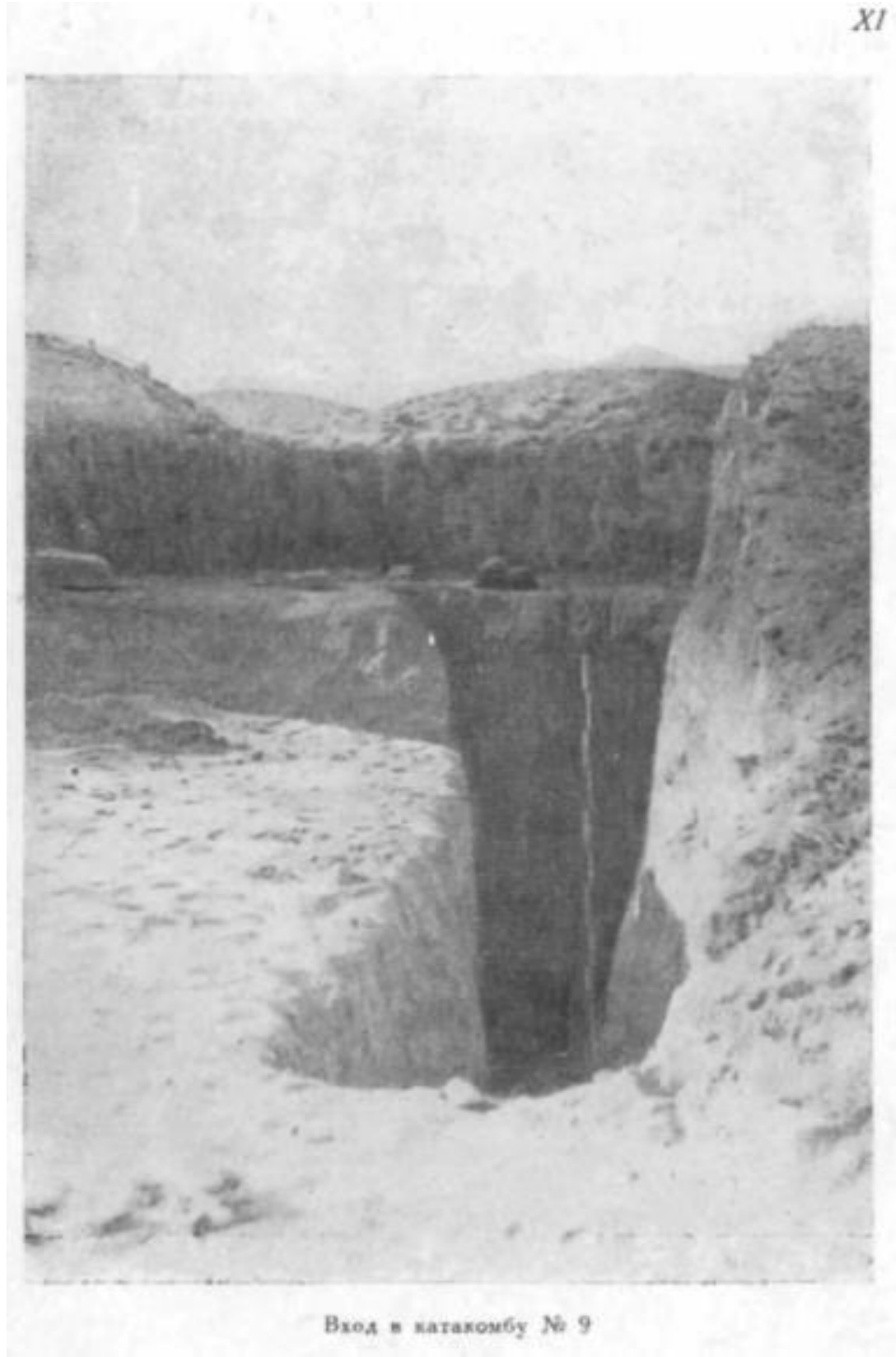
Каменные выкладки в насыпи кургана № 7

Resim 22: 7 numaralı kurgandaki gömünün üstünde yer alan taş yığın (Bernştam a.g.e.)

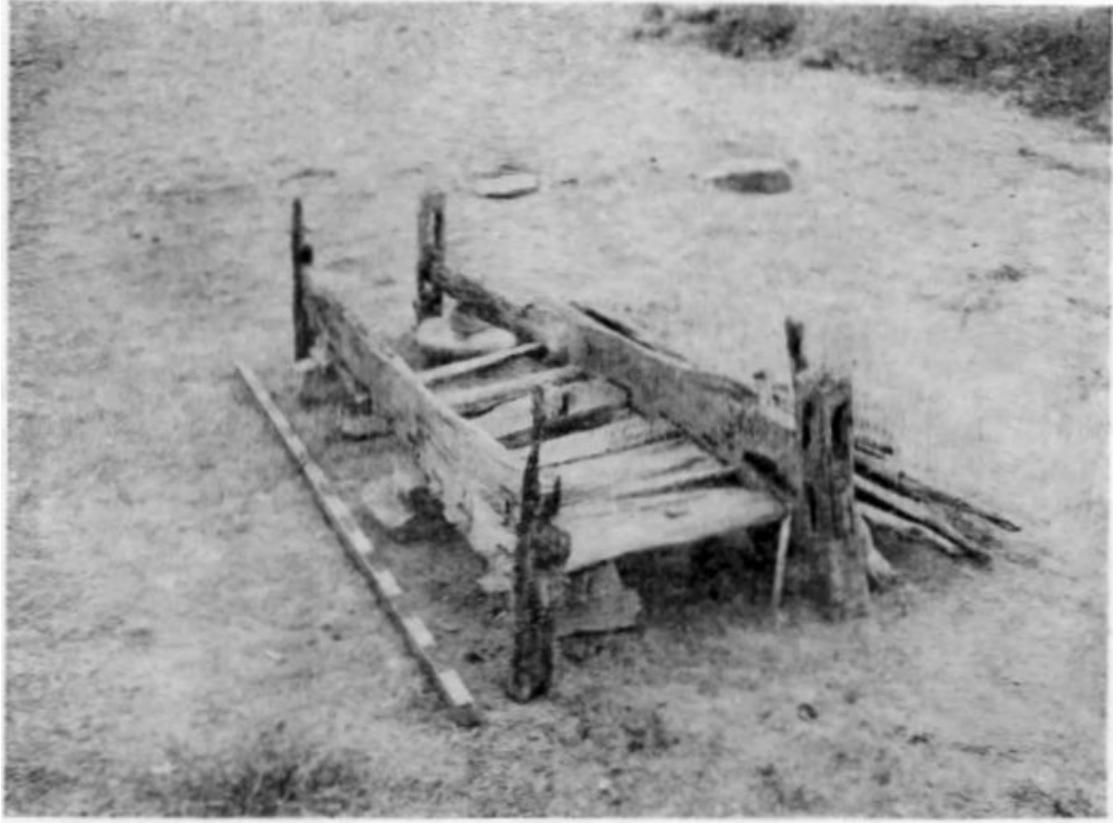

Костяки из катакомбы № 9 с остатками одежды. До разборки

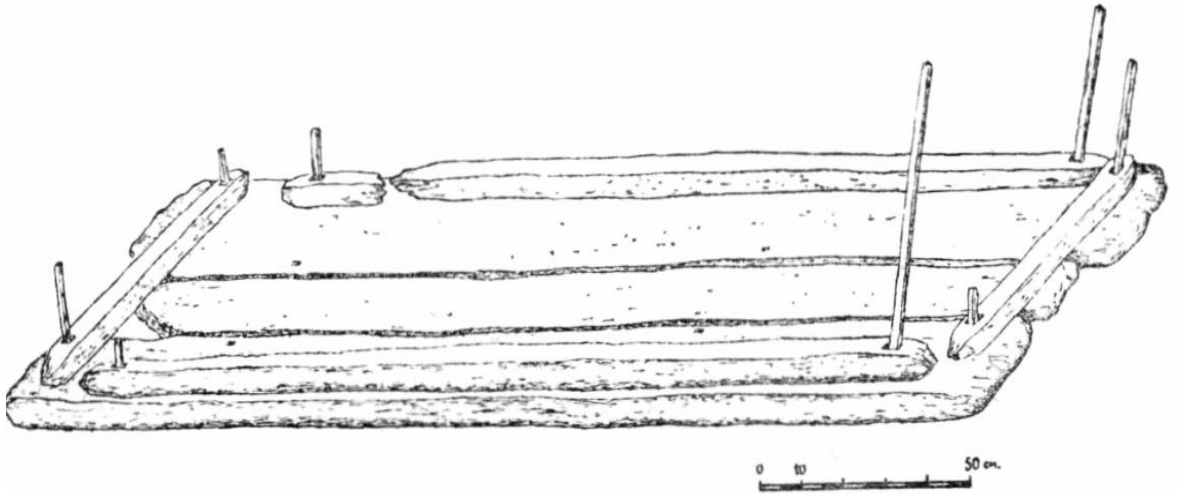
Resim 23: 9 numaralı kurganda bulunan gömüler (Bernştam, a.g.e.)

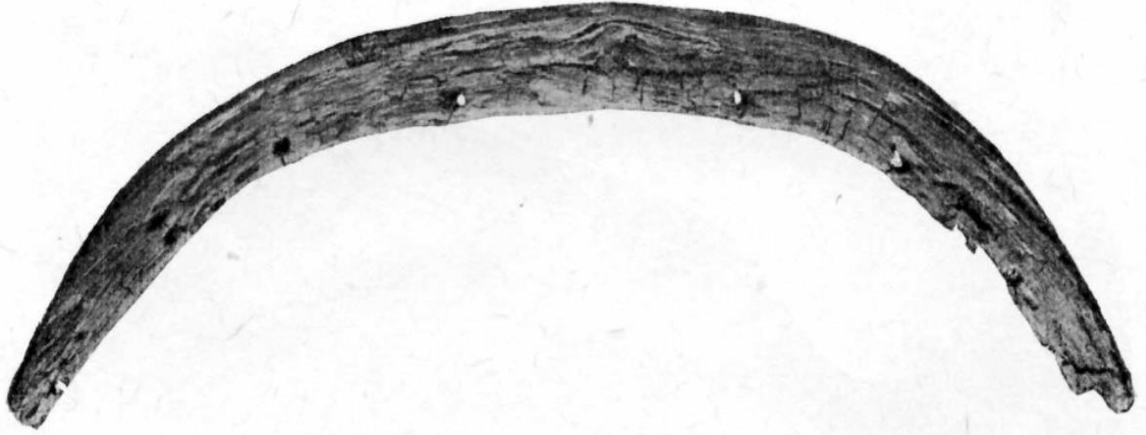
Resim 24: 9 numaralı katakombun girişi (Bernştam, a.g.e.)

Resim 25: Ahşap tabut (Bernştam a.g.e.)

Resim 26: Ahşap yatak (Bernştam a.g.e.)

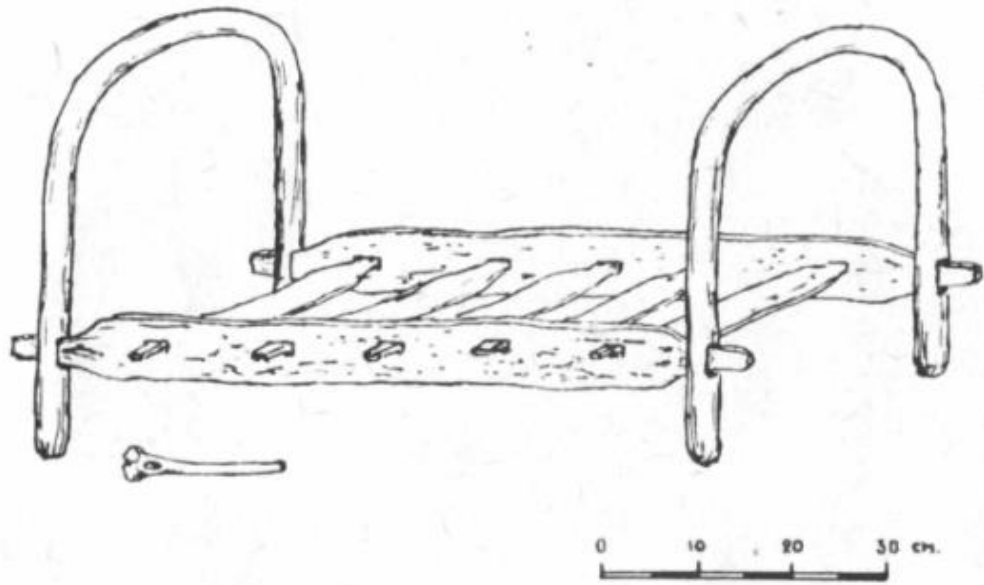
Лука седла.
Катакомба № 2

Resim 27: Ahşap yay parçası, 2 numaralı kurgan (Bernştam a.g.e.)

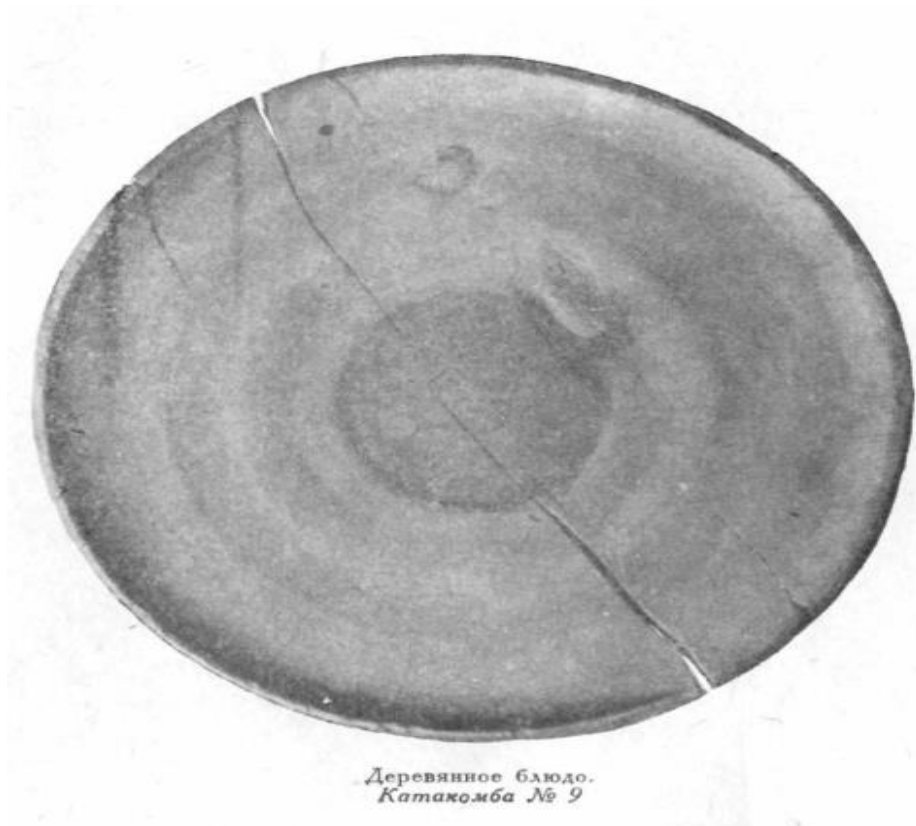
Деревянный столик для изготовления мучной пищи.
Катакомба № 10

Resim 28: Ahşap masa, 10 numaralı kurgan (Bernştam a.g.e.)

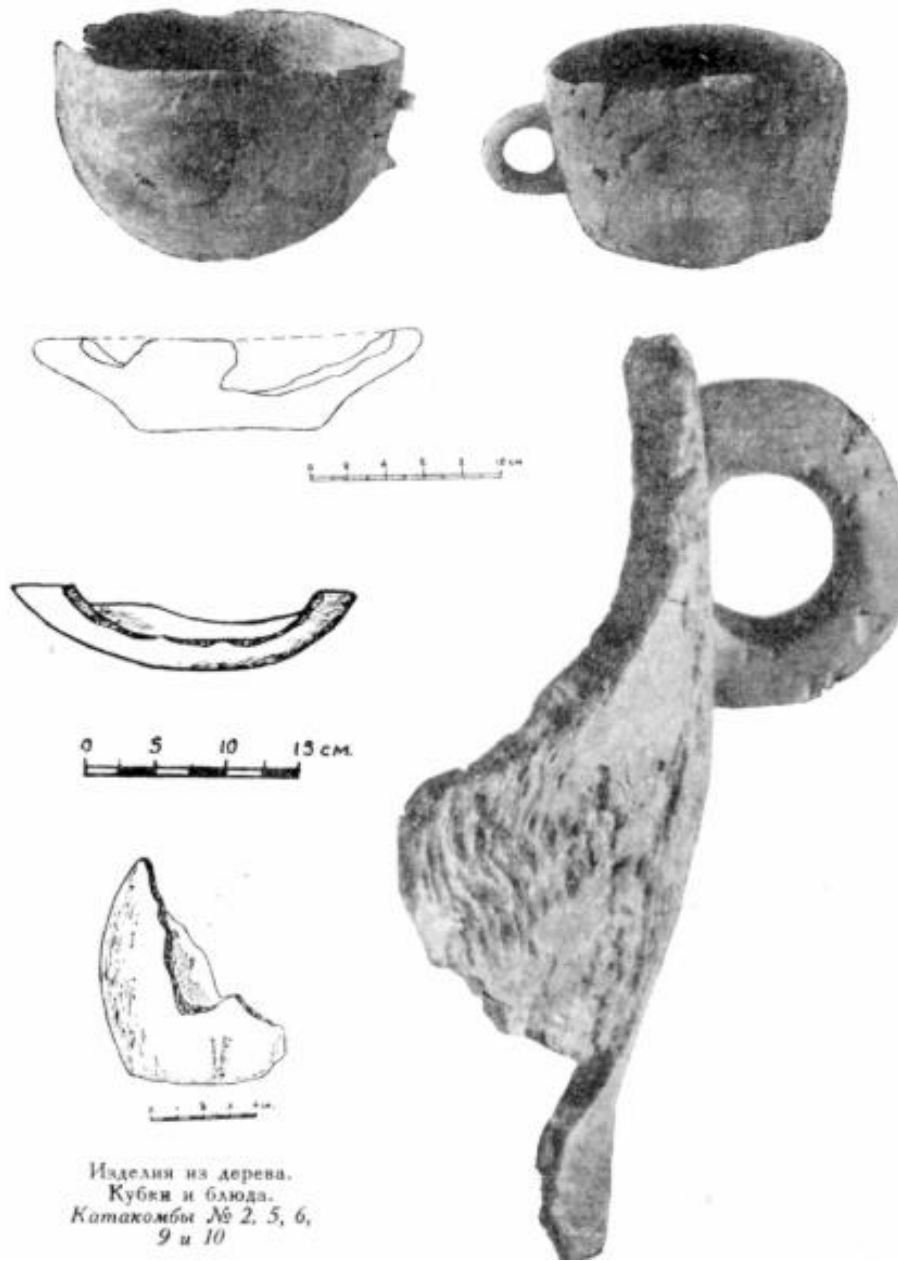
Детская колыбель (реконструкция) и костяной сумак.
Катакомба № 6

Resim 29: Ahşap beşik, 6 numaralı kurgan (Bernştam, a.g.e.)

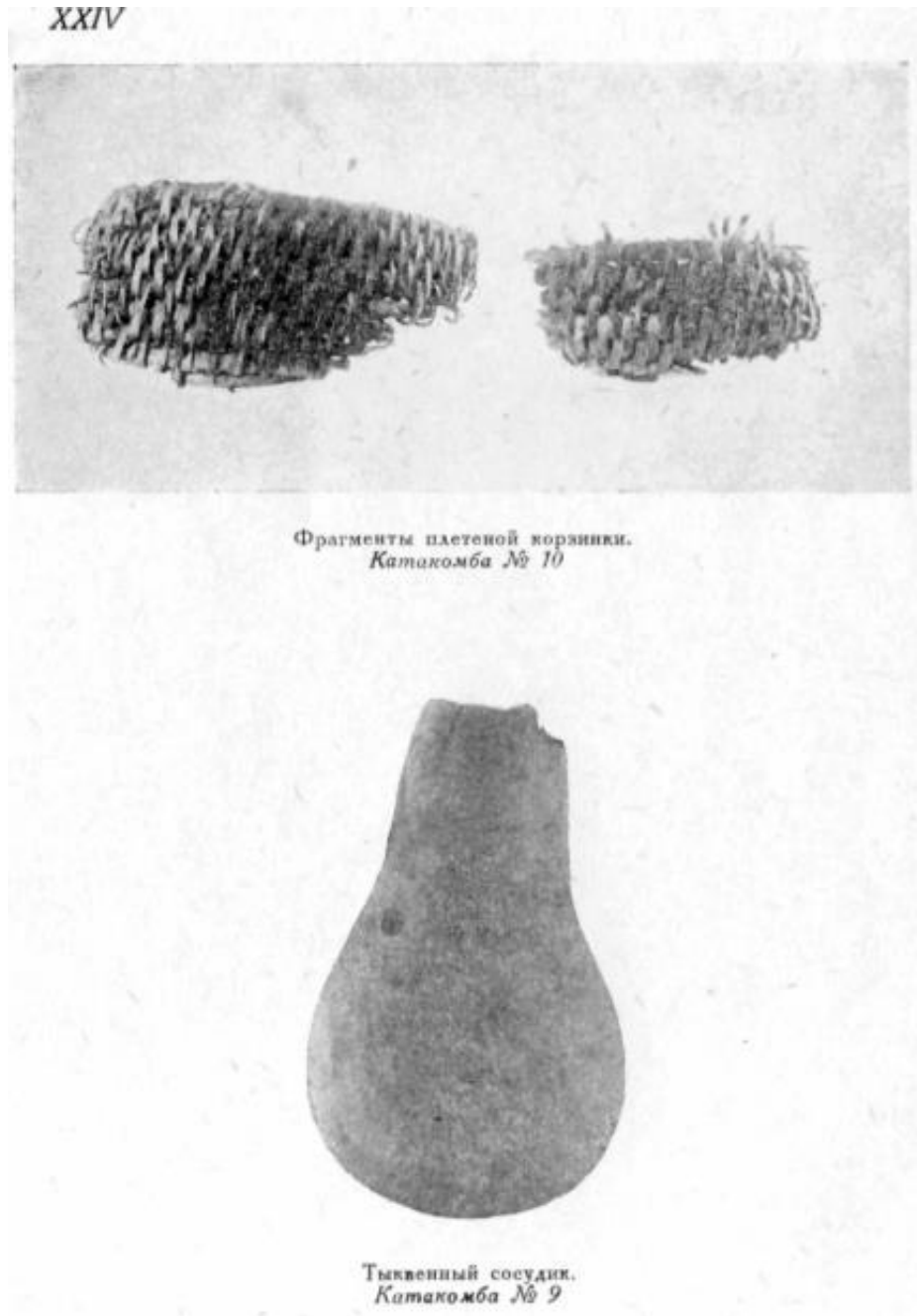

Деревянное блюдо.
Катакомба № 9

Resim 30: Ahşap tabak, 9 numaralı kurgan (Bernştam, a.g.e.)

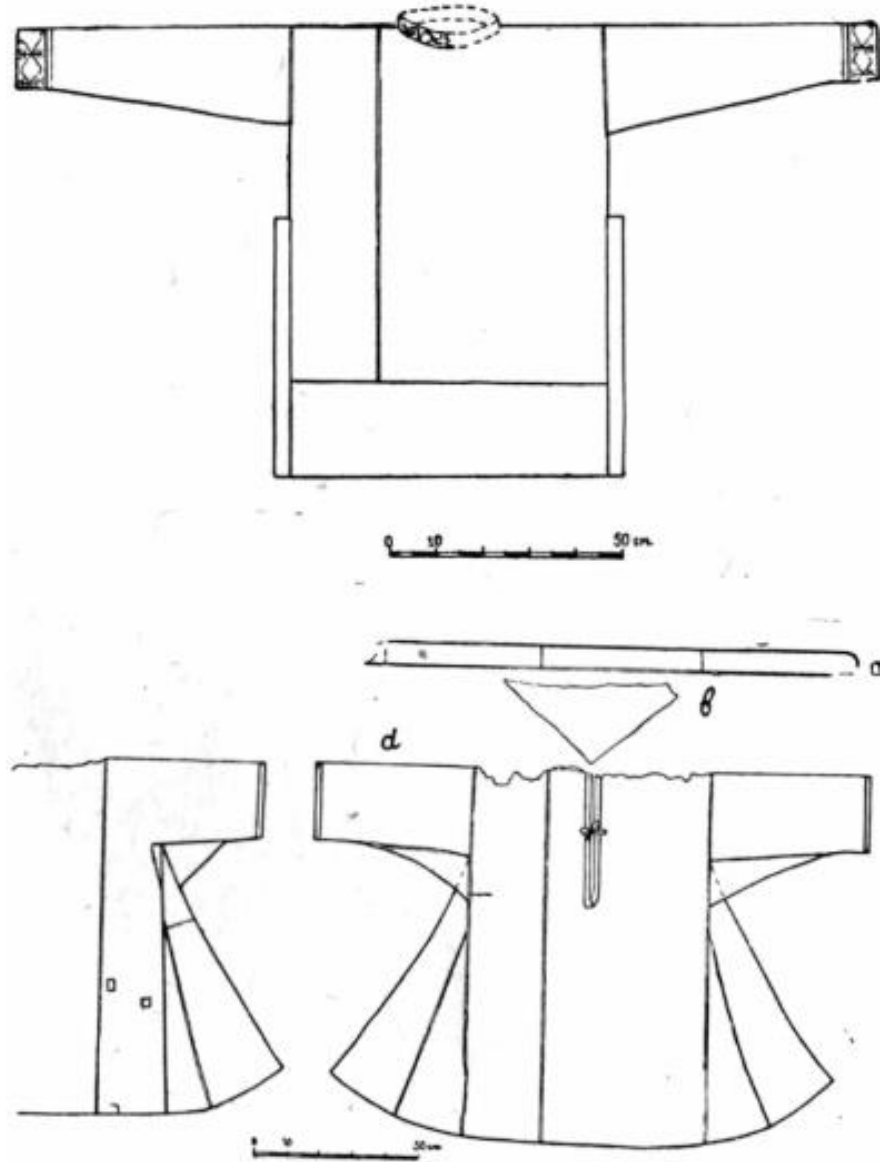

Resim 31: Çeşitli ahşap eşyalar, 2, 5, 6, 9 ve 10 numaralı kurganlar (Bernştam, a.g.e.)

Resim 32: 10 numaralı kurgan hasırdan örölmüş sepet parçaları, 9 numaralı kurgan vazo
(Bernştam, a.g.e.)

XXXI

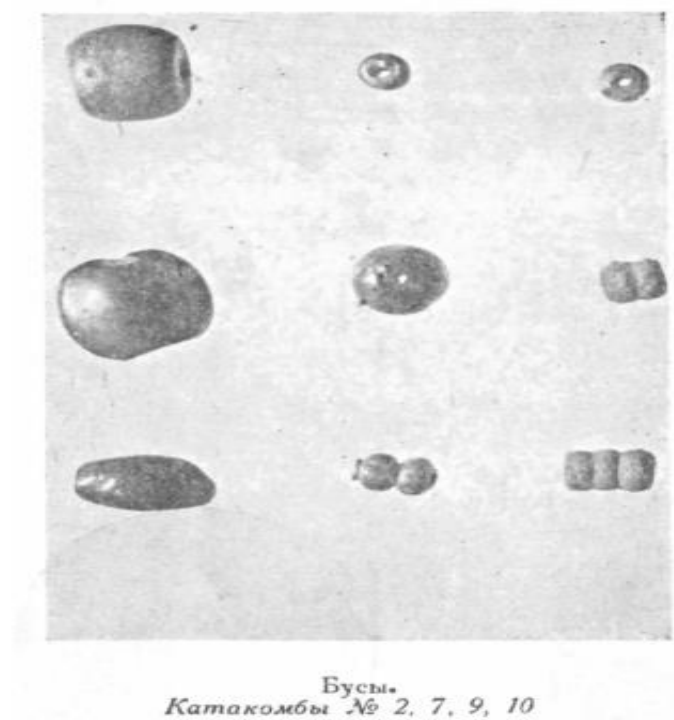

Одежда мужчины и женщины: *a* — головная повязка, *b* — повязка с лица, *c* — вид женской одежды сзади, *d* — вид женской одежды спереди.
Катакомба № 9

Resim 33: 9 numaralı kurganda bulunan ipek gömleğin çizimi. Erkek giyimi, kadın giyiminin önden ve arkadan görünüşü, kafaya sarılmış olan ipek kumaştan bant (Bernştam, a.g.e.)

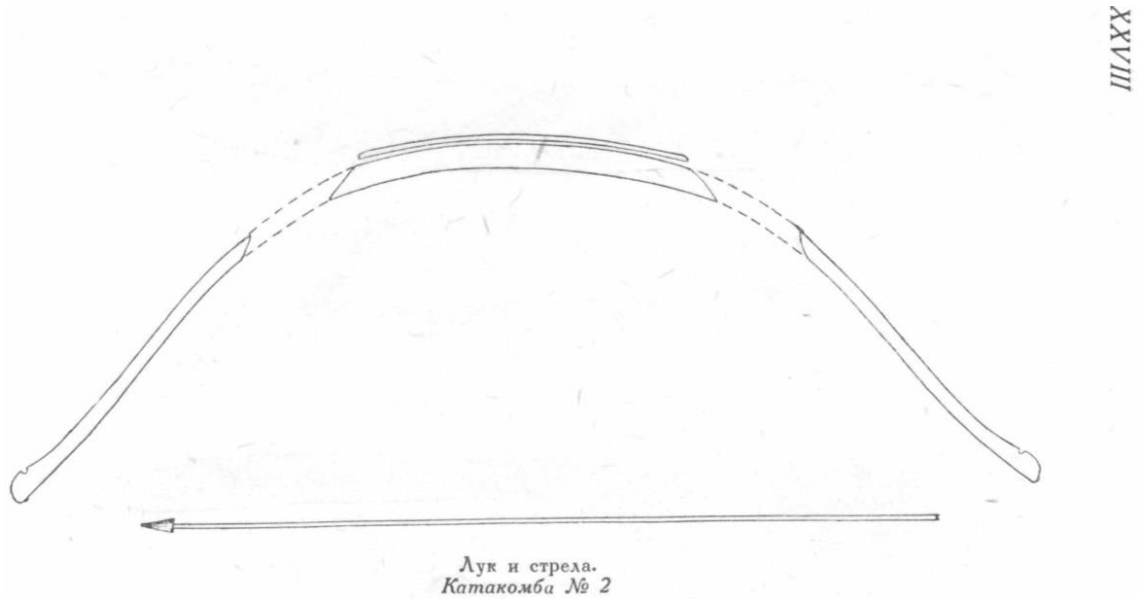
Resim 34: Gömleğin rekonstruksiyonu (Bernŧtam, a.g.e.)

Resim 35: Boncuklar (Bernŧtam, a.g.e.)

Resim 36: Polikrom stilde çeşitli Hun örnekleri, Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinden (*Uly Dala, 2019*)

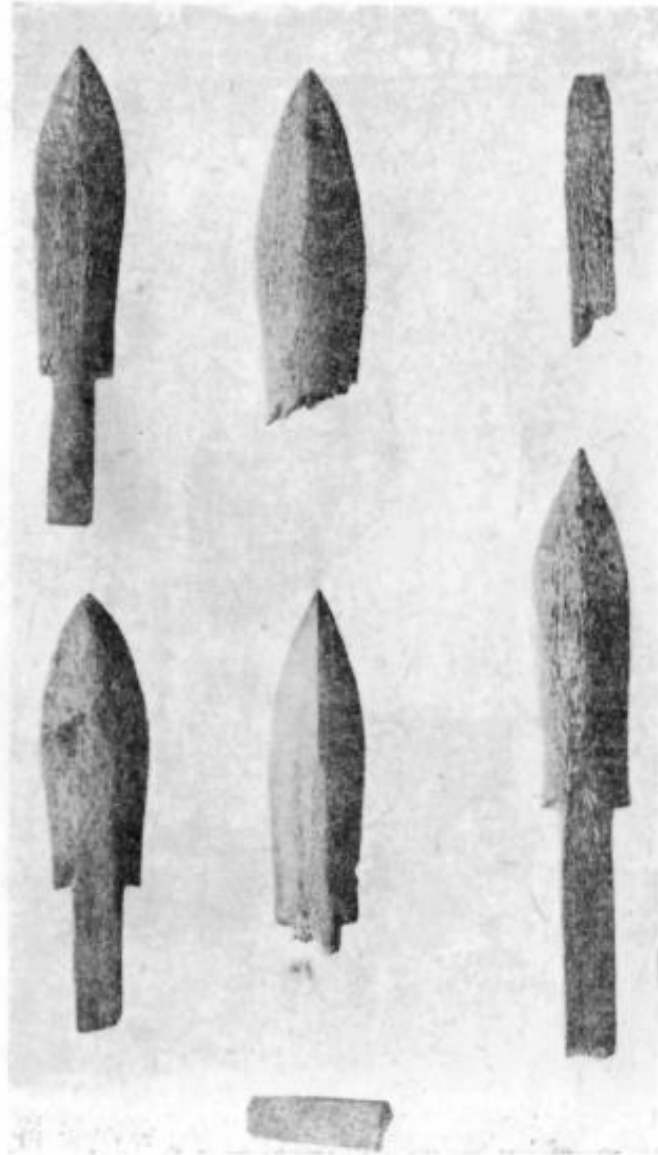

Resim 37: 2 numaralı kurgandan çıkan ok ve yayın çizimi (Bernştam, a.g.e.)

Resim 38: 10 numaralı kurgandan çıkan yayın kemik parçaları (Bernştam, a.g.e.)

XXIX

Костяные наконечники стрел.
Катакомбы № 5 и 7

Resim 39: 5 ve 7 numaralı kurganlardan çıkan kemik ok uçları (Bernştam, a.g.e.)

Resim 40: Kenkol askeri (K. Tabaldiyev, Yu. S. Hudyakov, A. Y. Borisenko, “Weaponry, Adornments and Garment Accessories from the Krasnyi Stroitel Site in the Chuy Valley of Kirgizistan”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology*, fig 7)

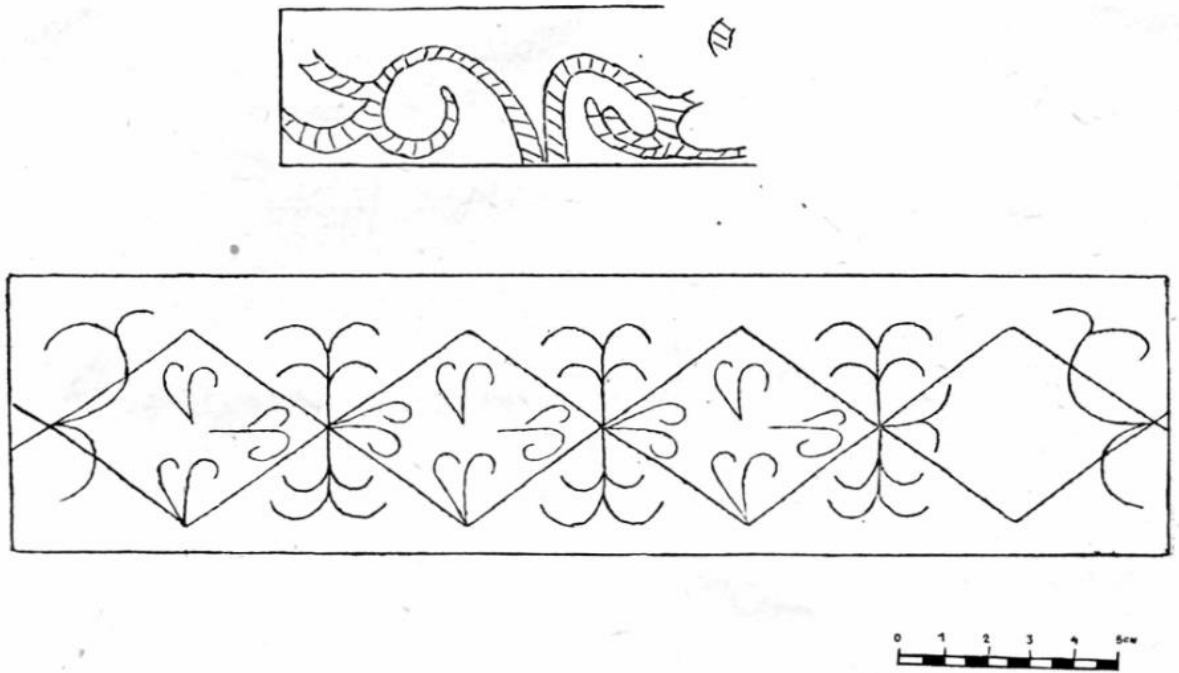

Схема орнамента вышивки на мужской одежде.
Катакомба № 9

Resim 41: 9 numaralı kurgandan çıkan erkek gömleğinin manşetinde yer alan nakış desenler (Bernştam, a.g.e.)

Resim 42: Beşik. Manas Üniversitesi Tarih Bölümü Müzesi'ni Haziran 2019'daki ziyaretten

Resim 43: Geleneksel göçebe motiflerinden örnek. Kırgızistan'ın Karakol şehrindeki Karakol Müzesi'ni 30 Haziran 2019'daki ziyaretten

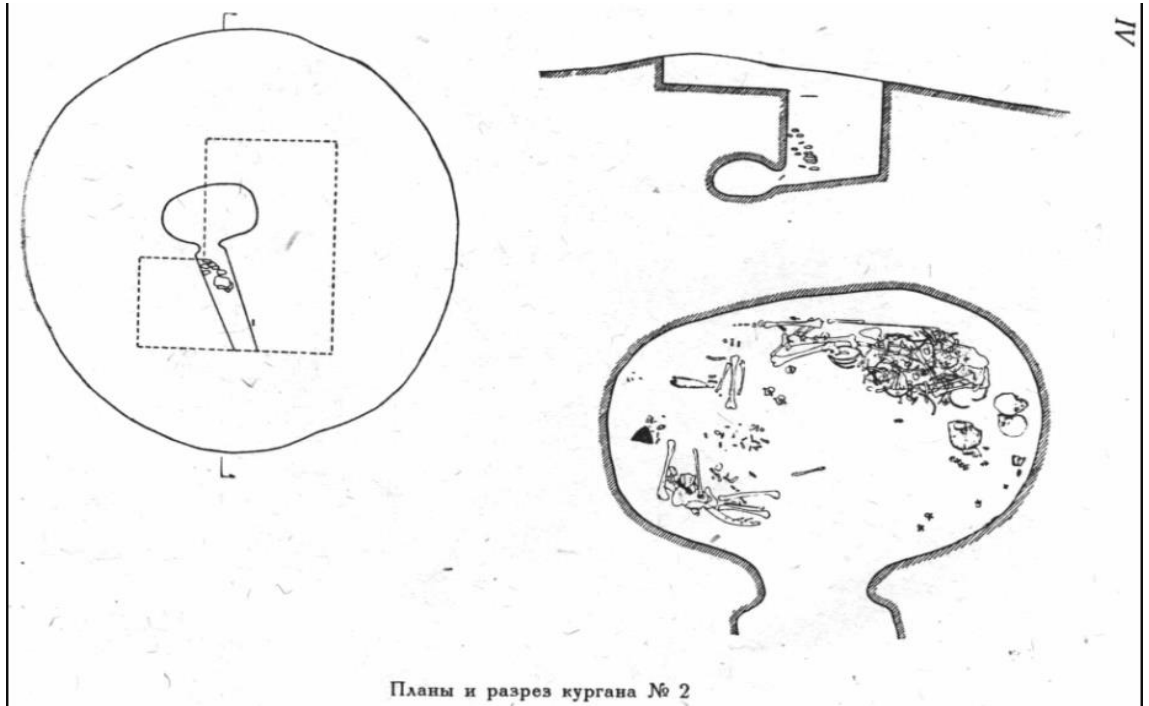

Resim 44: Doğu Kazakistan, Eleke Sazı Vadisi, bir çobanın at sürüsü, Temmuz 2019'da çekilen bir fotoğraf

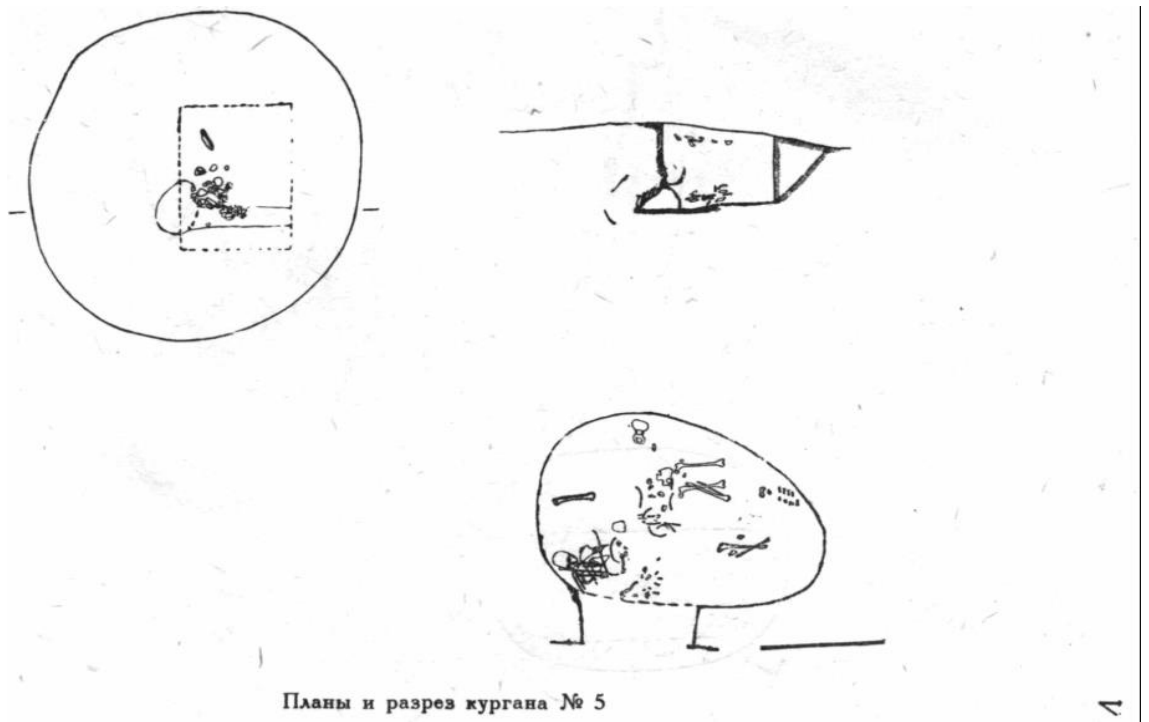

Resim 45: 19.yüzyıl, bir göçebeğe ait günlük kullanım eşyası. İçecekler için göçebenin yanında taşıdığı kâse kabı, sapın ucundaki ipten atın eyerine bağlanıyor. Kazakistan Astana’da bulunan Türk Akademisi binasındaki Türk Müzesi’nden, Haziran 2019.

KURGAN ÇİZİMLERİ

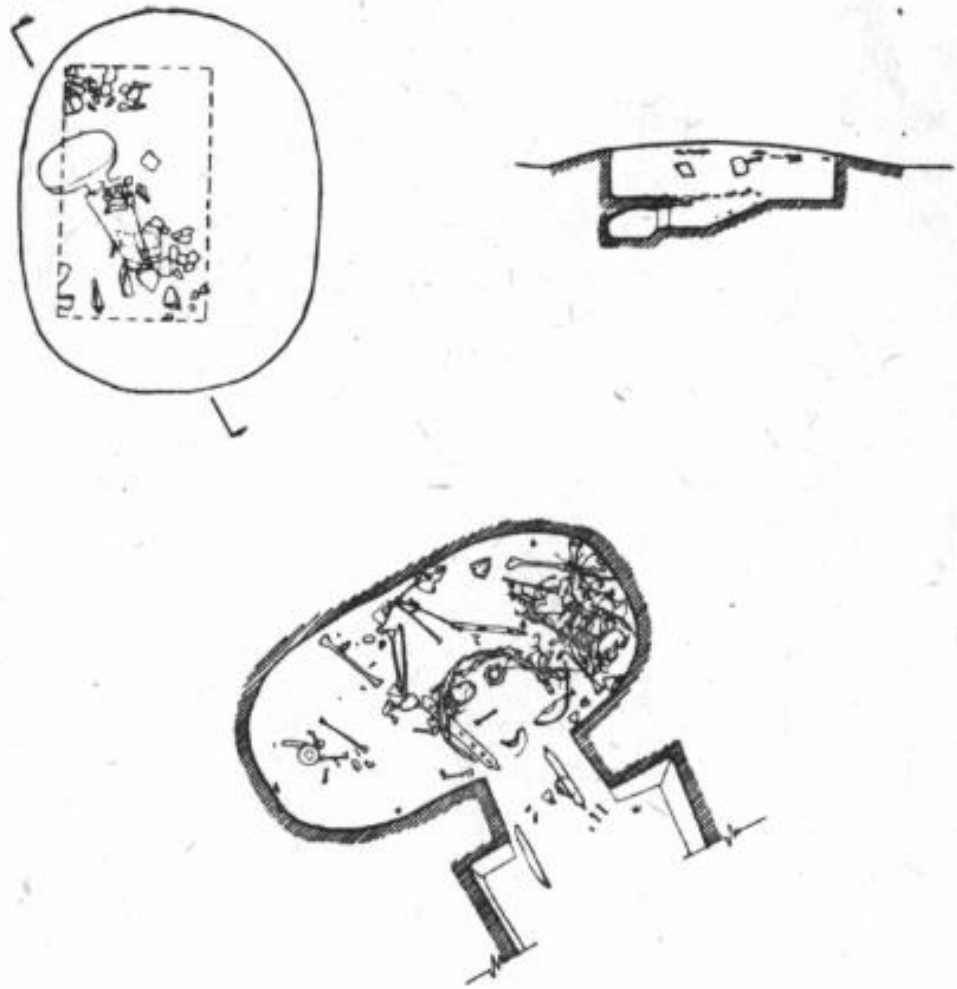

Çizim 1: 2 Numaralı Kurgan (Bernştam, a.g.e.)

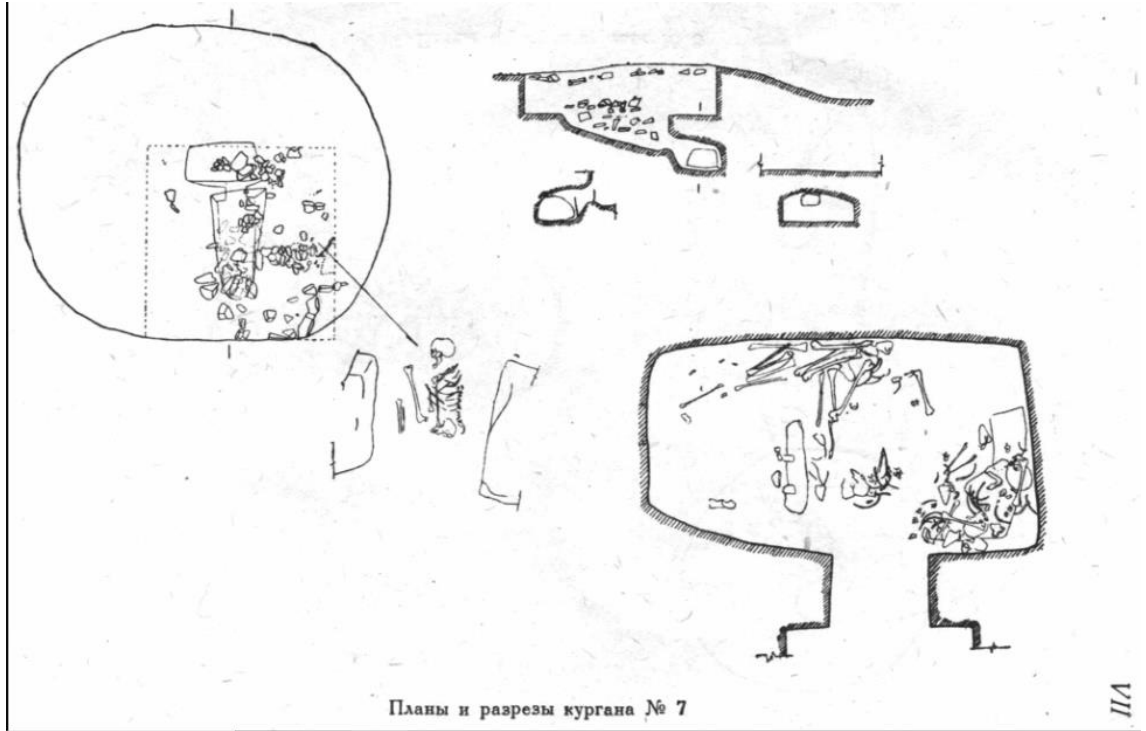
Çizim 2: 5 Numaralı Kurgan (Bernştam, a.g.e.)

VI

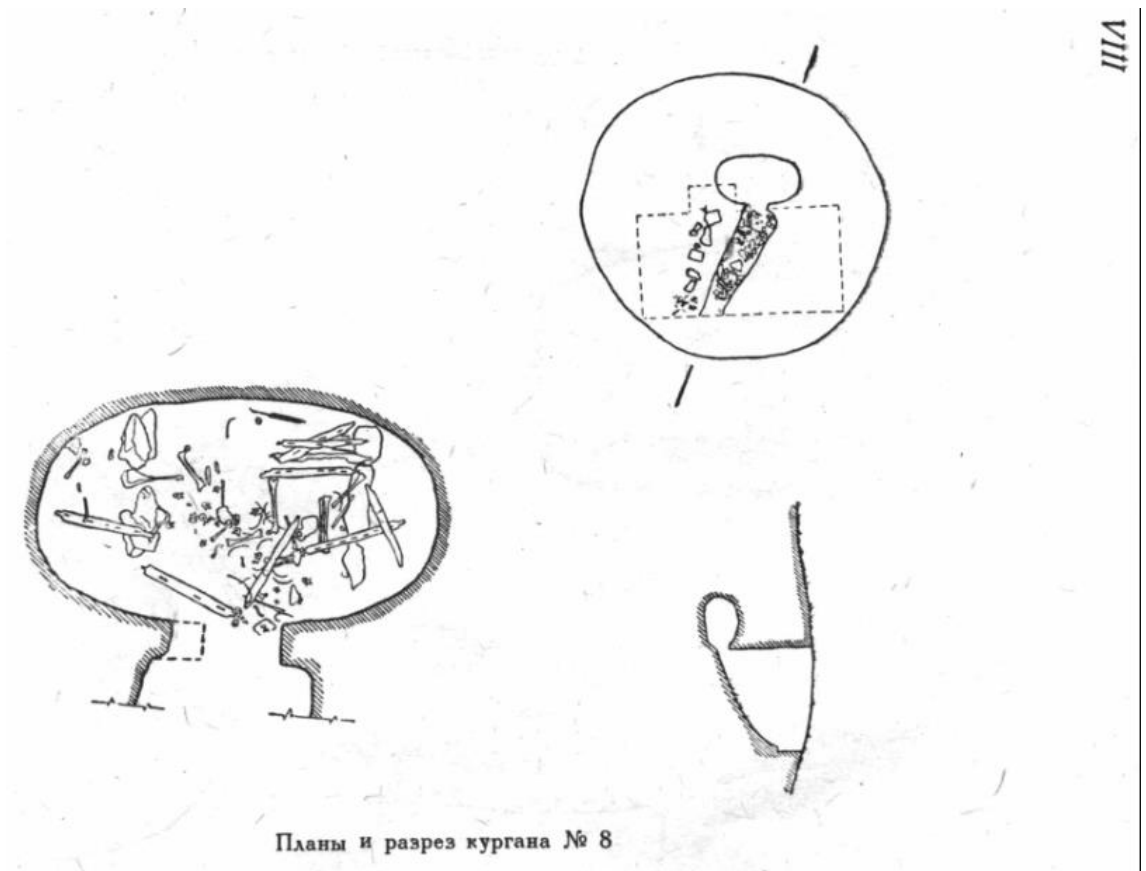

Планы и разрез кургана № 6

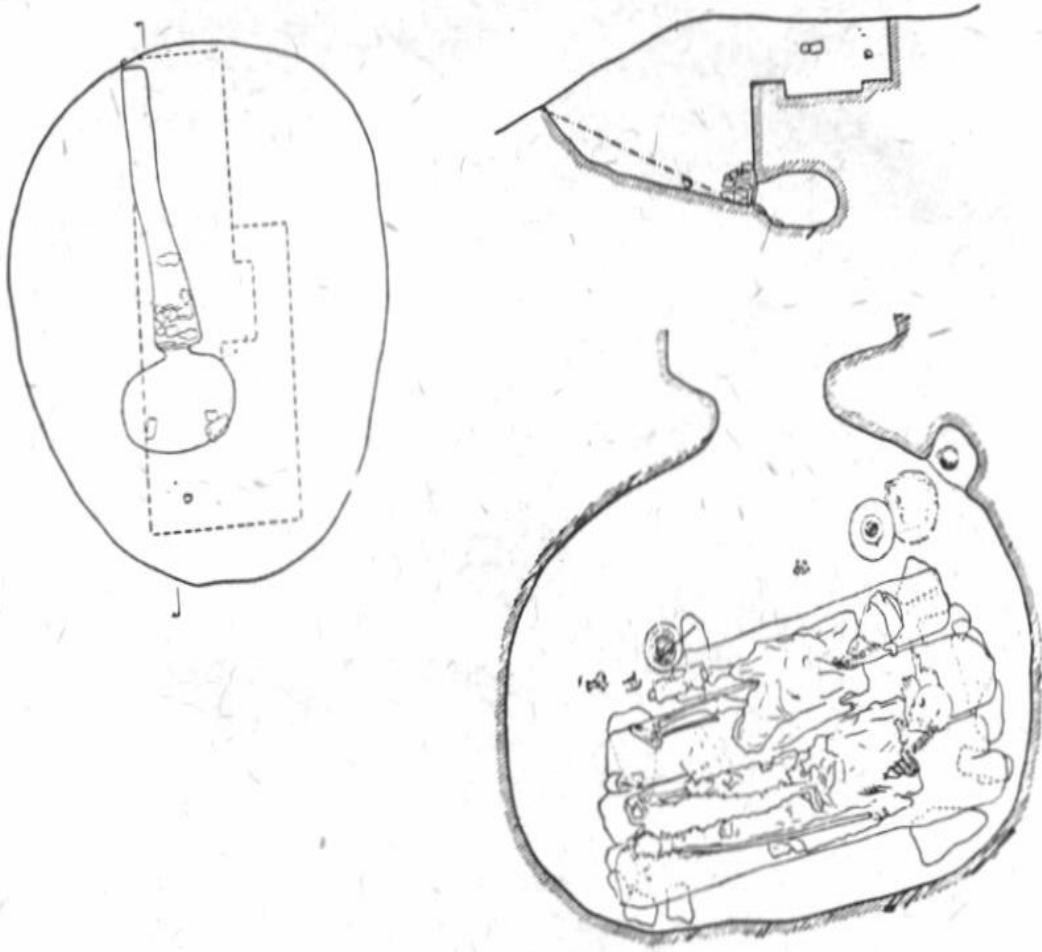
Çizim 3: 6 Numaralı Kurgan (Bernştam, a.g.e.)

Çizim 4: 7 Numaralı Kurgan (Bernştam, a.g.e.)

Çizim 5: 8 Numaralı Kurgan (Bernştam, a.g.e.)

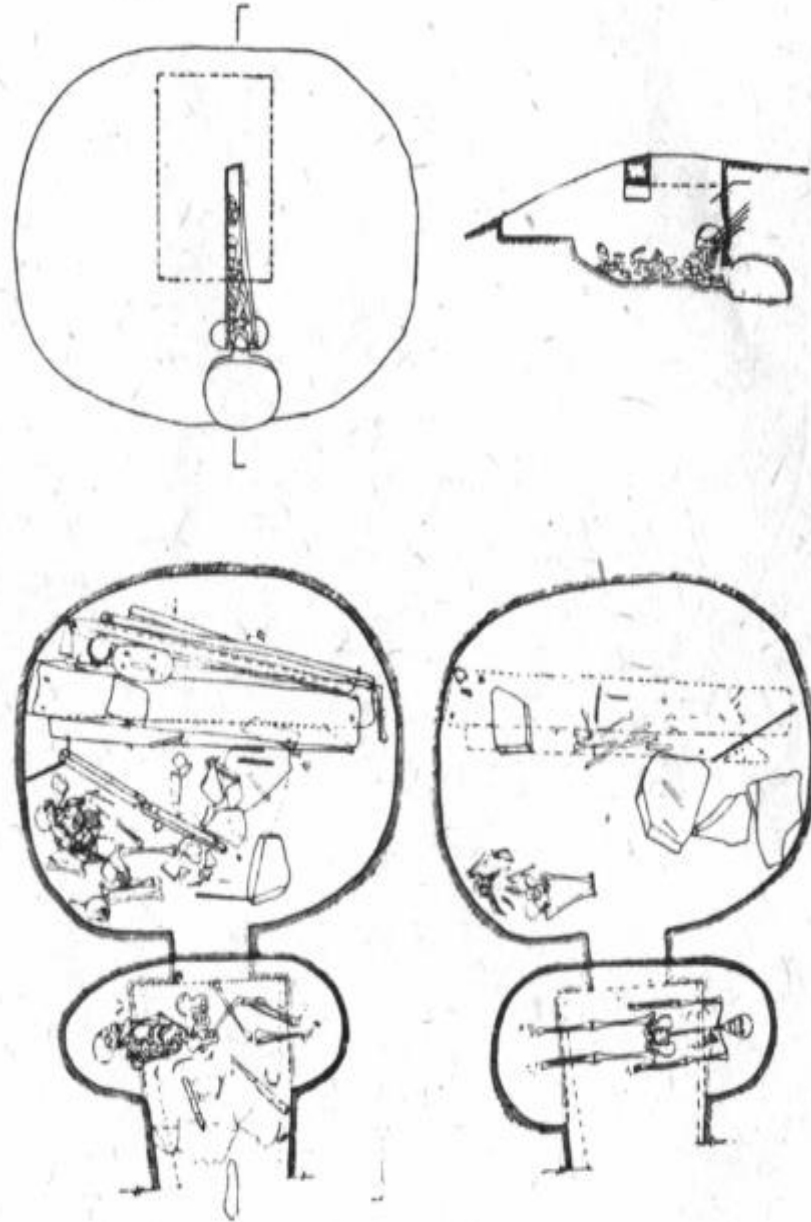

Планы и разрез кургана № 9

XI

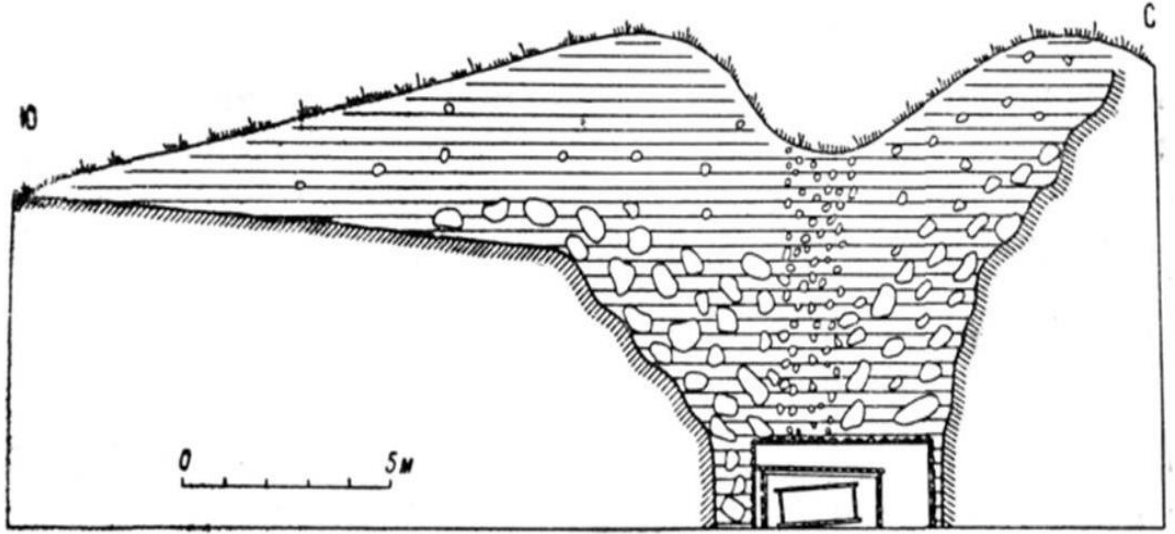
Çizim 6: 9 Numaralı Kurgan (Bernştam, a.g.e.)

X

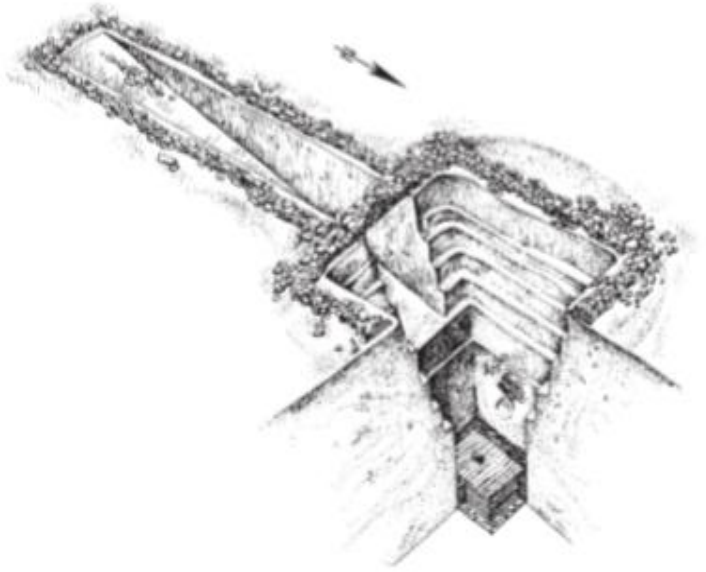

Планы и разрезы кургана № 10

Çizim 7: 10 Numaralı Kurgan (Bernştam, a.g.m.)

Çizim 8: Noin Ula'da 24 numaralı kurgana ait bir çizim (S. I. Rudenko, a.g.e., pic 4)

Çizim 9: Noin Ula 20 numaralı kurgan. İç mezar fotoğrafı ve çizimi (İbrahim Çeşmeli, a.g.e., fig.20)

